

**SOLTAN MƏHƏMMƏD BƏY
QULUBƏYLİ**

**TƏLATÜMLÜ
İLLƏR**

XATİRAT

BAKI-2022

Əlyazmanı təqdim edən:
Zahir Hacı mirzə Səlim oğlu Axundzadə-Mühacir

Ərəb əlifbasından çevirən:
Məhəmməd Əli oğlu Purmuxtari

Tərcümələr:
Məhəmməd Əli oğlu Purmuxtari
Dürdanə Şükür qızı Cəfərli
Elnur Kərim oğlu Mustafayev

Redaktorlar:
Tufan İshaq oğlu Axundov, Gülşən İslam qızı Axundova

Tərtib və nəşr edən:
Tufan İshaq oğlu Axundov

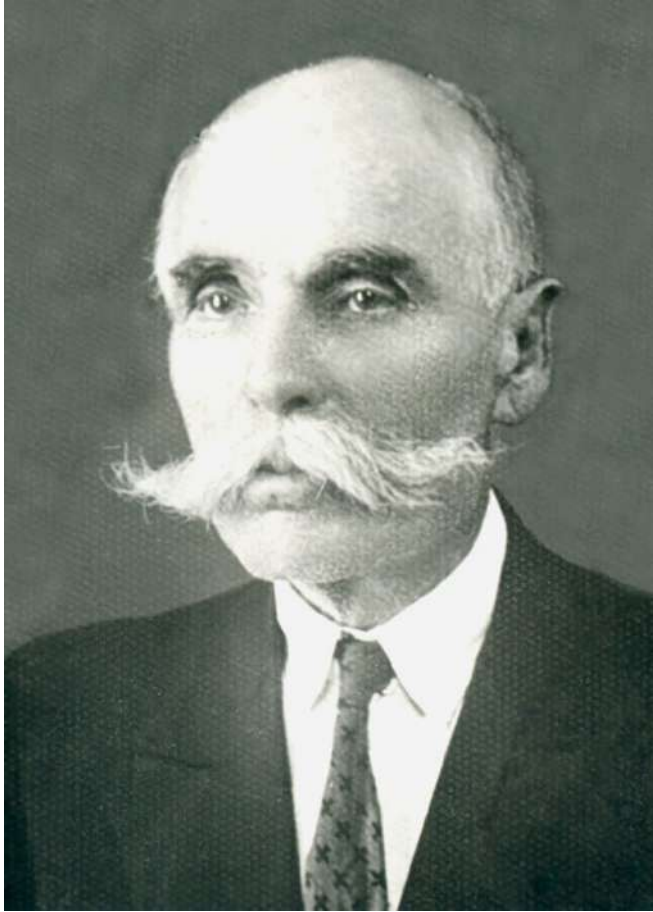
SOLTAN MƏHƏMMƏD BƏY QULUBƏYLİ
TƏLATÜMLÜ İLLƏR “Xatirat” Bakı, 2022, 276 s.

ISBN 978-9952-562-20-0

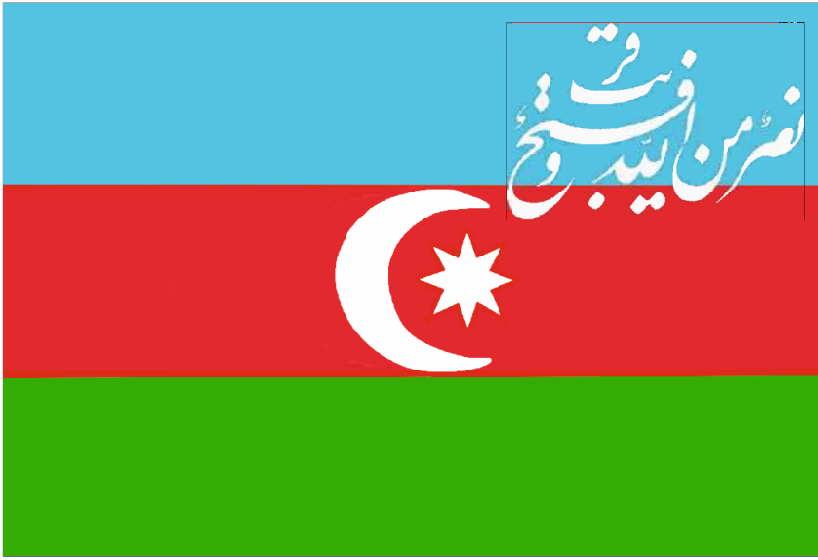
Təqdim olunan kitab Azərbaycan xalqının Milli Dövlətçilik yolunda Lənkəran və Muğanda (Lənkəran qəzası) 1917-1921-ci illərdə apardığı mübarizənin iştirakçısı və rəhbərlərindən biri olmuş Soltan Məhəmməd bəy Qulubəylinin qələmə aldığı “Xatirat”ıdır. Burada oxucu həmin hadisələri daxildən izləyəcək, onların iştirakçılarının bir çoxunu adları ilə tanıyacaq, müxtəlif zümrə nümayəndələrinin müstəqillik yolunda vahid qüvvə təşkil etdiyini və nəhayət, müəllifin bu yolda şəxsi həyatının keçmə-keşlərini görəcəkdir.

Kitab tarixçi-tədqiqatçılar və tarixlə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

© T.İ.Axundov, 2022

Soltan Məhəmməd bəy Allahyar bəy oğlu Qulubəyli
1975/77-1964

1919

İbtida öləmalar dua oxumaqə şuri etdilər və təmām əhali əllərini asimanə bolənd edub duayə məşğul oldılar. Bir ədəd bayraq ki, öləmalar qalxub və üç rəng Azərbaycan Müsavat hökuməti naminə düriüst xətilə şu şüar səbt olunmuş “Nəsr min Əllə fəthən qərib” ki, bir nəfər qəvi heykəl şəxs Nüsrət namidə bayraqdar təyin oldi.

1920

Hacı Şeyx Məhəmməd Səid nəqşbəndi məscidə bizi dəvət edüb nəmaz və duadən sonrə bir ədəd üç rəngli bayraq üzündə “Nəsr min Əllə fəthon qərib” nəqş edüb bizə əta edub və öz qardaşı ağayi Şeyx Məzhər Şəfiqini bizilə həmrəh edüb cəbhəyə azim olduq.

TƏRTİBCİDƏN

*Vətən və Xalq yolunda çanlarından keçənlərin
ruhları daim başımızın üstündədir.
Ruhları şad olsun!*

Azərbaycan xalqı müstəqillik yolunda uzun illər müca-dilə edib, məğlub olub, qələbə çalıb, şəhid verib, qəhrəmanlar yetişdirib. Bu hadisələrin bir qismi yazılarda və yaddaşlarda öz əksini tapıb, bəzi şəhid və qəhrəmanlar xalq tərəfindən tanınır, təbliğ olunur, sevilir. Lakin müəyyən səbəblərdən mücadilənin bir çox məqamları, bir çox hadisələr, bir çox qəhrəmanların adları və gördüyü işlər hələ də qaranlıq qalır, qələmə alınmayıb, xalq tərəfindən tanınmır.

Oxucuya təqdim edilən kitab Azərbaycan xalqının müs-təqillik yolunda apardığı mücadilələrin bir məqamını - Muğan və Lənkəranda 1917-1921-ci illərdə cərəyan edən tarixi hadi-sələri, bu yolda xalqın birlik ruhunu, onun ayrı-ayrı nümayən-dələrinin canları və qanlarından keçdiyini işıqlandırır.

Yazının müəllifi Soltan Məhəmməd bəy Allahyar bəy oğlu Qulubəyli yazdıqlarını öz gözləri ilə görmüş, həmin hadi-sələrin bilavasitə iştirakçısı və rəhbərlərindən biri olmuşdur. Müəllifin şəxsiyyəti haqqında bildiklərimiz, əsasən, onun özü-nün yazdığı “Xatirat”dan və “Xatirat”ı bizə təqdim edən Zahir Hacı mirzə Səlim oğlu Axundzadə-Mühacirin şifahi söhbətlə-rindən ibarətdir.

Təqdim edilən “Xatirat”ın tərtibçisi, Tehranda Zahir əmi-oğlunun evində qonaq olarkən onun saxladığı əlyazmanı görür

və bunun Azərbaycan tarixinin tədqiqi üçün qiymətli əsər olduğunu nəzərə alaraq, skan edir. Üstəlik Qulubəylilər ilə bağlı bir neçə fotosəkilin də nüsxəsini çıxardır.

Əlyazmanı bizə təqdim edən Zahir mirzə Səlim oğlu Soltan Məhəmməd bəyin böyük qardaşı Teymur bəyin qızı Münəvvər xanımın və Soltan bəyin silahdaşı Hacı mirzə Səlim Axundzadənin oğludur. Altı aylığında atası rəhmətə gedəndən sonra o, anası və qardaşı ilə birlikdə Soltan Məhəmməd bəyin və Firuzə (Antonina) xanımın himayəsində qalır.

İllər keçşə də, Zahir mirzə Səlim oğlu Soltan Məhəmməd bəyginin bunların ailəsinə maddi və mənəvi köməyini, Firuzə xanımı özlərinin ikinci anası saydıqlarını, ətrafdakıların atası Hacı mirzə Səlimə və Soltan Məhəmməd bəyə olan hörmətlərini öz üzərlərində hiss etdiklərini dəfələrlə qeyd edir. Tibb elmindən biliyi olan Firuzə xanım Zahirin məktəbdə oxuduğu böyük qardaşı Işıq/Röşəni ölümcül xəstəlikdən xilas edir, sonra isə Ənzəlidən özü ilə Tehrana aparır. Bunun nəticəsində Işıq/Pöşən rus dilini mükəmməl öyrənir. Bu gün də mərhumun rus dilində kitablarla dolu bir neçə kitab şkaflı qalmaqdadır.

Soltan Məhəmməd bəy özünün yazısından göründüyü kimi, Cənubi Azərbaycanda, Qaradağın Qocabəyli yaylağında, təbii ki, yaylaqlara xas olan çadırdə Sahsevən ailəsində anadan olmuşdur. Rusiya ərazisində məskunlaşmış köçəri Şahsevənlərin başçısı olmuş atası 1877-ci ildə rəhmətə gedəndə körpə olan Soltan Məhəmməd bəy atasını yada sala bilmir. Bu səbəbdən güman etmək olar ki, Soltan Məhəmməd bəy 1875-77-ci illər arasında anadan olmuşdur. Deməli, 1955-ci ildə “Xatirat”ı yazarkən müəllifin 80-ə yaxın yaşı varmış.

Yazdığından bəlli olur ki, onun soykökü Muğana cənubdan köç edən türkmən tayfalarına bağlıdır. Təqdim etdiyi Şəcə-

rədə Soltan Məhəmməd bəy 14-cü nəslə təmsil edir. Beləliklə, Şəcərənin başında göstərilən Yaqubcan Soltan Yaqublu Türkmən 16-ci əsrin sonu, 17-ci əsrin əvvəllərində Böyük Şah Abbas ilə həmdövr olmuşdur. Onun Qurçu başı, yəni Xüsusi Ordu qüvvələrinin başçısı olmasını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, Yaqubcan Soltanın təmsil etdiyi Yaqublu tayfası, Şah Abbasın yaratdığı ilk Şahsevən tayfalarının təməlinə yer alır.

Keçdiyi keşməkeşli illərdən sonra Soltan Məhəmməd bəy Tehrandə məskunlaşır, 6 iyun 1964-ci ildə 89 yaşında rəhmətə gedir və Tehranın İmamzadə Abdullahın qəbristanlığında, bir çox lənkəranlıların da dəfn edildiyi yerdə torpağa tapşırılır. Allah rəhmət eləsin.

“Xatirat” ərəb əlifbası ilə, dövrünə və yaşadığı mühitə uyğun, günümüzdə kifayət qədər işlətmədiyimiz ərəb və fars sözlərinin işlədilməsi ilə zəngin Azərbaycan dilində yazılmışdır. Ərəb əlifbasından latın əlifbasına çevirəndə, müxtəlif səbəblərdən oxunuşunda fərqliliyin mümkünliyünü nəzərə alaraq, oxucuya əsərin çevrilmiş variantı ilə yanaşı, müəllifin əlyazmasının surətini də təqdim etməyi məqsəduyğun saymışıq. Bu hər bir oxucunun “Xatirat”ın istənilən yerinin oxunuşunu şəxsən yoxlayıb və dəqiqləşdirməyinə xidmət edə bilər. Eyni zamanda biz çalışmışıq ki, əlifbanı çevirərkən müəllifin və qələmə aldığı dövrün dilini mümkün qədər olduğu kimi saxlayaq. Güman edirik ki, belə yanaşma əsərin orijinallığını, tarixi sənəd kimi etibarlılığını və oxucunun dövrü və hadisələri daha yaxşı duymasını yüksəldər.

Digər tərəfdən, əlyazmada bəzi sözlərin yerləri müəllif tərəfindən boş saxlanmışdır. Bəzən də biz ayrı-ayrı sözlərin oxunuşunda çətinliklərlə qarşılaşmışıq. Birinci halda boş yerləri punktir xətlə, ikinci halda isə sual işarələri ilə göstərmişik.

Göstərdiyimiz kimi, mətndə bu gün işlənməyən və yaxud çox az işlənən, müasir oxucuların əksəriyyətinə tanış olmayan ərəb və fars sözləri və kəlmələri kifayət qədər çoxdur. Bunları nəzərə alaraq, əsərin dilinin orijinallığına toxunmadan onu daha anlaşılıqlı etməkdən ötrü mətne belə söz və kəlmələrin bir çoxunun yanındaca mötərizədə kursiv şriftlə tərcümələrini əlavə etmişik.

“Xatirat”ın müəllifinin dövrünün ənənəsinə uyğun olaraq, mətndə durğu işarələrindən çox vaxt istifadə etmədiyini və onun abzaslara ayırmadığını və bunların müasir oxucular üçün müəyyən çətinliklər yaratdığını nəzərə alaraq, biz mümkün olan yerlərdə mətni abzaslara ayırmışıq.

Hörmətli oxucu! “Xatirat”la tanış olanda bizi bir məqam xüsusilə cəlb etdi və fərəhləndirdi. Aparılan mücadilədə əhəlinin etnik, sosial və iqtisadi fərqliliyindən asılı olmayaraq düşmən qarşısında nümayiş etdirdikləri birlik, vahid xalq və millət olduğunu təsdiq etməyi oldu. Həmin mənzərəni biz 44-günlük Vətən müharibəsi zamanı da gördük. Ağac kökü üstə bitər.

Nəşrdə istifadə edilən fotosəkillərin bir qismi bizim şəxsi arxivimizdəndir. Digər şəkilləri bizə təqdim edən şəxslərə və xüsusilə də Ədalət Tahirzadəyə dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

“Xatirat”ın əlyazmadan başlayaraq kitab nəşrinə qədər üzərində zəhmət çəkmiş şəxslərin hər biri bu işi təmənnasız, Azərbaycan üçün edib.

(s.1)

Bismillə ər-rəhman ər-rəhim.

Nəvisəndə (*yazan*) şu (*bu*) tarixi təhrir edən (*yazan*) müşəxxəs (*müəyyən*) ??????, edüb və məxsusən təxsisə vəziyyəti (*vəziyyətin müəyyənliyini*) vəsv (*təsvir*) edub. Əslən bu şəxs Soltan Məhəmməd bəg Qulubəgof ki, Qəfqaz mavərayində (*Qafqaz arxasında/Çənubi Qafqazda*) yaşayub. Məskən əsl (*yurdu*) Muğan səfəhatində (*ərazilərində*) məhəl Qələbazar və Masallu məşhurdur. Əmma əsnad (*sənədlər*) qədim ki, həmi dastan famil nişan verürdi təmam quvasında (*güvvəsi ilə*) Rusiyə kamunisti Qəvqazı və Muğan və Lənkəran səfəhatını (*ərazilərini*) istila edəndə məhv və mədum oldı (*yox oldu*). Vəli (*lakin*) ançə hifz (*hafizəm*) və yaddaşım hekayət edürəm.

Aba (*ata*) və əcdadım təqribən min iki yüz il sadıq (*keçmişdə*) cənub tərəfdən şemalə ki, əvvəl Ərdəbil ətrafəndə bir neçə kəndlər mosum (*adlanırdılar*) Ağcə kənd və Şenmalar və Sukrə, Ucarud^{xx} məhalində kəndlər, əvvəl və Fıstıq, dovvom Səlalə və seyyom Puyədərə və çaharom Əzmara adlu kəndləri zərxəridə qəbale şəri (*şəriət qəbzi ilə satın alıb*) mucebilə alub təsərrüf edüblər (*sahib olublar*).

Babayı əvvəli ki, təmam əsnadlar (*sənədlər*) onun adını tənzim olüb (*qeydə alınıb*) Yaqubcan Soltan Yaqublu ox yay qurcibaşı Türkəman - oğlu Tatar bəg Yaqublu - Mustəfa bəg Yaqublu - Əliyar bəg Yaqublu - Məhəmmədyar bəg Yaqublu - Əliəkbər bəg Yaqublu - Əbdülrəhman bəg Yaqublu - Nadir bəg Yaqublu - Teymur bəg Yaqublu- Səfaqulı bəg Yaqublu - Həzrətqulı bəg Yaqublu - Rzaqulı bəg Yaqublu - Allahyar bəg ki, sənə (*il*) 1877 iyun ayında Lənkərandə ki, Mir Tağı xan

fərzənd (*oğlu*) Hacı Mir Abbas xan Talışinski (*Talışinskinin oğlu*) evündə mehman olan vəqt zaturriyə (*sətəlcəm*) mərəzi mucilə (*səbəbindən*) fot (*vəfat*) etub və üç oğlu, əvvəli Teymur bəg ki, sənə 1902 fevriyə ayında fot (*vəfat*) edüb, ikimci oğlu Baba bəg ki, sənə 1944 fot (*vəfat*) edüb və üçmci bu tarixi yazan ki, 1299 (*1920*) sənə şəms (*günəş ilin*) mehr (*11 yanvar-11 fevral*) ayında İran dövlətinə pənahəndə olmuşəm (*sığınmışam*) və əlan (*indiki zamanda*) Tehran şəhərində 1317 (*1938*) mci ildən sakindir.

Bənim atam ki, Allahyar bəg Quləbəgof Rzaqulı bəg oğlu Caneşin Qəvqaz tərəfindən dəstüroləmə (*fərman*) fəvqaladə mucib (*xüsusi səbəb*) ilə təmam ilat şahsevənha mosum (*adlanırdılar*): 1-Pirimbel Xələflu, 2-Əldərli, 3-Vərdişlu, 4-Pənahbəcə, 5-Cü-yürlü, 6-Miraklu, 7-Xərməndalu ta fot (*vəfat*) olan vaxtacək ilbəgi ünvan ilə riasət idarə (*başçılıq*) edirmiş və çün (*çün ki*) o zəmandə müharibə Rus və İran dövlətin arasəndə tənzim olınmış ki, qış vəqti İran ilati şahsevənləri Rusiya tərəfinə Muğanə qışlağa gəlirlər və Rusiya ilat şahsevənlər yaydə İran yaylaqlarında vəqt keçerirlər və şu tarix yazan ki, bu əlan (*hal-hazırda*) İrandə, Tehran şəhərində varam, o zaman yay vəqti İrandə Qatərqələ adlu Qocabəglü yaylaqında təvəllüd tapmışəm. Bu səbəbilə çün anamdə İranın Qaradağındəndur və qanun İran şu münasibətilə bəni İran təbəəsi hesab edüb, sicil yəni şenasnamə məbusı (*pasportu*) veribdülər.

Bəni Qəfqaziyyədə hüquq elmi təhsil edəndən sonrə hərçənd itmamə yetirə (*tamamlaya*) bilmədim, vəli (*lakin*) səd (*üz*) kərə emtəhan neçə dəfə təknil (*təkmilləşmə*) edub bir müddət Bədəkubə şəhərində ədliyyə dəstgahında (*idarəsində*) be ünvan (*qeyri-rəsmi*) müdirinol və çənd sal (*neçə il*) keçdikdən sonrə məclis ümumidə dərhzur məqaməti (*yanında*) ədliyyəyə dövlət riasət ağayı Libontsov^{xxx} cəvaz vəkalət (*vəkillik icazəsi*) bənə əta oldı

(*verildi*) ki, Lənkəran şəhərinə varid (*daxil*) oldum və bir mülk mosum məhal Astara (*Astara adlanan mahalda*) mütəəlliq (*aid*) ağayi Mir Əhməd xan fərzənd (*övlad*) Mir Tağı xan Talışinski müşavər hüquq təyin olundım, ta 1917 fevriyyə (*fevral*) ayınəcən şu (*bu*) halilə keçürdi.

Şu əsnadə Rusiya İmperatorı Nikolay Romanof mizməhil oldı (*devrildi*). Fori (*təcili*) bir nəfər ermeni Lənkəran şəhər əhlin-dən Artom Tsatur of ki, idare şəhərdarudə müavin rəis şəhərdarı (*şəhər başçısının müavini*) olmuş cələsə ümumi (*ümumi iclas*) edüb tə-mam şəhər Lənkəran əhalisindən və ağayi Mir Əziz bəg Talış-xanof^x müavinətilə bir komite icraiyyə müvəqqəti təşkil edüb və üzərində (*özündə*) şu komitədə riasətə (*sədr*) adlandırub ta mart ayunun 26-mci günündə icraiyyə riasət (*sədrlik*) edub ki, 1917 tarix məsihi (*milad tarixi*) əvəmir (*əmərlər*) verub. Vəli (*lakin*) dər tarix (*tarixdə*) 26 mart 1917 ilidə Mir Əziz bəg Talışxanov və kəndisi ????

^{xxx}-*Либонцов* ^{xx}-*Ucarud*

(s.2)

Badkubə şəhərindən hökuməti müvəqqəti ağayi Kirinski riasə-tində təşkil tapmışdı tənzim namə rəsmi (*rəsmi nizam namə*) moce-bhe (*səbəbi ilə*) ağayi Məhəmmədəmin Rəsulzadə məruf (*tanınmış*) lider hezb “Müsavat” (*Müsavat partiya lideri*) Firqei Müsavat olu-nurdu və bər nəzər təşxis üzv komitei milli adlanub hökumət müvəqqəti məclisi təşkil etməkdən ötəri (*müvəqqəti hökumətin milli komitəsinə üzv təyin etmək üçün*) Lənkəran şəhərinə varid oldılar (*gəldilər*) və mart ayının 28 yömündə (*günündə*) şəhərdari talarında (*zalında*) 1917 ilində hokumət müvəqqəti əzasını intixab (*üzlərini seçmək*) etməkdən ötri əhaliyə elam (*izah edib*) və elan etdi. Komite milli tərəfindən ağayi Məhəmməd İmanbəgof təşxisi (*məsləhəti*

ilə) elçi ağayı Kuznetsof idi (Кузнецов).

İbtida komite icraiyyəsinə təşkil etməyə şuri (*təşəbbüs*) etdi və 12 nəfər üzv intixab oldu (*seçildi*). Bunlardan bir nəfər rəis və iki nəfər müavin və bir nəfər mühərrir (*katib*) intixab etmək (*seçmək*) lazım oldu. Əvvəl riyasət məqaminə (*başçılığa*) bir neçə nəfər dəng (*namizəd*) olanları kəndid (*namizəd*) oldu və şu cümlədən bəni həqir (*məni qədr-qiyəti olmayanı*) şu tarixi yazan Soltan Məhəmməd Allahyar bəg oğlu Qulibəğlinün adı yazıldı və intixab (*seçim*) şuri oldu (*keçirildi*). Nəticədə müttəfiq (*ümmən*) Əkbərofi bəndəni haiz tam aşırdı (*səs çoxluğu ilə seçdi*) bulub riasət komite icraiyyədə mənsub. Sonrə bir nəfər baş müavin ağayı Mir Əsgər xan Talışinski ki, əz cumlə xəvanin Talış (*bütün talışın hakimlərindən*) ki, nəviyə Mir Mustafa xan Talış ki, ta tarix 1812-mci dekabr ayının 31 yöminəcək (*gününədək*) təmam Talış və Muğan dər qismət təsəllot (*ağalıq qismət olub*) və hökmrani müstəqil Mir Mustafa xan mərhumun əlində olub, şu şəxsi baş müavin intixab etidlər (*seçidilər*) - sonrə bir nəfər erməni Qriqor adlu Səfarof fərzənd Karapet ikmci müavin intixab oldu (*seçildi*).

Həmin tərtib komite icraiyyə təşkil tapdı. Əlavə bir nəfər komisar hokmran (*fövqəladə komissar*) lazım idi və intixab (*seçki*) etməkdən ötəri 5 nəfər namizəd idilər və bəndəniz də 5 nəfərin cümləsində namizəd edildim. Nəticədə təmam jüri bənim mənfəətimə verildi ki, eyni haldə iki mühim vəzifə intixab oldim (*seçildim*).

Mart ayının 29-mci yomində (*günü*) 1917 təmam işlər və pərvəndələr (*sənədlər*) sabiq komite icraiyyədə təhvil alındı və bədvi (*ibtidai*) cələsə (*iclas*) komite icraiyyə əncam (*məclis*) vəzifə şuri oldu (*başladı*) və əhali də kamilən (*bütün*) komite icraiyyə əməliyyatına kamilən (*bütün*) müvafiq və rizayət (*köməklik*) gös-təriridilər və təmam səhlədef (*çətinliklə həll olunan*) əməliyyatı tərək

etdilər (*saxladılar*) və kəmal isterahətlə (*nöqsansız*) rəğbət (*gəbul*) edirdilər.

April ayının 2-mci günü 1917 sənədə (*ildə*) bəndə (*mən*) təmam əhali Muğan və Moran Kuhistan (*dağ Moran*) əhalisini digər məclislərin (*məclislərin/toplumların*) və səhində Hasellubazar adlanan ki, qədim Adnabazar mərrifdi (*məşhur*), vəqt təyin edüb şəxsən şu məhələ əzəmət edüb (*gedib*) və dər həqiqət (*həqiqətən*) təmami əhali demək olardı ki, şu (*bu*) məhəldə cəm və hazır varidilər və bəni bir kilometr məhəldən xaricə qəbağə qəlüb və azadlıq bayraqları ilə əllərində və noyi-noyi azadlıq süar ilə bənə təbrik elədilər və böyük həl-hələ (*hoy-hoy*) və əl çəlməq ilə şadlıq ilə bəni məhəldə təyin olunmuş imarətə varid etdilər.

Bən nitq deməgə şuri etdim (*başladım*). Baş kəlmələr bu idi. Əhaliyə xitab (*müraciət*) və xəvahiş etdim ki, əvvələn şu tarixə qədər ədavət və küdürət bir-birizə vardı əfv edüb fəramuş edun (*unudun*) və hər əməli zeşt (*pislik*) tərək edüb və edə edürsüz tərək edun və təmam əhali gərib və ya yerli, müsəlman və xarici məzhəb olsa, bərabərlik müsəvat adına və bəşəriyyət nəzərilə qərdəşvar (*qardaşcasına*) rəftar edün.

Şu əsnədə əhali arasında qoğa (*qarışıqlıq*) qopdı ki, bir birləri ilə öpüşmək və əllərini sıxmək ilə səsləri bolənd oldu (*yüksəldi*) “təmam millət azad və ?????? yaşəmağə hazırıq və bundan sonrə bəd (*pis*) əməllərilə heç mürtəkib (*cinayət işlər*) olmaz” diyüb bənim tərəfimə həmlə etdilər. Vəli (*lakin*) əhali və mamurləri mane oldılar. Vəli (*amma*) sonrə məlum oldi ki, məqsədləri məni əl üstə götürmək imiş.

(s.3)

Xülasə həqiqətən müddət do və se mah (*iki və üç ay*) be qədr aram (*sakit hörmətlə*) və dost və saziş əhali arasında bərqərar oldi

ki, belə vəz edmək (*düşünmək*), onlardı ki, bunlar bir müqəddəs bəşərdülər.

Əfsus ki, İrandə təmərüz edən (*yerləşən*) tezari rus ləşkər (*Rus çar ordusu*) mütəəddidən (*saysız ordu*) peydərpey (*dalbadal*) betərəf səfəhat (*ərazi tərəfinə*) Muğan və Tavales tərəfə müraciət etdikdə, cüz (*qərar*) qoydılar və çün (*çünki*) azadlıq münasibətilə əbədən (*heç vaxt*) nəzm (*nizama*) riayət etməirlərdi və azuqə və hüquq bunlarə kifayət edmiridi.

Şu səbəbilə rus ləşkər əfradı (*ordu nümayəndələri*) gecə və gündüz əhaliyə hər cəhətdən əziyyət və zülm ediyordilər. Yollardə hər müsəlmani təsadüf edəndə, var və yoxini əlindən alub özünü də qətl edirlərdi və gecələr qəriyələrə (*kəndlərə*) dəstə-dəstə girüb evləri qarət edüb və hərgah müqavimət edseydilər özlərini qətl ediyordılar.

Bir vaqt iyul ayının 17 yömində (*günündə*) 1917 sənədə (*ildə*) teleqrafən xəbər aldım. Bir neçə nəfər dehqanı (*kəndlini*) yol ilə gedən vəqtə “Əgri”^x adlı məhəldə bir neçə nəfər Don qazaqları (*Донские казаки*) şu biçarə kəndçiləri döyüb təmam əmvallarını (*mallarını*) alub və özlərin də döyüb öldürüblər.

Şu hadisə Göktəpə (*Пришиб*) və Hasılıbazarun arasındə vaqə olmuş (*baş vermiş*). Fori (*tez*) şəxsən Göktəpəyə rəhsipar oldum (*yollandım*) və fərmande iddə (*dəstə başçısı*) ağayi yesavul Fedorin namində rus, qəziyyəni (*hadisəni*) hekayət edüb və təhqiqat və mücazat olməqlərini (*qanuna uyğun cəzalanmalarını*) xəvahiş etdim ki, birdə şu hadisə təkrar olmasun.

Vəli (*lakin*) şu fərmande ləşkər (*ordu başçısı*) ağayi Fedorin bənim cəvabində əncam vəzifə edmək əvəzində nəhayət qəhr sədəi ilə (*çox qəzəbli səslə*) dedi. “Məgər bu müsəlman buradə azdur? Bir neçə būsəlman ötəri bən əfrad qoşunə (*qoşun üzvlərinə*) mücazat (*cəzalanmalarını*) edməği lazım bilmirəm”.

Bən də heç bir iqdām (*təşəbbüs*) etməği mümkün bilməyüb qəziyyəni (*hadisəni*) Badkubədə Komitə İcraiyyə mərkəzə quzariş verdim (*bildirdim*) və komisar ali mafoqə (*rəisə*) müfəssəl raport göndərdim. Vəli (*lakin*) heç birindən cəvabə nail olamadım.

Avqust ayının 2-mci yömində (*günündə*) Muğandə sükunət edən (*yerləşmiş*) əhali tərəfindən Bozayran və Tazəkənd və Cüralu və Dərvişlu və Qırxxırman qəriyyələrindən (*kəndlərindən*) peydərpey (*dalbadal*) kəxdudalar ittilaat (*xəbərlər*) göndərdilər ki, sərhəd üstündə Biləsuvardə rus qoşunu ki, İrandan müraciət edüb, Biləsuvardə təmərəküz edüblər (*toplamlar*) əhaliyə çox əziyyət edirdilər. Yəni hər yerdə və yollardə müsəlmanları təsadüf edəndə onları loxt (*tüt*) edüb və özlərində kötək vırub əmvallarını (*mallarını*) əlindən alub aparurlar və gecələr evlərə təcavüz edib qarət ediyörlər.

Şu ittilaat möcibinə (*xəbərlər səbəbilə*) avqust ayının 4-mci yomində (*günündə*), şəxsən Lənkərəndən Biləsuvərə azim olub (*yollanıb*) təhqiqatə məşqul və əhali şikayət edənləri oraya dəvət etdim. Şakilər (*şikayət edən*) bir neçə nəfər rus saldatlarını taniyub nişan verdilər və onlar on beş nəfər idilər, hamısı 4-mci foc (*полк*) mərzban (*sərhəd dəstəsi*) İran və Rus ki, cəng ümumi (*dünya müharibəsi*) başlanan vəqt ibteda (*əvvəllər*) şu foci (*polku*) cəngə soq edmişdilər (*müharibəyə göndərmişlər*) və İrandə göndərmişdilər və onların fərməndari (*başçısı*) ol ağayi İlyəşeviç əslində rus idi bən ilə sabiq (*keçmişdən*) tanış idi.

Məlum oldi ki, azadlıq münasibətilə 4-mci foc (*polk*) qoşun şu (*bu*) şəxsi əzl edub (*istefa edib*) və hər nəfər saldat ki, sabiqə (*əvvəllər*) fərd adi idi (*adi sırası idi*) ismi İvanof şu şəxsi fərməndar (*bu şəxsi başçı*) təyin edüblər. Şu səbəbə fərməndar İvanofə müraciət edüb təqaza (*tələb*) etdim ki, iqdām edsün (*təşəbbüs etsin*), əm-

val məsrucəni (*oğurlanmış malları*) sahiblərinə müstərid edsunlar (*qaytarsınlar*).

Hərçənd fərmandar (*komandir*) sariq (*oğru*) saldatları təhqi-qatə çəkdi, vəli (*lakin*) əmval məsrucə (*oğurlanmış mallar*) bərəsində heç iqdām (*təşəbbüs*) edə bilmədi və şakilər (*şikayətçilər*) bilatəklif (*geyri-müəyyən*) qaldılar. Vəli (*lakin*) saldatlar öz əməliyyatlarına imtidad verüb (*davam edib*) gecə və gündüz əhaliyə nöyi-nöyi (*müxtəlif*) təcavüzat edürdilər.

Sentabr aynun əvayilində (*ortalarında*) peydərpey (*dalbadal*) şikayət əhali (*əhalidən şikayət*) və kəxdudaların quzarişi (*xəbərləri*) daxil. Şu özai (*bu vəziyyətləri*) mülahizə edüb təsvir etdim (*düşündüm*).

^x - *азри название места*

(s.4)

Əgər şu özayi (*vəziyyətlər*) iqdamsız (*təşəbbüsslüz/müdaxiləsliz*) qala, hərəc-mərc və iğtişaşlar daha betər olacaq.

Sentabr ayının 5-mci yomində (*günündə*) Lənkərandən Muğanə azim olub (*yola düşüb*) Göktəbə adlu məhəldə ki, oradə komitə və hövzə (*dairə*) var idi, oradə bir qurultay təin etdim ki, sentabr ayının 17-mci günü orada təyin oldi və hər sinifdən bir-iki nəfər və qoşun əhlindən də iki nəfər üzv komite icraiyyədə təyin olmuşdi.

Eyni müzakərat vəqətinə bir nəfər rus çox müztərib (*həyacanlanmış*) halda məclisə varid (*daxil*) olub komisarı əcələ ilə (*təcili*) istədi ki, 4-mci focun (*polkun*) saldatları 14 nəfər, əhaliyi bir qəriyyədən (*kənddən*) bir-iki nəfər dəstgir (*həbs*) edüb Göktəpəyə gətürüblər və Göktəpədə hövzə komisarınə təhvil versünlər. Vəli (*lakin*) təhvil verməkdən imtina edüb və qəsdləri budur ki, onları qətlə yetürsünlər və şu xəbəri eşidub fori (*tez*) ayağa

durub əcələ ilə (*tələsik*) şu məhələ azim oldım (*yola düşdüm*). çün (*çünki*) saət 8-9 olardu.

Tarik (*qaranlıq*) idi. Bir yüz addım məhələ qalmış mənzərə hölnaki zöhr oldu (*dəhşətli mənzərə açıldı*). İki nəfər arvad nəcrulla mübaşir (*icra edənlər*) dutublar əllərində və saldatlar yalın şəmşirlər əllərində misl qəssab (*qəssaba bənzər*) əhali biçarələri doğriyurlar və şəmşirlər (*qılınclar*) bərq vurur və qırmızı qan asemanə fəvvarə edür.

Bu əsnadə bir nəfər bir yapuncı mənim başımə örtüdü və 5 ya 6 nəfər malakan. Məlum oldi ki, yapuncını başımə örtən şəxs həman komisar Kremnetski^x dür və malakanlar da kətxuda İlyasofun^x qardaşları və əqrabasıdırlar və ahəstə bənə dedilər, saldatlar bəni istiyorlar. Şu əsnadə sədri saldatlardan (*saldatların başcısından*) eşitdim “hardadur rəisi komite icraiyyə Qulibəgof ki, evində qətl edüb nəşini bu müsəlmanların nəşinə mülhəq edək” (*qataq*).

Fori (*tez*) İlyasof və qardaşları bəni bəğəl edüb (*qucaqlayıb*) bir yaxun bağa apardular və oradan məxfi yol ilə bağların arasılə malakan kəndi Prişib (Пришиб) (*Göytəpə*) qəriyyəsinə (*kəndinə*) İlyasov bəni öz evinə apardı və fori (*təcili*) əqrəbasına xəbər verdi. Əlli altmış nəfər cavan malakanlar hazır oldılar və qəziyyə biz (*vəziyyətimizi*) onlara ittilə (*xəbər*) verdi və onlardə söz verdilər hazirdular bəndən difai (*müdafiə*) edsunlər və dubarə əhaliyə xəbər verdilər ki, hazır baş olsunlar.

1917- sentabr ayının 18-mci yomində (*günündə*) Göktəpə 3-4 kilometrində olan Bəcrəvan və Kumanlu adlu qəriyyələrə (*kəndlərə*) xəbər verdim ki, şəhid olan bigünah kəndçilərin nəşlərini aparub dəfn edsunlər və onlar gedüb nəşləri aparub Kumanlu kəndində kəfənə dutub dəfn etdilər və bəndəni Göktəpə malakan kəndi (Пришиб) adlu kədxudası İlyasof, öz qərdaş-

ları və əqrabasılə ta 7 kilometr bədrəqə (*bələdci*) həmrəhliq (*yoldaşlıq*) edüb Lənkəran oradan Nikalayifka kəndinə ki, Lənkəran yolunun üstündə ki, 17 kilometr Göktəpədən fasilə (*arası*) varidir varid (*yetib*). Bər rubbe (*qədər*) saət istirahət edüb Lənkəran şəhərinə varid oldım (*yetişdim*) və təmām qəziyyəni (*hadisəni*) Badkubədə olan mafoq (*rəis*) komite icraiyyə və baş komesarə quzariş (*xəbər*) verdim. Vəli (*lakin*) heç bir iqdām (*təşəbbüs/hərəkət*) məlum olmadı.

Rus və əhali müsəlman arasında iğtişəşə şuri oldi (*başlandı*) ki, rus və müsəlman ədavəti başlandı

Çün (*çen ki*) əhali müləhizə etdilər ki, müvəqqəti dölətün qüdrəti yoxdur intizamı hifz edə (*qoruya*) özləri başladular müsəlləh olməqə (*silahlanmağa*) və Saruxanbəglü əhalisi ki, Badkubə ətrafındə sabiqdən (*keçmişdən*) məskən edmişlər, onların vasitəsilə başladılar əsləhə xərid etməgə (*silah almağa*) və çün Badkubədə Rus qoşuni nəzmi (*nizamı qoşuni*) əldən buraxub və tufəng və fişəng (*patron*) hər nə var idi, məhrəmanə (*gizlinçə*) satırdılar və Saruxanlılar ilə onlardan alub yüz yük, iki yüz yük hər gecə Muğandə dağlardə, əliəlxusus Şahsevən əhalisinə satırdılar.

Şu minval ilə bir iki gün zərfində (*müddətində*) təmām Muğan və dağlı əhalisi müsəlləh oldılar (*silahlandılar*) və müsəlman və rus ədavəti münasibətilə zədoxord (*döyüşlər*) başlandı ki, əhaliyi müsəlman rusların sukna olan (*məskun olan*) kəndlərinə həmlə edüb və onları evlərindən xaric olmağı haram etdilər (*imkan vermirdilər*) və rus qoşuni ki, şu qəziyyə (*hadisədə*) müsəbbib (*səbəbkar*) onları idi və Biləsuvarda təmərüz edmişdilər (*toplanmışlar*), Rus əhalisinə heç bir kömək edə bilmirdilər.

Rus kəndləri Muğandə başlanır - 1- Privolni (Приволны) Böyük Cavad kəndi, 2-Astarxanka (Астраханка), 3-Pouasulka (Поуасулки), 4- Novoqolka (Новоголка),

^x - Kəmsar hövze Kremenetski adlu burası idi (Кременетски),
^x-Илясов – İlyasov

(s.5)

5-Yermolovka (Ермоловка), 6-Andreyovka (Андреевка), 7-İncə (Инча), 8- Биçков (Бичков), 9- Balaca Yermolovka (Малая Ермоловка), 10-Pirişib (Пришиб), 11-Pravoslavnaya (Православное) və qeyrə.

Rus və müsəlman hadisələri nəticəsi

Oktəbr ayun əvvəlində xəbər gəldi ki, Muğanda rus və müsəlman arasında şədidən (*güclü*) döyüşmələr başlanub. Çün (*çünki*) mənim heç qüvvə müsəlləh (*silahlı qüvvələr*) yox idi, bir çənd (*bir qədər*) yüz igirmi nəfər əminə (*mühafiz*) var idi, vəli (*lakin*) hüquq və bir sikkə pul və büdcə yox idi.

Fəqət üç nəfər əmniyyətə əskər Əli və Əbutalib və Ətaxan ki, şəxsən bənə məhəbbət və iradət (*isə*) varlar idi, bən ilə var idilər. Bunları götürüb Muğanə əvvəl Hasillubazarınə daxil olub Fyodor Kutukof və bir neçə nəfər malakanlardan dəvət edüb və keşiş Xançiof və neçə nəfər ruskədən dəvət edüb və müsəlmanların kəxuda Həbibullə, Cəhangir bəg və Böyük-xan və Hüseyn Koçarof və neçə nəfər əhali digər dəvət edüb və Andreyovka (Андреевка) adlu kənddə bir böyük qurultay təşkil oldi və çok müzakərat edəndən sonrə nəticədə məlum oldi ki, rus və müsəlman əhalisi arasında heç bir ədavət yoxdur və o vəqt ədavəti ki, müsəlman və rus arasında bərpə olub, bəisi rus qoşunudur və şu barədə bir surət məclis tənzim oldi ki, sərəd

surət məclis (*məclisin maddələrinin surəti*) və raport ilə riasət küll qoşun (*bütün qoşun başçıları*) hüzurina göndərmək ki, qoşun bu əməliyyatından celəgirliq olsun (*əl cəksin*).

Şu əsnədə bir neçə nəfər rus kişi və arvad varid oldılar və söylədilər ki, bir neçə nəfər rus-müsəlman dövasında müsəlmanlar dutub əsir edüblər ki, Xırmandaluidi ki, Balharu çayının üstindədülər, Balacə Yermolovka kənd əhalisindən əsir edüblər və məlum və küll (*hamını*) qətl edüblər və yaralular oldular.

Förən (*tələsik*) atlarə səvar olub (*minib*) bir neçə nəfər ruslardan və neçə nəfər müsəlmanlardan götürüb Xırmandalu kəndinə gedub kətxuda Hacıağani Əğaimi istəyub quzariş (*xəbər*) aldım ki, 14 rusların üç gün və üç gecə onları mahasirəyə salub dəstgir (*həbs*) edüblər və heç bir əziyyət onlarə varid olməyub və fori (*tez*) onları gətirüb sualat (*sorqu-sual*) etdik ki, nə səbəbə müsəlmanlar ilə müşacirə edübsüz (*döyüşübsüz*).

Cəvabdə söylədilər ki, Biləsuvardə təmərküz edən (*yerləşən*) rus qoşunu tərəfindən əmrnamə gəldi ki, hazır olaq, guya müsəlmanlar bizə hucum edəcək. Bir qrup əlli nəfər atlu və həştad nəfər piyadə müsəlləh (*silahlı*) müəyyən olan məhəldə hazır olduq. Bir gün axşamə tək heç bir sər-səda olmadı. İkinci gün gecə vaxtı bir dəstə müsəlman atlu təsadüf etdik və onları düşmən hesab edüb atəş etdik və onlar cəvabında atəş etdilər. Üçüncü günü bizim atlı yoldaşlarımız fərar etdilər (*qaçdılaar*) və piyadə yoldaşlarımızda fərar etdilər (*qaçdılar*). Fəqət biz 14 nəfər fürsət olmadı fərar edək (*qaçaq*) və dəstgir olduq (*tutulduq*) və müsəlmanlar bizə heç əziyyət edməyüblər və yemək və içmək vaxtında verirdilər.

Bunların sual cavabını surət məclis edüb (*sənədləşdirib*) təmam hazır olanlarda imza etdilər və əsir rusların adlarını təmamilə familələrini surət cələsə səbt (*sənədə qeyd*) edüb onların

razılığını da səbt (*qeyd*) mürəxxəs etdim (*buraxdım*).

Genədə əvvəlki Andreyevka kəndinə müraciət edüb (*gedib*) və nümayəndələri və kədxudaları rus və müsəlman tərəfindən dəvət edüb dubarə müzakirətə idamə (*davam*) verildi. Balaxərə (*nəhayət*) bir komite məxlut (*qarışıq komitə*) rus və müsəlman nümayəndələrindən ki, vəzifələri budur ki, təmam ixtilafat hər çe (*nə*) müsəlman və rus arasında olarsa məhkəməyə təslim edüb və sülh və sazişilə xatimə versunlər.

Bir belə komitə də Biləsuvardə müsəlman və rus əhalisi arasında təşkil etdim

Mütəssifanə (*təəssüf ki*) şu əməliyyat vəqədə (*gerçəklikdə*) təsiri olmadı və bir neçə gündən sonrə müsəlman-rus iğtişası dübarə (*yenidən*) başlandı və mözüye xeyli mühim oldi ki, Badkubədə təşkil olan Tsentrekaspi hökuməti şu hadisə təvəccüh edüb (*diqqət yetirib*) və iddə qoşun (*qoşun dəstələri*) təhiyyə edüb (*hazırlayıb*) Muğan ruslarına (*malakanlara*) və Biləsuvardə təmərüz edən (*yerləşən*) rus qoşunına kömək edməgə Lənkəran məhalinə tərəf dərya yolilə göndərüb.

Benam (*adi*) Atriad Petrof^x (Отряд Петрова) ki, Qızıl-ağac kəndi Lənkəranun 37 kilometrində ki, oradən müstəqimən Muğanə (*birbaşa Muğana doğru*) Kaliske (Kolizey?) cəngi (*hərbi*) paraxudlardan piyadə oldular

x-отряд Петрова

(s.6)

və Qızıl-ağac kəndində mütəmərüz edilər (*yerləşdilər*).

Şu ozai (*vəziyyəti*) o gün mahaldə sakin olan Şahsevən və yerli kəndçilər görüb həbs (*zənn*) etdilər (*fikirləşdilər*) ki, bu qoşun Muğanə gedub müsəlman qardaşları hələktə salublar. Bu əhali

1-Qədirlu, 2-Yəddioymaq, 3-Hüseyn Hacelu, 4-Xoşcabaldur, 5-Çaxırlu, 6-Xərməndəlu, 7-Bəkdili və əhali digər, 8-Şərəfabad, 9-Onçətələ, 10-Malulər Qələbazar, 11-Ərkevan, 12- Alvadi, 13-Siqdaşt, 14-Bambaşı, 15-Digah kənd bir-birlərilə ictimaya edub (*yığışib*) rus qoşunun Qızılağac kəndindən xaric olmasını mane oldılar və bu səbəbə Qızılağac kənd əhalisi ruslar ilə müttəfiq olub ruslara kömək etdilər və səxt (*möhkəm*) cəng-cədəl (*müharibə və çatışma*) başlandı və bir neçə nəfər ruslardan və müsəlmanlardan qətl oldi.

Şu ozai (*vəziyyəti*) belə görüb və çün (*necə ki*) heç qüvvə yoximdi ki, intizamətı bərqərar edim bir həftə icazə alub Badkubəyə azim oldım (*yola düşdüm*), oradə baş komesar Heydərofa əhvalatı quzariş verdim. Heydərof cəvabında bir neçə Lehestani (*polşalı*) ki, çok baxtı topçudular bənə mərifiliq edüb (*təqdim*) sölədi ki, rus qoşun bir iddəsi (*dəstəsi*) İrandən qayıdub Astaradə təmərküz edüblər (*yerləşiblər*). Onların əsləhəsini və toplarını alub və iddə (*dəstə*) təşkil edək. Cəvabında dedim, bu barədə pul lazımdu və bir neçə gün keçdi, pul olmadı.

Bu əsnadə mərhum Hacı mirzə Səlim Axundzadəyə təsədüf etdim. Məşvərət edub qərar oldi ki, Hacı Zeynalabidin Tağıyofə müraciət edim və Hacı mirzə Səlim həm bən ilə həmrəh (*birgə*) Hacı Zeynalabidinə müraciət etdük. Çok ehtiram ilə bizi qəbul etdi və bənim əlimi dutub ayağə qalxdı, gətürdi bir salonun qapusını açdı. Mən gördüm, bu salondə cəmiyyət dolublar və sölədi. Oğlum mən Lənkəran fikrində varam və şu cəmaəti dəvət etmişəm ki, məşvərət edüb sabah sübh imarət xeyriyyə (*xeyriyyə sarayı*) İsmailiyədə böyük qurultay təyin olub və o imarətə bizidə dəvət etdi. Bu mövzudan nəhayət (*sonsuz*) xoşnud (*məmnun*) olub sabahi sübh İsmailiyədə mərhum Hacı mirzə Səlim Axundzadə ilə hazır olduq.

Təmam əşxasi möhtərəmin (*möhtərəm adamlar*) mütəmövvelin (*zəngin*) və mütənəffezin (*nüfuz sahibləri*) şəhri Badkubə İsmayiliyyədə ba kəmal (*mükəmməl*) zövq və həvəs cəm oldılar. Mərhum Hacı Zeynalabidin Tağıyof ayaqə qalxub baxdı qeyri-adi hərərətlə nitq sölədi və bəni və mərhum Hacı mirzə Səlimi cəməətə mərifə (*təqdim*) edüb, bu ibarət (*ifadə*) ilə ki, Lənkəran və Muğan səfəhatində (*ərazisində*) üç yüz mindən artıq müsəlman vardır və onların həqiqi nümayəndələri Soltan Məhəmməd bəg Qulibəgli və Hacı mirzə Səlim Axundof ki, hər iki nəfər hal hazır vardır (iki nəfər nümayəndə ayağə durub cəməətə təzim edüb özlərini nişan verdilər). Mərhum Tağıyof bir noyi hərərət ilə və yanıqlı nitq sölədi və əksər əşxas hünkür etmə ilə ağlaşdılar və hətta şəxs mərhum Tağıyof və biz də ağlaşmaya başladıq.

Xülasə mərhum Tağıyof ibteda (*əvvəl*) başladı ki, dini islam və fəlsəfə ziyarət Məkkəyi müəzzəm (*böyük Məkkənin*) mənası nədür. Yəni ildə bir dəfə Məkkəyi müəzzəmdə qurban bayramı naminə ictimayə edüb və mərasim dinini əmələ gətirub və bir-birilə təmas edub dərdlərini və ehtiyaclarını bir-birinə ittila (*xəbər*) verüb və rəf edsünlər (*aradan qaldırsınlar*). Sizi mətləbdən agah edərəm Lənkəran və Muğan səfəhatində (*ərazisində*) yerli rus əhalisi və İrandan qayıdan tezar (*çar*) qoşunu Muğandə və Lənkərandə təmərküz edüb (*yerləşib*) və müsəlmanların malinə və caninə və namuslarına təcavüz ediyor və neçə qanlı hadisələr də vəqə olub (*baş verib*).

Şu məqamə yetişüb, cəməət tərəfindən bir neçə nəfər qalxub Hacı mərhumə xətab etdilər ki, nə əmr ediyorsuz hazırıq əməl edək. Hacı mərhum buyurdu, “pul lazımdır”. Təmam cəməət uca səs ilə “hazırıq hazırıq”. Şu əsnadə Hacı mərhum bir neçə səfhə kağız əlinə alub bir nəfərə rucu (*müraciət*) etdi. Hər

şəxs hər miqdar meyl vardur yazılsun. Hər şəxs 5 mindən ta əl li min manatacək yazdılər ki, bir neçə milyon cəmində var idi.

Mərhum Hacı Tağiyof əmr etdi ki, məcmuən (*ümmən*) nə miqdarda, cəvabında müxbir ərz etdi neçə milyon

(s.7)

manat surətdə səbt (*qeyd*) olub. Buyurdi, cəmən hər miqdardu bənidə o qədər surətdə səbt (*qeyd*) edün və tamaman surəti imza edən sonrə (*imzalayandan sonra*) məclisə xatimə (*xitam*) verildi və bizə də mərhum Hacı Zeynalabidin Tağiyofdan xudahafiz edəndən sonrə, mərhum Hacı bənə xitab edub sölədi: “Özim iki həftəyəcək qüvveyi nizami təşkil edüb Lənkəranə göndərə-cəgəm”.

**Baş komsar ağayi Heydərof mullaqat
və müzakirat**

Sənə 1917

Oktəbr ayun 12-mcisində dübarə (*təkrarən*) baş komsar Heydərofi mullaqat etdim (*görüşdüm*) və Hacı Zeynalabidin Tağiyof ilə mullaqat edməgi (*görüşməgi*) və təmam qəziyyəni quzariş verdim (*hadisələri danışdım*). Cəvabında ağayi Heydərof sölədi ki, qüvvə təşkil edmək və Lənkəranə göndərmək çok vəqt lazimdur. Bəlkə o vəqtəcək qovai (*quvvə*) ki, İrandən Astariayə varid olublar, mümkündür Rusiyyə hərəkət edələr, səlah (*yaxşısı*) budur ki, əcələ ilə iqdəm (*təşəbbüs*) edmək. Şu mullaqat edməkdə ağayi Əli Heydər Yusifof var idi.

**Lənkərana varid olan (çatan) vaqte və nə təriq ilə
(nə yolla) topları almaq
fikrinə düşdüm**

Sənə 1917

Oktəbr ayının 16-mcısında fori (*tez*) ağayı Kərim bəg Şahtaxtinskini ki, Sibdəşt məhalının komsaridi və Göktəpədə mərkəz və sakin idi, teleqraf ilə Lənkəranə gəlməsini istədim ki, çün Kərim bəg bir fəal və rəşid (*igid*) cavan idi. Təsmim (*qərar*) dutdım Lənkərandə öz əvəzimdə müvəqqəti işləri onə tapşırub və özüm Astarayə, sərhəd Rus və İrandur toplarun məsələsini bitirməgə azim olum (*yola düşüm*) və ehtiyatən Kərim bəgə xəbər verdim ki, əlli (50) nəfər şahsevən rəşid (*igid*) cavanlarından özilə Lənkəranə müsəlləh (*silahlı*) gətirsun.

1917 oktabr ayının 18-mci günü Lənkərandən Astrayə hərəkət etdim və Yusif bəg Mehmandarof üzv komite icraiyyə də bənimlə həmrəh (*yol yoldaşı*) var idi (Yusif bəg Mehmandarof mərhum Jeneral Adyutant Vəziri cəng Dövləti Cumhuri Azərbaycan Səməd bəg Mehmandarofun qardaşı idi). Həman günü saat 11 sübh Astarayə varid və təhqiqatdən sonrə məlum oldı. Əsləhənün bir qismətini (*hissəsini*) sübh həman günü Badkubə məqsədinə (*istişamətinə*) Astaradan paraxod ilə Lənkəranə göndərübələr.

Fori (*tez*) teleqrafxanəyə gedüb Lənkəranə Kərim bəg ilə mühatibə edüb (*danişib*) dəstur (*tapşırıq*) verdüm. Fori (*tez*) paraxod “Milyutin” Lənkəran bəndərinə (*limanına*) varid (*daxil*) olan tək, paraxodu toqif edüb (*dayandırıb*) təmam əsləhə hər nə var tufəng, fişəng (*patron*) və top və qeyrə və onları təmamən paraxoddan təhvil kənardərya (*sahilə*) Lənkərandə təmamini surət edüb (*sənədləşdirib*), fori (*tez*) bir komision komite icraiyyə üzvlərindən və motəmid (*güvənli*) əhalidən təşkil edüb, bir məhəl mötəbər anbar təyin edüb və motəmidlərə (*güvəndiklərə*) təhvil verüb, qapularını möhür və mum edüb (*plomblayıb*) kilidi özün saxla, ta bən Lənkəranə müraciət etdim bənə kilidi təhvil ver.

Saət üç həman günü balıq vatagəsində mənzil edən rus qoşunun əfsərlərini mullaqat etməgə azim (*görüşmək üçün gedib*) və Yusif bəgdə bərabər əvvəl kart vizit göndərüb. Fərmandə qoşun (*qoşun komandiri*) ağayi Petrof namində (*adında*) cəvan nəhayət (*xüsusi*) ehteram ilə bizi qəbul etdi və bir neçə nəfər başqə əfsərlərdə huzuri var idi.

Bən üzr istədim ki, məhrəmanə (*məxfi*) söhbət varimdi və fori (*tez*) başqə əfsərləri oradə qoyub tənha bir əlahidə (*xüsusi*) otaqə bizi dəvət etdi və mətləbi başladım ki, mən rəisi Komite İcraiyyə və həm komesar hökmran məhəl varam və ağayi Yusif

(s.8)

Mehmandarof həm üzv komite icraiyyədur. Və çün (*çünki*) qoşun əfradı (*nəfərləri*) arasındə azadlıq münasibətilə nəzm nizamı (*nizam-intizam*) mütizəlzil (*itaətsizlik*) olub və əfrad nizamidə (*nizami fərdləri*) fikirləri budur ki, əsləhələri (*silahları*) əldən buraxub özlərini xanevadələrində (*ailələrində*) yetirsünlar və mümkün dölət ali aradə qalub pərakəndə ola. Şu münasibət ilə səlahdur (*yaxşıdır*) ki, təmam əmval qoşun əsləhə və qeyrə əmvali (*qoşunun bütün mallarını, silahları digər malları*) komitəyə təhvil verüb və bir məbləğ təhiyyə edüb (*hazır edib*) komitə tərəfindən təqdim edək.

Cəvabındə ağayi Petrof sölədi ki, bir qismət əsləhə (*bir qədər silah*) və atlar Melyutlin paraxodilə bu günləri Badkubəyə göndərüb ki, Badkubədə Tsinter Kaspiyə təhvil verilsün və teleqrafən Tsinter Kaspiyə ittilai (*xəbər*) verub.

Şu əsnada teleqrafxanədən ittilai (*xəbər*) verdilər ki, bəni teleqrafxanədə istəyorlər və çök foridür (*təcildir*). Əcələ ilə (*tələsik*) teleqrafxanəyə getdüm. Məlum oldi bənim əyalım (*arvadım*) Lənkərandə teleqrafxanədə hazırdu, teleqrafilə müx-

atəbə edür (*xəbər verir*). Əvvəl sözi ki, fori (*tez*) Lənkəranə azim olum (*yola düşüm*). Sonrə başladı ki, şəhərdə çox böyük ixteşaş var Kərim bəg Şahtaxtinskini qətlə yetirdilər, paraxodun kənarə çıxan əsləhəni və atları dağıdurlar və hərə-mərcdür. Abbasqulı xan da zəxmdar (*yaralı*) olub, tez özüvi Lənkəranə yetür.

Fori atlarə səvar olub (*tez atlara minib*) gecə saət 8 $\frac{1}{2}$ idi şəhərə varid (*daxil*) oldım və məlum oldı ki, Kərim bəg paroxod bəndərə (*limana*) varid (*daxil*) olcəq teleqraf dəsturin alub və fori (*tez*) igirmi nəfər şahsevən cavanlarından müsəlləh (*silahlı*) özilə həmrəh (*birgə*) paraxoda varid (*daxil*) və paraxod komanderini toqif (*həbs*) edüb təmăm lodkaları cəm edüb təmăm əsləhəni (*silahları*) və atları kənarə çıxarmağə şuri edüb (*başlayıb*).

Bu əsnadə bir neçə nəfər iğtişəştələb (*iqtişəşçilər*) ki, məşhur Hacı Mir Sadeq bəgin oğlanları Bəhmən bəg və İskəndər bəg, bir dəstə cəm edüb bu əmvalı (*malları*) qarət edməğə şuri ediblər (*başladılar*). Kərim bəg xəbərdar olub buları kətək vırub və toqif (*həbs*) edüb. Vəli (*lakin*) beiltiması dustan (*dostların xaişi ilə*) xod (*özü*) bir saət fasilə çəkməyub azad edüb.

Əvəzində iki qardaş Kərim bəg mənzilinə gedən yoldə kəmin (*pusqu*) bağlayub üç gülülə ilə o mərdi şərifi qətlə yetürüblər və mən hadisəni təhqiqat edüb və təmăm kəxdudalarə əmrnamə göndərdim ki, şu qatilləri dəsgir edsünlar (*utsunlar*). Vəli (*lakin*) bir iş və əncam dutmadi və təmăm əmvalı (*malları*) Böyük bazardə anbar içinə töküb və mötəmidilərə (*inanılmışlara*) tapşardım.

Dubarə Muğanə Biləsuvarə azim

1917 dekabr ayının igirmi ikmci günü Lənkərandən Gök

tərəpə və oradən mərkəz Muğan Biləsuvarə azim oldım (*yollandım*) ki, bəlkə bir noyi atəşli hadisələrə xatimə verəm. Vəli (*lakin*) məlum oldi ki, hər iki tərəf bir noyi qəzəbalud (*qəzəbli*) olublar ki, heç noyi islah mümkün degil və Biləsuvar və Lənkərandən teleqrafən ittilai (*xəbər*) aldım ki, Diki diviziya (Дикая дивизия) Lənkəranə Badkubədən varid oldi (*qəldi*).

Lənkəranə müraciət edəndən sonrə məlum oldi ki, Diki diviziya təqribən iki yüz əlli nəfər atlı (Кавалери) və baş kamandan İskəndər bəg Nəcəfbəgof^x və müavini Əli Əsədulləyof və benameinki (*bu adınan ki*) şü diviziyəni mərhum Tağıyof vasi-təsilə təşkil olubdur, öz istəkli oğlu Məhəmməddaği Vəhid adlı fərd surətdə şü diviziyadə Lənkəranə göndərüb.

Müzakirat rəis komite icraiyyə Soltan bəg

Qulhbəgli ba səran (*başçılar*) Diki diviziya

Ol mülaqat (*görüş*) ki, kəmandan ağayi İskəndər bəg və ağayi Əli Əsədulləyof ilə vaqə oldi (*baş verdi*). Xəvahiş etdim ki, heç Lənkəran şəhərindən dışdəri, yəni xaric olmasunlar. Fəqət məqsudım (*məqsədım*) budur ki, şəhərdə təmərküz edsünlar (*yerləş-sinlər*) ta bən bunların olımından istifadə edim ki, hər nöyi bu hadisətləri müsəlimətəmir (*barışığıla*) xatimə verim və şü niyyətlə komite icraiyyə

^x-Искундер Неджафбеков ^x-Г.Зейналабдин Тагиев

(s.9)

üzvlərindən bir iddə (*dəstə*) ki, palkovnik Yermalayof riasətində Qızılağac və rus qəriyəsi (*kəndi*) Nikalayefka ki, Petrof ordu iddəsilə (*dəstəsi ilə*) təmərküz etmişdi (*yerləşmişdi*).

Əzim olub (*gedib*) bir şərait altındə ki, burası palkovnik Yermalayofa təslim olmuşdi. Palkovnik Petrofi münsərif edub

(fikrin dəyişib) və mütəqaid (qane) edsünlar Badkubə tərəfə müraciət edsün və qoşunu Badkubəyə aparsun. Hərçənd şu iddə (dəstə) on gün (10 ruz) Qızılağac və Nikalayefka kəndində müzakirə edüb və məəttəl (yubanmış) oldılar. Vəli (ləkin) nəticə nail olamadılar Lənkəranə müraciət etdilər.

1917 noyabr ayının 5-mci günü bən ağayi İbadullə bəg Nurullə bəg oğlilə bahəm ki, neçə müddət Qızılağac və Nikalayefkadə tezari (çar) zəmanda pristav olmuş, Qızılağac kəndinə varid (daxil) və Nikalayefka kəndinin ağsəqqal (rişsefidlər) dəvət etdük ki, rus-müsəlman ədavətini xətmə verüb və Petrof də qoşunu götürüb Badkubəyə rəhsepar ola (yollana).

Çok müzakirədən sonrə qərar böylə oldı ki, Hüseynhacılı və Nikalayefka kəndlərinün arasında hər tərəfdən nümayəndələr təyin olub sülh saziş bərqərar ola. Hər tərəfdən 5 nəfər nümayəndə təyin oldi. 6 saat müzakirə edəndən sonrə qərar böylə oldi. Bir iyirmi gündən sonrə bir cələsə (iclas) də komitədə təyin olsun ki, təmam Muğan və Lənkəran məhalı tərəfindən nümayəndələr ba təmam ixtiyarat intexab (ixtiyar sahibləri) olub, mücəddədən (yenidən) müzakərat başlansun.

Bu nəticə ilə Lənkəran şəhərinə müraciət etdük və İskəndər bəg Nəcəfbəgofi mülaqat edüb (görüşüb) şədidən (kəskin) dedim məbada (olmaya) nizami fikrilə işə dəxalət edə (qarışa). Çün biliyordum ki, Diki diviziya cəmi olub tazə bitəcrübə cəvanlardan və cəng tertibinə əşinə (döyüş üsulu ilə tanış) degildilər. Əmma tərəfün qoşunu təmami cəngdən çıxmış batəcrübə rusalardan qabağında davam gətürmək müşkildür. ~~Həmin gün süh bir nəfər xəbər verdilər İskəndər bəy Diki diviziya götürüb Qızılağac tərəfə getdi fori iki suvari göndərdim ki, geri qayıdsun vəli məlum oldi ki, gecə yarısı gedublar və məhəldə hazırıldılar.~~

Meydanda zədoxurd (cəng) nətİR vaqe olub

Düşməni 5 km fasilədə toplara hərəkət verub bir dəfə iki top tirəndazi edub, ruslar heç cavab verməyublar və bir az keçdikdən sonra onlara top atmağa şuru edub və iki Diki diviziyanın iki at və bir topu xarab edublər və ikinci top gülləsi ilə bir nəfərə sədəmə varid:sonrə yüz atlu ruslar tərəfindən güllə topi görüb tamam əfradi diviziya fərar edub, vəli əhali tərəfindən bir nəfər qaçaq Yunis birisi evində ?????? bildirmiş.

^x- Полковник Ермолаев ^{xx}- Полковник Пертов

(s.10)

Rusların əlindən alub Lənkərana gətirdülər və bu əsnada Diki diviziya Lənkərana varid oldular. ?????? şəhərdə erməniləri qətlə yetirub, burda köməkçim Aslan bəyə dəstür verdim ki, məhrəmləri ?????? rusalardan hiż olunsun şü bicarəni şəhərdari imarətində qətlə yetirdilər ?????? Lənkəranı bombardman etdi və rusların bəzi iddələri şəhərə daxil oldu və şuru etdilər evləri qarət etməyə və bənə də şəhərdə qalmaq vəxtim oldu.

Qaçaq Yunis və Bıla Məhəmməd ki, hər ikisi Zuvand dağlarında olanlar idi, yüz nəfərlik müsəlləh bəni şəhərdən Kərmətük kəndinə və oradanda Duvra kəndinə ki, dağların damənində vaqedir apardılar.

İskəndər bəg Nəcəfbəgof kəmandan Diki diviziya təvəsüt (*vasitəsilə*) ağayi Əli Əsədulləyof Astaradə rus qoşunu kəmandani ilə mullaqat və müsəlimətamiz (*görüş və barışıqla*) 4 dağ topların alub şəhərə gətürüb. Ağayi Əli Əsədulləyof kəmandan müavin idi.

Əvasət noyabr (*noyabrın ortalarında*) Lənkəranun günbatan dağlarından vəhşi dağlılar gəlüb, dağlar damənində (*ətəyində*) olan əhaliyə çok əziyyət ediyordılar. Əlli nəfər (50) bir gürci

əfsər başında dağlıların şərəətini rəf (*yamanlığını dəf*) edmə-gə götürüb azim oldım (*yollandım*) və cəngəl (*meşə*) və dağ ətə-ginə yoxunlaşmaq vəqtə dağlılar atəş və tirandazi etdilər (*güllə atdılar*). Şu əsnadə bir nəfər fərd dəstədən ayrılıb meşə tərəfinə tənha (*təkbaşına*) hücum etdi.

Uca səs ilə səslədim, şu fərd kimdür ki, biicazə xilaf (*icazəsiz zidd*) əmələ mürtəkib olur (*əl atır*). Əfsər cəvab verdi ki, şu fərd Hacı Zeynalabidin Tağıyofun oğlıdur. Oni çağırub sölə-dim ki, fərd nizami lazımdur nizami qəvaidə aşına (*qaydalarla tanış*) ola. Nəçün nəzmə (*nizama*) itaət etmiyørsən. Söledi ki, düş-mənə hücum etməgə özümü müvəzzəf (*lazim*) buldim, şu əməl etdim. Əf istədi və yerli kəndçilərdən iki nəfər göndərdim dağlıların başçılarını istədim.

İki nəfər onlardan hazır oldılar, biri Mir Sadeq və o birisi Alləverdi. Onlarə əmr etdim, lazımdur intizamətə kömək edə-süz. Onlar də cəvab verdilər ki, bəzi əşxas (*şəxslər*) sui sabiqə (*keçmişdə pis əməli*) xilaf əmələ mürtəkib olmuşdılar (*cinayətə əl atıblar*). Biz üç gündür xanevadə ilə (*ailəimizlə*) bu meşə içinə gəl-mişüg və hazırıq təəhhüd (*öhdəimizə əlaq*) və iltizamnamə verək (*öhdəimizə əlaq*) ki, bundən sonrə heç xilaf əmələ mürtəkib ol-masun (*cinayətə əl atmasın*).

Məhəlli kətxudalərin təvəssotilə (*tövsiyəsi ilə*) təəhhüdnamə verdilər (*öhdəlik götürdülər*) və dər həqiqət (*həqiqətən*) atiyədə (*gələ-cəkədə*) heç bir hadisə və nöyi əməl vaqə olmadı (*baş vermədi*).

1917 dekabr ayının 12-mci günində Пришиб kəndində böyük qurultay təyin oldi. Təmam Muğan və Lənkəran rusla-run və müsəlmanların və rus qoşunundan nümayəndələr təyin və təqribən 30 nəfər nümayəndələr, hər tərəfdən hazır oldular və bir böyük talarda (*zalda*) cəm olub iki gün müzakirat oldi.

Ruslar təklif etdilər 15 nəfər müsəlman kərxudalərdə zəmanət edsünlar ki, hərgah rus əhalisinə əziyyət və azar və xəsarət varid olursa (*yedirilsə*) onlar cəvab versünlar və bədəz (*hərgah*), hər hadisə üç günün zərfində (*içində*) təmam xəsarəti ki, üç nəfər rus quvahi (*güvvəsi*) edə zaminlər xəsarəti pərdaxt etsünlar (*ödəsinlər*).

Vəli (*lakin*) müsəlmanlar nümayəndələri təklif etdilər ki, rusların pişnəhadi (*təklifləri*) coz (*yarım*) və kol (*tamam*). Əgər həqiqət və ədalət ilə rəftar tərəfdar olarsalar, bir komitə təşkil edil-sün rus və malakan və müsəlman nümayəndələri bərabər, hər tərəfdən 10 nəfər amma bir nəfər rəis və iki müavin. Hər tərəfdən 5 nəfər namizəd mərifəti (*təqdim*) olsa və şu 10 nəfər cümləsindən qeyrə qeydilə intixab olsun (*seçilsin*) və üç nəfər müntəxəbin (*seçilmişlərin*) də

(s.11)

şu komitəyə mülhəq olsun (*qatilsin*) və hər kəs onlardan şikayət edsə, komitə qəzavət edüb (*tədqiqat aparıb*) və hökm versünlər və hər hökm sadir ola (*verildi*) 5 günün vəqtə təddid (*yenilənmə*) nəzərə şikayət vəqti var, təddid nəzərə (*yenilənmə*) hər dəfə sadirə (*baş verən*) həman komitə intixab ediyor (*araşdırır*) və hökm sadir oldı (*verildi*), lazım ol icradur və hokumət mərifəti icra edər.

Rusların bu təklifə müvafiqət hasil olmadı (*razı olmadılar*) və sölədilər. Gecə qaranlıqdə kimi və neçə oğru və quldurları taniyaq ki, olardən şikayət edək və sabit edək (*sübuta yetirək*). Qeyri mümkündür və hərg bizim təklifimizi qəbul edə bilməz-məg və rus qoşunu da bir qədər Muğandə təmərüz edublar (*yerləşiblər*) özimizi hifz edməktə saxlamaqə məcburuq. Balaxərə (*nəhayət*) qurultay nəticə vermədi və sabiq (*əvvəlki*) hal idamə tapdı (*davam etdi*).

**1917 sənə dekabr ayının axırlərindən tƏmƏm Muğandə
və xassə (xüsusən) Nikalayefka və Göktəpə arəsində
qanlı vırışmalar şiddət tapdı**

Çün Nikalayefka və Göktəpə arəsində befasilə 18 kilometr şose yolun ətrafı hamısı Şahsevən kəndləridür ki, qəbaqdə zikr edmişəm: 1-Böyük Təklə, 2-Kərbəlayi Əbdallə Təkləsi, 3-Alvadi, 4-Yazqraq, 5- Əhmədli, 6-Çaxırlu, 7-Xirməndəlu, 8-Haçətəpə, 9-Həsənlu, 10-Xotəspbanlu, 11-Şəhriyar, 12-Şərəfabad, 13-Səmədxanlı, 14-Qədirli, 15-Dikah, 16-Qələbazar, 17-Ərkevan, 18-Dadva, 19-Bambaşi, 20-Yekanobə, 21-Xacəabad, 22-Hüseyn Hacelu, 23-Yeddioymaq, 24-Musi Kuca, 25-İskəndərli, 26-Loran, 27-Sərçevər, 28-Xıl və qeyrə və şü kəndlərin əhalisi əhd peyman edub ki, Badkubədən gələn qoşunu Qızıl-ağac və Nikalayefka kəndlərdən qoymasun Göktəpə kəndinə hərəkət edüb və Muğandə rusların kəndlərində təmərəküz edən (*yerləşən*) qoşunə mülhəq olsunlar (*qatılınlr*) və bu səbəbə, hər gün Nikalayefka kəndinün ətrafında şiddətli vırışmalar gediyordi.

Axır ki, müsəlmanlar rus qoşunun yolın gecə-gündüz keşik çəküb qoşun hərəkətinə manedular, şü ozai (*bu vəziyyəti*) Muğan rusları və oradə təmərəküz edən (*yerləşən*) rus qoşunu mülahizə (*düşündü*) və istədilər hihlə ilə Göktəpədən Nikalayefkaya hərəkət edüb və kömək edsünlar ki, Nikalayefkada qoşunu Muğanə götürsünlər.

Gecə gəlüb Göktəpə kəndinün iki kilometrində Alvadi kəndindən bir neçə nəfər axundi toqif (*tutub*) və aparublar və buları qabaqə salub özləri və tƏmƏm qoşun axundların dalıcan Göktəpədən Nikalayefka tərəfə hərəkət edublar və müsəlmanlar də xəbər verublər ki, əgər tirəndazi olsə (*güllə atılsa*) axundları edam edələr.

Ba həmein (*bütün bunlara baxmayaraq*) müsəlmanlar cəvab verüblər ki, iki nəfər axundi qurban edərük, Muğandə minlər ilə nufus uşaq-böyük qətlə və namuslarınə ki, gedüb Muğandə onların mallarınə və canlarınə və namuslarınə təcavüz elürsüz və mane olmaqdən münsərif olmadılar (*çəkinməlidilər*) və hərçənd bir neçə top müsəlmanlar tərəfinə xali edub (*atdılar*) və neçə nəfər müsəlman fəlakətə yetub. Bununlə belə təmam səngərlərdən müsəlmanlar şiddət ilə atışma başliyoblar.

Şu əsnadə iki axundlar rusların kəmandalarından xahiş və iltimas (*rica*) edublər ki, onları azad edsünlar, ta bəlkə müsəlmanlarımız (*saziş ilə*) müsəlmanları razı edsünlər ki, qoşunun hərəkətinə mane olmayalar. Şu şərt ilə axundları azad edub və qoşun Muğan tərəfə gedüb, yəni qayıdublar Muğanə.

1918 ta mart ayının əvaxirinəcək (*axırınacan*) Petrof iddələri qoşunun (*qoşun dəstələri*) və müsəlmanlar arasında Nikalayefka ətrafında şiddətli vırışmalar idamə verdi (*davam etdi*).

Diki diviziya kəmandanı İskəndər bəg Nəcəfbəgofun iştibahi (*səhvi*) və müsəlmanların böyük tələfatı

1918 əvaxer mart (*martın axırlarında*) bir gün səbh Lənkərandə bənə xəbər çatdı. İskəndər bəg təmam iddə (*dəstəni*) Diki diviziyanı götürüb hərəkət edüb ki, Nikalayefkanı bambaşqan edüb və müsəlmanlar də qarşuə hücumə gedsün. Şu xəbəri eşidüb nəhayət (*son dərəcə*) əsəbani olub fori (*tez*) bir məktub yazub iltimas (*xahiş*) etdim ki, Nəcəfbəgof geri qayıdsun. Vəli (*lakin*) qasidlər

(s.12)

gəlüb xəbər verdilər ki, Nəcəfbəgof bərabər Nikalayefkanun müqabilindədür (*qarşısındadır*) ki, bizə şəbixuni edub (*qəzəblənib*).

Bənim İskəndər bəgün rusların qoşun müqabilinə gedməsinə neçə cəhətə müvafiq (*razı*) deyildim. Əvvələn Diki diviziyada nizami (*əsgər*) olan Məhəmməd Tağıyof ki, Hacı Zeynalabidinün oğlu bir neçə gün qabaq özünü intihar edmişdi. Şu münasibət ilə müavin kəmandan ağayi Əli Əsədulləyof bir əlli (50) nəfər nizami (*əsgər*) götürüb onun nəşini Badkubəyə aparmışdı və Diki diviziyanın miqdarından kəsir olmuşdu.

Saniyən (*ikincisi*) Diki diviziyanın nizamiləri ömürlərində cəng görməmiş bitəcrübə və naşı və qoşunu ki, Badkubədən Qızılağacə və Nikalayefkadə təmərküz edmişdilər (*yerləşmişdilər*) təməməən cəngdən qayıdmış ruslar idi. Salisən (*üçüncüsü*) Diki diviziyadə olan toplar balacə dağ toplar, amma rus qoşununun topları sistem səhrayı böyük və kafı qədərdə güllə, amma Diki diviziya cəmu yüz danə top gülləsi var idi.

Xülasə betori (*necə*) ki, təsəvvür və pişbini (*ehtimal*) edmişdim həman tövr oldi. Ruslar əvvələmci tirəndaz (*atəş*) və ikimci tirəndazi (*atəş*) ki, Diki diviziya tərəfindən edilmişdi, cəvab vermiyub, berun bərə (*ara verib*) bir neçə bataria səhraı topları ilə işə salub Diki diviziya topunu şikəst edüb (*zədələyib*) və iki at tələf edüb və əman vermiyub peydərpey (*dalbadal*) bambardman edüb və bambardman dalıcan 4 yüz nəfər kavaləriya Don qazaqları və həman Nikalayefka kəndinün ruslarından hücuma şuri edüblər (*başlayıblar*).

Diki diviziya nizamiləri (*əsgərləri*) ki, həməən yüz əlli nəfər cavan xam naşı bu halı görüb özlərini itirüb. Qaçaq Yunis ki, əlli atlu ilə məhəldə varımiş, onun vasitəsilə birahə (*ara*) yol ilə kəndlərə və bağlar içərisinə pənah (*sığınub*) gətirüb pərakəndə olublar və qeyrə (*digər*) müsəlmanlar ki, 5 ay rus qoşunını Nikalayefka rus kəndindən kənarə çıxmağa mane idilər, eşidiblər ki,

nizami Diki diviziya qoşunu sındı, şikəst tapdı (*məğlub oldu*), vəhşət edüb (*qorxub*) təmami fərar etməyə (*qaçmağa*) başlayublar.

Fəqət üç nəfər canından keçmiş cəvanları hərçə (*hər nə qədər*) dad ediyorlar (*qışqırırdılar*), dəvam edün, vəhşət etməyun (*qorxmayın*), bunlar həman ruslardurlar ki, 5 aydur bunları mühasirədə saxlamışuq. Vəli (*lakin*) çün (*çünki*) əhali nizami dagıldığını vəhşət edüb (*qorxub*) pərakəndə oldılar və 7 ya 8 kəndləri atəş vırıblar ki, neçə nəfər qoca kişilər və arvadlar və uşaq qətlə yetirüb və çoxlarını əsir edüblər.

Əmma üç nəfər cəvan rəşid (*igid*) mübariz, əvvəli Əhməd bəg Paşa bəg oğlu əhli Yekankənd, dovvomi (*ikincisi*) Hacı Ağa Hacı Əbdullə oğlu əhli Qələbazar və üçəmci Haşım bəg müəlim əhli qəriyyə (*kənd*) Ələncəqələ ki, hər üç nəfər dal-dala verüb o qədər mübarizə ediyorlar ki, hər üçünün fişəngləri (*patronları*) qurtarurlar və axir nəfəsə tək təslim olmazlar və Əhməd bəg fişəng (*patron*) qurtarandan sonrə, şəmşiri varımış, səngərdən dişari hücumə gediyor. Vəli (*lakin*) bu dəfə 12 qülülə ilə qətlə yetirilür və rusların kəmandanı qədəğən edmiş şu üç nəfərin nə paltarların və əsləhələrinə (*silahlarına*) təcavüz etməsinlər (*götürməsinlər*).

Diki diviziya kəmandan İskəndər bəg xəbər aparub Lənkərandə bir igirmi nəfər olardən qalmış idi Lənkərandə

Şu igirmi nəfər Lənkəran şəhərinə iğtişaş salub. Bir nəfər iranlu Sərab əhli ki, Diki diviziya daxil olmuş, bir plomyot çəpkəninə götürüb və igirmi nəfər yoldaşlarılə ermənilərin evlərinə təcavüz edüb qarət ediyordular və çün (*çünki*) bən məriz (*xəstə*) və bəstəri (*yorğan döşəkdə*) idim iki müavin Aslanbəg Ənquş

və Qulambüseyn bək Əzimbəgofə dəstur (*göstəriş*) verdim ki, intizamətı bərqərar edsünlar ki, erməniləri təcavüzətdən hifz (*mühafizə*) edsunlar.

Vəli (*lakin*) həmin əncam vəzifə məqəmdə Aslanbəg qətlə yetürülüb və Qulambüseyn bəg də buni görüb vəhşət edüb (*qor-xub*). Fərar edüb (*qaçıb*) mənim mənzilimə gəldi və xəbər verdi Diki diviziya Nikalayefkadə şikəst tapub (*məğlub olub*) və ruslar Lənkəran şəhərinə hücumə gəlülər. Şu əsnadə iki cəngi (*hərbi*) paraxodlar Badkubədan Lənkəran bəndərinə varid (*limanına daxil oldular*) və şiddət ilə şəhəri bambardman etdilər.

(s.13)

Bənim yanımdə iki tufəngdar varidilər. Gəlüb bənə sölədilər ki, qaçaq Mir Yunis zvandlu^{xx} və Bla Məhəmməd mis-tanlu yüz nəfərəcək təmam müsəlləh (*silahlı*) gəlülər ki, bəni hifz edüb (*qoruyub*) şəhərdən kənarə aparsunlar. Fori (*tez*) xanevadəmi (*ailəmi*) atlarə səvar edüb (*mindirib*) və bəni də Lənkəranun 6 kilometrliğində Gərəmtük kəndinə yetürdilər və Hacı Əhəd və Hacı Əsəd ki, iki qardaşlar evlərində mənzil təhiyyə etdikdə (*hazırlayanda*).

Bu əsnadə Teymur bəg Bayraməlibəgof müəllim Lənkərandən piyadə qaçub Gərmətükə. Məni görüb dedi, “ruslar Lənkəran şəhərinə daxil oldılar və bəni axtarıyorlar”. Bir saətdən sonrə Gərmətük kəndini bambardman etdilər və xəbər gəldi ki, ruslar bambardman edüblər ki, Gərmətük kəndinə hücum edsünlər. Bu xəbəri eşidüb, fori (*tez*) qaçaq Yunis və Bla Məhəmməd fori (*tez*) bir neçə at təhiyyə edüb (*hazırlayıb*) bəni xanevadəm (*ailəm*) ilə Səpnəkəran kəndinə ki, daməne kuhestan (*dağətəyi*) və cəngəl (*meşə*) içində və fori (*tez*) əhali xəbər verdilər ki, əsləhə (*silah*) ib hazır baş olsunlar ki, mükündü ruslar bura-

də hucumə gələlər.

Kərbəlayı Baba adlu bir kəndçinün evində bənə mənzil təyin etdilər. Vəli (*lakin*) səbahi ev sahibi gəldi xəbər verdi ki, həm-həmə (pıç-pıçı) var ki, ruslar bəndən ötəri burayə mükündür gələlər. Sölədi dağ üstündə cəngəl (*meşə*) içində ki, oradan üç kilometr fasilə (*məsafə*) var. Bəni apardılar orayə. Yemək içmək də Mir Yunis qaçaq və Bla Məhəmməd bənim üçün qoyun, kərə və bal və qatıq təhiyyə (*hazır*) etdilər. Özləri getdilər yuxarı dağlarda bir qələyə qədim Niaku adlu yerdə müvəqqəti bir iki otaq düzəldülər ki, oradə mərkəz edüb təşkilat hökumət Müsavat elan etmək və bən də məşğul oldım müvəqqəti qanun yazmağə.

Şu əsnadə bir oğlim Adilşad adlu varimdi ki, Lənkəran bambardumanında top gülləsindən kantuj olmuşdı. Mərizüdi (*xəstə*) və dərdi şiddət etdi (*aqrısı artı*) və çün (*çünki*) dağ üstündə narahatdim, Rva kəndində Şirəli bəg Şahmar bəg oğlinə xəbər verdim ki, bənimlə müləqat edsün (*görüştün*). Fori (*tez*) hazır oldi və dəstur (*göstəriş*) verdim ki, Lənkəran şəhərinə gedüb bənim üçün xəbər gətürsün və məktub köhnə dostım Yuli İvanoviç Yemonə^x və birdə İbadullə bəg Nurulləbəgofə ki, çuya olsunlar (*araşdırsınlar*), bən Lənkəranə gəlmək mümkündür ya nə. Xəbər gətürdi ki, hər ikisi də deyər heç qorxu yoxdur, şəhərə gəlməgə mane yoxdur.

Şu xəbərə görə Rva kəndi Şirəli bəgün evinə nəql məkan verdim (*keçdim*) və səbahı ağayı İbadullə bəg Nurulləbəgof ki, Zuvandda pristav sonrə hovzə (*dairə*) komsari ki, mənim zirdəstimdə (*əlīm altında*) olmuşdı, Rva kəndinə bənimlə müləqatə (*görüştə*) gəldi və əsnayi söhbətdə bən İbadullə bəgdən qədər tədhir xeyli oldım. Nurulləbəgof gedəndən sonrə axund molla Əbülqasim dandansaz (*stomatoloq*) və mirzə Səbiullə bəradər Hacı

şeyx mirzə Səlim Axundzadə mülaqatə (*görüşə*) gəldilər. Bunlar ilə məşvərət etdim (*məsləhətləşdim*). Hər ikisidə cəvab verdilər ki, şəhərə gedmək məsləhət degil və bunlar getdilər.

Axşam idi. Bir arvad əcələ ilə (*tələsik*) gəlüb xəbər verdi ki, çoxli qazaq atlı və piadə və bir neçə top və pulimot ilə gəliyorlar. Bənim yanımda bir atmış nəfər tufəngdar və həmsi-rəzadə (*baçım oğlu*) Nurullə bəg ki, məhəsil (*şagird*) tazə Lənkə-randə gimnaziyə qurtarmışdı. Tufəngdaralr və həmsi-rəzadə bir ağızla dedilər, difai edək (*müdafiə olaq*).

Bən fikir etdim atmış nəfər tufəngçi hərəsində var yüz ya əlli fişəng (*patron*) və həmsi-rəzadə (*baçım oğlunda*) iki topança və bir qəbzə (*ədəd*) Setir tufəng və yüz əlli fişəng (*patron*), difai (*müdafiə*) edməgə kafi degil. Bir nəfər göndərdüm ki, sübh xəbər gətürsün, nə qədər qoşun var və neçə top var. Getdi gəldi dedi 4 yüzə qədər atlı və piyada nizami (*əsgər*), hamusı ruslardur və iki topdur, 4 danə pulimot. Bunilə belə kəmandan ki, ismi Şivkunof idi, bir kağız göndərmiş ki, icazə mülaqat edsün (*görüsməgə icazə alsın*). Cəvab verdim gecə olmaz, sabah olar.

Zimmən (*bununla belə*) həmsi-rəzadəni (*baçı oğlu*) və tufəngdar-ları hamusını gecə ilə yola saldım

^x-Юли Иванович Емон ^{xx}- Мир Юнус Зувандли

(s.14)

Баба Орандлы Султан Ахмед Зувандлы

ki, tufəngdarların dəstəbaşı Orandlu Baba və Zuvandlu Soltan Əhməd idilər və onlarətəpşurdım ki, həmsi-rəzadəni Məhəmmədabad kəndinə aparub ağayi Mir Əsədullə xan Talışin-skiyə təhvil versünlər və mənim əhvalatımı də söləsünlər ki, balşevik qoşunu bəni Rva kəndində ağayi Şirəli bəgün evin-də dəstgir (*həbs*) edtilər.

Şəxsən tənha Şirəli bəgün evində o gecə bən və həmsərim (*həyat yoldaşım*) Bəgimağa xanım və iki onun bacıları Şirin xanım və Xavər xanım və iki tifil Şirin xanımun nəvələri biri Qəni adlı oğlan və o biri Xeyr---- adlı ki, Taci xanım Şirin xanımun qızı Mir Əsədullə xanun həmsəri (*həyat yoldaşı*) və bu uşaqların atasudur və birdə bənim bəstəri (*xəstə*) və məriz fərzəndim (*övladım*), 15 yaşında gimnaziyədə 4 klas təمام edmişdi və bu gecə sabahə tək nə bən və nə təمام xanevədə (*ailə*). Əliəlxusus biçərə tefil məriz mənim quçağımdə göz yaşı cari edməgə (*axıtmaqla*) məşğul idi və gah-gah (*arabir*) deyirdi, papa bu zalim balşeyklər səni harayə aparırlar bəndə sən ilə gələrəm.

Bən qol (*söz*) verüb cəvab verirdim, oğlum heç qorxma, bəni bunlar aparub iş görməgə və onlar ilə həmrəhliq (*yoldaşlıq*) edəm və səbahı də sizdə hamuz şəhərə gəlüb oradə istirahət ilə doktorlar səni müalicə edüb, inşaallə kəsəlet (*kefsizlik*) rəf olur (*keçər*). Vəli (*lakin*) biçərə tefil ani aram olmurdi, peydərpey (*dalbadal*) göz yaşı tökürdi və təمام xanevədə (*ailə*) bu hali görüb ağılyordılar. Ta sübh açıldı və balşeyklər də gecə səbahə tək Rva kəndinün ətrafında təmərküz edüb (*toplanıb*) və əbədən (*heç*) əhaliyə təcavüz etmərdilər.

Sübh saat 7 təمام Şivkunof tənha bi əsləhə (*tək silahsız*) mənim mənzilimə varid (*daxil*) oldi. Əvvəldən diz üstə çöküb həmsərim Bəgimağa xanımun binəhayət (*xüsusi*) ehtiram ilə əlini öpdü və sölədi ki, çok şərməndəyəm (*utanıram*). Şu vəzifədə bulunub sizi narahət edirəm, nə etməli vəzifə nizami icab (*əsgəri tələb*) ediyor. Sonrə oğlim rusi Şivkunofə xetab edüb. Sölədi, balacə yoldaş heç negəran olma, papa bizə lazımdur. Şəhərə aparub böyük vəzifə və məqamə nail olacaqdı. Oğlim Adilşad aram və sakit sölədi ki, papamı incidməyəsüz diyur, dubarə göz yaşı tökdü.

Şu əsnədə Şivkunof Bəyimağa xanımə xetab edüb sölədi ki, şu tifil bənə etimad etmiyor. Bən qool pak (*təmiz söz*) veriyorəm ki, heç vahimə və nigəranlıq yoxdur və Qulibəqli xəlaf (*əksik*) əməl etmiyub ta (*ki*) mücazat ola (*cəzalana*). Fəqət əqidəsi müsavət siyasi fikri var. Əlbəttə əqidə azad var cürm (*günah*) degil və şu sual cəvabdə bir nəfər erməni Akob adlu gələb sölədi ki, şəhərdən qasid ilə dəstür var (*tapşırıq gəldi*) ki, Qulibəgofi fori (*tez*) şəhərə aparmaq.

Bunu eşidub bən sölədim ki, gedməgə hazırəm üç şərt ilə. Əvvələn bəni diri şəhərə məqam mərbutiyyə (*əlaqəli məqamə*) təhvil verəsüz. Saniyən (*ikincisi*) əhaliyə heç bir təcavüz edmiyəsuz. Salesən (*üçüncüsü*) xanevadəm (*ailəm*) ilə heç əncam (*əməl*) və iqdamə (*təşəbbüs*) əməl edmiyəcəksüz. Özləri biliyorlar hər yerə və hər təriq (*vasitə*) ilə hərəkət edələr və xanevadəmi (*ailəmlə*) vida edüb otaqdən dişarı gəldim.

Fəqət oğlim Adilşad təbəssümlə dedi, papa Əlləhə tapşır-dım səni və sonrə gözlərindən yaş gəldi və əlimi və üzümü öpüb bir kağızı əlimün içinə saldı. Məlum oldi ki, mücərrəb (*sınanmış*) dua imiş. Və bir dəst yəhər və əsbab (*şeylər*) ki, təmam qomuşdi həman erməni Akob, otaqdən götürüb bir at üstə nəsb edüb (*qoyub*) və bir nəfər yerli əhalidən rikabı (*üzəngini*) basdi atə səvar oldim (*mindim*) və Rva kəndindən Lənkəran şəhərinə gedməgə şuri oldi (*başladım*).

Bir rüb saət (*15 dəqiqə*) hərəkətdən sonrə gördim neçə toplar və plomotlarda yolun kənarındə və atlı və piyadə nizami (*əsgər*), fəqət (*yalnız*) ruslardular. Bir yerə yetişdim gördim ki, Muğan rusları (*malakanlar*) durublar atlı (Кавалерия). Намусı bəni görcək səlam etdilər. Keçdikdən sonrə axir səfdə bir əlli atmış (50-60) nəfər ermənilər atlı durmuşdular.

Çün axir səfdə durmuşdilar bunlar bənim əqəbimdə (*arxam-*

da) bərqərar olub ətrafımı alub yürüş etdik, ta Qruba^x adlu məhəl ki, iki dağun arasıdı. Ermənilər məxsus dililə bər cəmlə (bir cümlə) söləyüb tufəngləri amadə (hazır) etdilər. Bən aşıkar başə düşdim ki, bunlar bəni edam və teror fikrindədülər.

Həman haldə bunların üstə qışqırub dedim.

^x-Груба

(s.15)

Siz xəyal ediyorsuz ki, bəni teror edəsüz. Əgər bu əmələ əl vırsuz, sizi əhali şəhərə daxil olanəcan məhv edərlər və bənim bu meşə ağaclarınınun miqdar tərəfdarun əhali varımıdır və curi Şivkunofə xətab edüb qışqırdum ki, bəs qol pak (təmiz söz) diyirdün, üç şərt ilə bəni şəhərdə məqam mərbutəyə (əlaqədar məqamə) təhvil verəsən, bu nə özaidir (işdir). Fori (tez) Şivkunof^x onlarə əmr etdi, lazım degil (не надо).

Şu əsnadə Muğan rusları əqəbdən (arxadan) dəvan-dəvan (qaça-qaça) özlərini yetürdilər və erməniləri dalə göndərüb özləri bəndəni ehatə edüb ta dağlardan yenənəcən ki, oradə bir dürüşkə (фаэтон) (droşki - ikicarxlı fayton) dayanmışdı. Bən işarə ilə endirdilər atdən əşağə endim və dürüşkayə səvar oldım və iki nəfər Muğan ruslarından banim ilə sağında və solumda oturdular və bir-birlərinə dedilər. Olmiya şəqallar (çaqqallar) hərəkətə nail olarlar, tirəndazi edək (güllə ataq) və saat 4 bədəz zöhr (günortadan sonra) april ayının 9-mci günü 1918^x sənədə Lənkəranə varid və Şivkunof bədzatun dəsturu (göstərişi) ilə bəni aparıb Böyük bazarun ortasında dürüşkədən piyadə edub və piyadə oradən Lənkəran Qələsınün içinə tək ki, təmam iddə (tamam dəstə) Şivkunof ba top və pilomot ilə ətrafımı alub.

Dərya kənarında telegraf və postxana imarətinə gətürdilər ki, saat 11 gecə vaqt rəis komitə kamunisti Suxarukof tənha məni müləqat (sorğu-sual) edüb sölədi ki, əsəə (bu dəqiqə) cələ (məş-

vərat) komitə xatmə tapdı (tamamlandı) ki, yəni komitə rəyi mə-cəbicə (səbəbinə) lazımdır ÇK zindanında müvəqqəti zindani edsunlar.

Zindanə aparandə nə hadisə oldi

Gecə vəqti bir dəstə balşevik tufəngdarları, təqribən igir-mi nəfər dəstəbaşı həman erməni Akob. Bəni otaqdən xaric et-dilər ki, hazır hərəkət etməyə olandə, 12 nəfər Muğan rusları əsləhə (silah) ilə gəlüb Akob erməni dəstəsinə daxil oldılar. Akob erməni anlarə (bunlara) etiraz etdi ki, mən igirmi nəfər ilə təyin olmuşəm Quligəgofi zindanə aparaq. Sizi kim təyin edüb.

Muğan rusları cəvab virdilər. Soltan Məhəmməd bəg Qu-libəgofi çox yaxşı tanıyormesuz. Şəxsi sadə və adi degil və sabiq hökmran Muğan və Lənkəran səfəhatində (ərazilərində) cid-di çaluşurdu ki, rus və müsəlman arasında ədavəti rəf edsun (aradan qaldırsın) və Muğan rusları və müsəlmanları şu şəxsə çox ehtiram ediyor. Şu səbəbə mümkündür bir hadisə qeyr mote-rəqqəbə (gözlənilmədən) vəqə ola (baş verə) və sizə kömək etmə-sində mülhəq olduq (qatıldıq) (Akob bir neçə dəqiqə xaricə gedüb müraciət edüb dedi, Muğan rusların mülhəq olmasını (qatılmasını) icazə aldım) deyüb hərəkət etdük.

Vəli zindanxanə yolundən rəd olub (ayrılıb) dərya kənarinə tərəf bəni aparıyorlər və dərya kənarinə bir miqdar qalmış dalı-də, bu dəstə arasında bir həyəcan vəqə (hadisə) oldi. Bən ariyə (aid edə) bilmədim nə vəqə (hadisə) oldi. Bu haldə bəni dərya kənarında döndürüb zindanə tərəf hərəkət etdilər.

Ta zindan qapusunda bəni təhvil verüb qayıdan vəqtə, bir nəfər Muğan ruslarından bənə yoxun olub iki ədəd tufəng çaxmağı əlində dutup görsəddi və qulağımə dedi. Yoldə Akob erməni dəstəsi qəsd terror varlarıydı. Tufənglərinün çaxmaqla-

rını çıxardub terror edməgə mane olduq. Zindandə özüvi hiفز edəsən deyub xudafiz etdi və bən zindandə bir otaqə daxil oldim ki, bir nəfər şəxs mahigir (*balıqçı*) Mirdamad adlu zindandə bənə çok ehtiram və əfsus etdi (*təəsüfləndi*) ki, bən o şəxsi tanımıyorum və fori (*tez*) şəxsi yerini ki, palto üstündə

^x-*Сухаруков*

(s.16)

var idi bənə vaquzər edüb (*verib*) və nun (çörək) və küri (xavyar) və kərə və çəmərdab bənə yemək təklif etdi. Çün ac idim yeməgə məşğul oldım.

Səbah sübh zindandan rus gələub bəni oradən yuxarı aparub sölədi siyasi otaq budur ki, zindandə zindanban (*zindan başçısı*) və nigəhbandır (*gözətçi*) bənə çok ehtiram edüb və bir nəfər xanevadəmi (*ailəmi*) yaxşı tanıyordı. Onun vasitəsilə hər gün xanımə ittila (*xəbər*) veriyordum ki, zindandə nə cür keçür və xörək zindandə nəcürdi və yarım girvəngə (*200 qr*) torpaq qarışıq çörək verirdilər.

Bən etiraz etdim və sölədim ki, siyasi zindaniyə (*məhbusa*) lazımdur icazeyi ruznamə (*qəzet*) və kitab mütaləə etməgə vərsünlar və bən təmam iki şeyiləri də icazə aldım və nigəhban (*gözətçi*) səbahı xanımdən kağız gətürdi ki, səlamət Lənkəranə daxil oldılar. Hər gün mənimçün çörək və süt göndəriyordılar.

Bir neçə gündən sonrə Kərim Kərimof fərzənd (*övlad*) Məşhədi Xəlil Kərimof tacir məruf (*tanınmış tacir*) və Hacı Ağabala 73 salə (*yaşlı*) tacir məruf (*tanınmış tacir*) Babayof və Teymur bəg Bayraməlibəyof 70 salə (*yaşlı*) və Xanoğlan Talişxanof və bir neçə nəfər başqoları müsavətçi döyüb zindanə gətürdilər.

Zindanxanə qədim Lənkəran qələsınün imarət gird bür-cidi ki, xan Mustafa xan Taliş və Muğan səfəhatində (*ərəzilərinədə*)

müstəqil hökmranlıq edən vəqt, orada qoşun təmərküz edirmiş (*yerləşibmiş*). Dörd (4) mərtəbə saxtman (*tikili*) və ətrafı təqribən 8 arşın eni və 6 arşın dərinliyi (Круглая башня) və şəhərin kənarında Sərdxəlil namində bulaqdən (родник) yer altılı həman bürcə su gəliyərmiş.

Şu burc qələnin qiblə (*cənub*) tərəfindədur və şu tövr (*tərz*) ilə bir başqa burc həman qələnin şimal tərəfindədur ki, əlan (*indiki zamanda*) o tərəf mayak adlandırub. Şu bürcün başında bir böyük fənar içərisində dəryadə seyr edən paraşodlar üçün çıraxroşən) ediliyor (*lampa yandırılır*).

Bir gün zindan yoldaşları xəbər verdilər ki, bir nəfər rus ki, burcun dışarısında keşik çəkirmiş, Soltan bəg deyub xahiş edub onə nişan verək. Vəli (*lakin*) onə dedük ki, Soltan bəg buradə yoxdur, yəni ehtiyat etduk, şayəd (*bəlkə*) bir başqa xəyalı var. Bən cəvab verdüm, mane yoxdur, birdə xəbər alursə deyün buradə varam.

Şu əsnadə həman rus nigahbanı (*gözətçi*) ki, keşik vəzi-fəsində bürcün ətrafında dövr ediyordi nişan verüb sölədilər, şu həman rus nigahbandur (*gözətçidir*) ki, bəni istəyor görsün. Fori (*tez*) başımı pəncərədən dışarı çıxardub dedim “Bən Soltan bəg varam, hər sözün vardı görüm. Nigahban çok xoşhal olub dedi ki, sizi çok istərdim görüm. Cəvab verdim ki, gəl burayə içəridə söhbət edək. Dedi icazə vermiyorlar. Dedim bəs nə edmək. O tərəf bu tərəfə baxub dedi, bir söz (hərf) sölərəm o sözdən hiss edərsən vəziyyəət nə cürdür. Cəvab verdüm sölə. Gördüm iki əlin ağzının ətrafına dutub ətrafına baxub dedi baranta (Баранта?) yəni qoyun surisi. Sonrə xəbər aldı başə düşdün. Dedim yaxşı başə düşdim elədur ki var. Dedim hara əhlisən. Dedi: “Bəni Saratof^x şəhərində səlah şuluq (*dələduzluq*) edüb Qəfqazə gətürdilər. Şu nigahban (*gözətçi*) bir qırx yaşında

rus idi. Dübarə söylədi sən ilə çox sözim var, inşaəllə səy edərəm sizinlə müləqat edüb (*görüşüb*) xudahafiz etdi və sorə söylədi ki, sizi edam edə bilməzlər.

Şu məqamda həmzindanilər (*məhbuslar*) gərdiş etməyə və dıışarı çıxməyə şuri etdilər (*başladılar*), bəndə onlar ilə otaqdən çıxub balkondə gərdiş etməyə məşğul oldim. Çün xəbər verdilər keşik əvəz oliyordu.

^x-*Сарамов*

(s.17)

Bir cuhud vardı ki, Böyük Cuhud kəndindən (Приволни) Bacarnikofun^x dəstəsi nöbə keşikdə ki, sabiq sərnigəhban (*baş nəzarətçi*) bənə xəbər vermişdi ki, Bacarnikof dəstəsi keşikdə olan vəqt dıışarıya çıxməyam. Bu minval ilə vəqt keçürdi və bir-bir bizim otaqdə gecə saat 12 ya 1 olandə bəzi zindanilər (*dustaqları*) aparıyordılar və onlar çoxi geri qaidmiyordılar. Xəbər də alandə deyurdılar onları guya başqə yerə göndərdilər. Vəli (*lakin*) məlum oliyordu ki, aparub edam ediyordılar.

Bir gecə saat 12-də kəridordə^{xx} sədayi boləndi bərpa oldi (*yüksək səs eşidildi*) və səda Soltan bəg Qulibəgof adınə anlaşıyordu. Buni eşidüb yoldaşlarımun halı təğyir tapdı (*dəyişdi*) və hamusı bənə tərəf təvəccə etdilər (*diqqət etdilər*) və Xanoğlan Talişxanof ki, bən ilə nisbət (*münasibəti*) var idi, bəni öpdü və göz yagini axdı. Dedi ki, səni də edamə aparıyordılar. Cəvabındə təbəssüm edüb dedim Əllə razi olmaz, bənim heç günah yoxımdur edam olam.

Bəzi həmzindanilər yatmışdılar, hamusı hərasan (*ürkək*) yuxudan bidar olub (*oyanıb*) bənə təvəccə etdilər (*üz çevirdilər*). Şu əsnadə kamendat ağayı Məlik Babaxanof kapitan erməni qarı müqabilində nüməyan olub (*görünüb*) qapunun sərdəxtidən (*asta-*

nasından) uca səs ilə bənə xətab edüb, Qulibəgof deyüb bəni çaqurdu. Bən baxub gördim Məlik Babaxanofun dalında 12 nəfər əsləhəli durublar. Buradə yəqin etdim ki, edam yəqindir.

Əvvəl sualı Məlik Babaxanof ki, neçə vaqt var zinadanıyam. Bir neçə başqə suallar verdi və cəvab aldı və xeyli diqqət ilə bənə baxdı. Sölədi sərhəng (*palkovnik*) Sarkisofi tanıyorsən və haradə oni mülaqat edübsən (*görüşməsən*). Cəvab verdim ki, sərhəng Sarkisof adlınu ruznamələrdə (*qəzetlərdə*) görmüşəm, əmma özini nə görmüşəm və nə tanıyərəm. Dedi bəs sərhəng (*palkovnik*) səni yaxşı tanıyır.

Bu sual cəvabdən sonrə dübarə diqqət ilə bənə tərəf baxub başınə bir əl ilə vurub tufəngdarlara əmr verdi, marş, yəni bir iş getdi. Hamu zindanilər təcəübədə qaldılar, bu nə hekayətdür ki, bu gecə vaqti gəlub hər kəsi aparıyorlar və daha qayıdmaz. Xülasə günlərim bu cür keçərdi ki, ta oktəbr ayında 1918 sənə xəbər gəldi ki, oğlim Adilşad fot edüb (*rəhmətə gedib*).

Şu hali şərh virməkdən məzirət varımdur (*üzürlüyəm*), çün məlumədur nə tovr bənim çün keçdi. Səbahı bənə rəis zindani xəbər verub ki, zindan həyətində bən ilə mülaqatə (*görüşə*) gəlublar. Həyətə daxil olub gördüm, təmam uləma və tuccar və qeyrə əhali şəhr Lənkəran möhtərəmin və dustan və əqrəba gəlublər baş sağı və təsliət (*təsəlli*) verməgə hazırduklar. Əvvəl qazi Lənkəran molla Məhəmməd axund nitq edüb və təsliət (*təsəlli*) məqamında hamusı bir-bir əlimi dutub təsəlli verdilər. Bən də çök razılıq və təşəkkür edüb ayrıldıq.

Bundan qəbaq bir nəfər Badkubə əhlini zindanə gətürüb sentabr ayının 23-mci gün idi. Şu şəxs Badkubə şəhərinün Türk və Azərbaycan qoşunu təsxir edməgini (*ələ keçirməyi*) vəsf (*təsvir*) etdi və buni eşidüb beqədr (*sonsuz*) şad və xoşhal olduq ki, vəsfini qələm acizdür. Şərh edə və yəqin etdük, zindaniləri

azad edələr. Oktabr ayun əvaxerində bəni və qeyriləri də azad etdilər. Azad olmaqdan üç gün sonrə kapitan Məlik Babaxanof mənzilimə gəlüb mülaqat etdi (*görüşdü*).

^x-Бачарников ^{xx}-Карридор

(s.18)

Əsnayi söhbətdə (*söhbət arası*) sual etdim ki, o gecə vəqti zindanə gəlüb sual verəndən sonrə, başuvə əl ilə vırub gedmək nə mənası var idi. Sölädi ümdə mülaqat edməgə (*görüşmək*) səbəb odur. Sərhəng Sərkisof erməni Badkubədən Lənkəranə varid olub istiqbal (*qarşılama*) məqamında bənə əmr etdi ki, Lənkəran zindanında bir nəfər Soltan bəg Qulibəgof namında zindanidur (*məhbusdur*). Lazımdur hər nəhu ilə (*birtəhər*) olursə, şu şəxsi azad edüb bənə ittilayə (*xəbər*) verəsən.

Şu əmrə itaət edüb mürəxxəs oldım və məşğul nəqşə (*plan qurmaqla məşğul*) oldım ki, nə yol ilə əmri icra edim. Çün vəzifə kamendat varım idi, hər vəqt zindaniə varid ola bilyordım və 12 nəfər tufəngdar özimlə götürüb zindanə daxil oldım ki, sizi zindandan edam edmək adınə xaric edüb və xilas edəm. Vəli (*lakin*) siz əvvəldən qapuni nişan edüb sizi çağurım ki, nəqşəni icra edəm. Yadımə gəldi, əgər sizi bu vəqt dişarı aparam lazım bir başqə dəstə ki, məxsusən edam edməkdən ötəri təşkil olub onlara təlim edəm. Şu səbəbə başımə vırub getdim və sərhəng Sərkisofə raport verdim ki, bu əmrün icrası qeyr mümkündür. Ağayi sərhəng bənə cəvab verdi ki, Muğanə hərəkət edirəm ki, müraciət edəndən (*qayıdandan*) sonrə özüm Qulibəgofi azad edərəm, deyub Muğanə hərəkət etdi.

Vəli (*lakin*) 3 gündən sonrə xəbər gəldi ki, Göktəpə (Пришиб) kəndində kamunist dəstəsi ki, məruf (*tanınmış*) cəllad Baçarnikof iki yüz nəfərə qədər cuhudlərdən dəstə müsəlləh (*silahlı*

dəstə) təşkil edüb və sərdəstə (*dəstə başında*) həm həman Baçarnikofdur sərhəng Sərkisofə səlamə gəlmək bəhanəsilə biçarə Sərkisofi ki, köhnə tezari əfsəri (*çar zabiti*) olmaq münasibətilə qətlə yetürüblər.

Bən kapitan Məlik Babaxanofə sölədim ki, Sərkisof sərhəngi tanımıyorəm, heç sabiqə (*kecmişdə olmayıb*) yoxumdı nə münasibətlə bəni azad etməgi lazım bilüyormiş. Cəvab verdi ki, ittilə (*xəbər*) yoxımdı, şayəd bir mühüm işdə kömək edmişsüz.

Dastan Nurullə bəg (Ağabala) Qulibəgof

Nurullə Qulibəgof həm əmü nəvəsi və həm həmişirəzadə (*bacıoğlu*) bənə nisbət (*bağlılıq*) var idi. Ağayi mərhum Nurullə bəg fərzənd (*övlad*) Əli Əkbər bəg Qulibəgof nəhayət dilavər (*çox cəsür*) və rəşid (*igid*) zat idi və tezari rus hökumət vəqtində dölət tərəfindən Muğan quldur və rahzənan (*şolkəsən*) o başları məhv edməkdən ötəri 1885-1892 tarixdə Muğandə və Səlyan ətrafında əhalini hiفز edməgə və mənim qərdaşım Baba bəg Qulibəgof ilə bərabər vəzifədar olub, əncam vəzifə ediyordılar və o zəman Muğandə və Səlyan ətrafında məruf (*tanınmış*) qaçaqlar var idi.

Dəstə Şamil, dəstə Xıdır oğlu Alı və dəstə Seydəli və qeyrə dəstələr ki, nəhayət (*çox*) zülm və əziyyət əhali haqqında əmələ gətürüyordilər və Nurullə bəg adını eşidüb hamısı Muğan və Səlyan və ətrafını tərk edüb İran keşvərinə (*məmləkətinə*) gedirdilər və bəzi İran əhalisindən Muğanə hücum edənlərdən də bir neçə nəfər bərk təqib vermişdən sonrə nəticədə dəstgir (*həbs*) edüb dölətə təslim etdi və müqabilində möhtərəm nişanlar aldı, əlaməti Giorgiyeski Krist^x (Георгиевски знаки).

Nurullə bəg (Ağabala) atasından sonrə təvəllüd tapmışdı

1898 sənədə Qələbazar adlı qəsəbədə və 8 sinində (*yaşında*) bir müşavirətimlə (*məsləhətimlə*) Badkubəyə aparub orada mənim nəzdimdə və nəzarətimdə tərbiyə və şəhri mədrəsə

^x-*Георгиевский*

(s.19)

də məşğul təhsil idi ki, bən 1909 sənədə vəkalət cavazi (*vəkillik icazəsi*) alub Lənkəranə müntəqilə olub (*köçüb*) onidə özümə bərabər Lənkəranə gətürdim.

Əvvəla onunçün vərziş (*idman*) dəstgahını fərahəm edüb (*toplayıb*) və özünüdə Lənkərandə mədrəsə gimnaziyə (Гимназия) də təhsil etdi və 1916-1917-mci sənədə gimnaziyəni təmam etdi və diplom aldı və çün 8 yaşındən vərziş (*idman*) ediyordı ki, ibtida hər əlində 5 girvənkə vəznində daşlar (*idman daşları*) ilə vərziş (*idmana*) başlayub, ta 18-19 yaşındə hər əlində iki put (*32 kq*) vəznində daşlar (*idman daşları*) ilə vərziş edirdi.

1918 ildə ki, Muğan rusları (*malakanlar*) və Badkubədən köməgə gələn Petrof adlı fərmandan (*komandir*) zirdəstində (*əli altında*) bir iddə nizami (*əsgər dəstəsi*) tazə nəfəs cəngdən (*müharibədən*) çıxmış ki, əhalilə Ərkevan (Vəştund) mahalında Qızıl-ağac və Nikalayofka hüdudundə mübariziyə məşğul idilər və Lənkərandə təmərüz edən qüvvə nizami Diki diviziya (дикая дивизия) təht kəmandan ağayı İskəndər bəg Nəcəfbəgof (*əmiri altında*) əhaliyə kömək etmək münasibətilə Lənkərandən hərəkət edüb və Qumbaşı adlı məhəldə ruslar ilə mübarizəyə məşğul olub, vəli (*lakin*) bir gecə-gündüz mübarizə etməkdən sonrə şikəst tapub (*məğlub olub*) fərar edüb və ruslar şu münasibət ilə Lənkəran şəhərinə hücumə gəlib və bən də məcbur olub dağlar daməninə (*dağlar ətəyinə*) fərar edüb və Rva (Рва) kəndində müvəqqətan dəvam ediyordım, o zəman Nurullə bəg də bənilə

bahəm var idi və özüm şəxsən təslim olub Nurullə bəgi orandili Baba ki, dəstəbaşı idi tapşurub yola saldım.

Nurullə bəgün əlində bir çəmədan var idi və Nurullə bəg ki, dağ ətəgi və cəngəl içilə hərəkət edən vəqtə Baba ki, məxsus dililə (*öz dilində*) öz yoldaşlarilə danışıb, şu söhbətdən Nurullə bəg suezən tapur (*şübhələnilib*) və özini bir neçə qədəm dalı atub təpançasını hazır ediyor söliyor ki, bən sizdən zənni varəm (*şübhələnilirəm*) qabaqdə hərəkət edün, bən daldən bir neçə qədəm faselə ilə gələcəgəm.

Baba orandlu belə xəyal ediyor ki, Soltan Məhəmməd bəgi balşeviklar dəstgir edüb (*həbs edib*) aparacaqlar daha sağ qoymazlar qala və hətmən (*mütləq*) Soltan Məhəmməd bəg Qulı-bəgofun darus (*varidatı*) şu çəmədandə həmsirəzadəsi (*bacıoğlu*) Nurullə bəgun əlindədür. Çəmədanı alub özini qətl edüb cəsədini də cəngəl içində dəfn edək.

Şu fikri Nurullə bəg mültəfit olub (*başə düşüb*) dəha onlarə yoxun düşməyüb, onları qabaqə salub Məhmudabad kəndi Mir Əsədullə xan Talişinski mənzilə daxil oliyorlar və Baba söliyor ki, Nurullə bəg çox qorxaqdur, yoldə meşə içində bizdən zənin oldı (*şübhələnilib*) guya onun caninə xəyanət edmək istədük.

Şu əsnadə Nurullə bəg sölədi ki, ehtiyat şərtüdür və ehtiyatən bu əməli etdim. Balaxərə (*nəhayət*) Baba bir resid (*cəsür*) Mir Əsədullə xandən aliyor xudahafiz ediyor gediyor, çün Nurullə bəgün anası səri Bəgim xanım

(s.20)

bənim həmsirəmdür (*baçım*).

Nurullə bəgün atası fət (*vəfat*) oladən sonrə Hacı Mir Sadeq xan Taliş xanu ilə izdivac edmişdi və Hacı Mir Sadeq xan ruslar Ərkevan mahalını təsxirindən (*istilasından*) sonrə dağ-

larə fərar edub Bərcan kəndində (Барджан) iqamət ediyordi və Nurullə bəgün anası da onilə bahəm.

Hacı Mir Sadeq bəgün iki oğlu Bəhmən və İskəndər qatili mərhum Kərim bəg Şah-təxtinski də həman Bərcan kəndi əhli bəgün evündə yaşıyormışlar. Vəli (*lakin*) həmişə Nurullə bəg ilə o iki qərdaş Bəhmən və İskəndər müşacirə (*mübahisə*) ediyormışlar.

Bir gecə ki, Nurullə bəg və o iki qərdaşlar bir otaqda yaşıyormışlar, müşacirə (*mübahisə*) ediyorlar. Bəhmən ki, böyük qərdaşdur beşatılan tufəngi əlinə alub fişəng qoysun, şu əsnadə Nurullə bəg ki, həmişə tapançəsını hazır və fişənglə dolu, fori (*tez*) Bəhmən tərəfinə atəş ediyor və çün şu əsnadə İskəndər tufəngi əlinə alub ki, Nurullə bəg tərəfə atəş edsün Nurullə bəg tərdəsti (*cəldlik*) edüb onu də iki güllə ilə qətlə yetüriyor (bəli qəza Kərim bəgün qatili qatillərdən oliyor).

Şu hadisə mocibicə Nurullə bəg fərar edüb meşə içinə (əslən Bərcan kəndi meşə içində vaqe olub) və buradə bir vəhşi canəvərə təsadüf ediyor və rubəru (*üzbəüz*) oliyor və çün tobança xaliəz fişəng (*gülləsi boş*) imiş, bir bıçaq beyük varimış. O bıçağı əlinə alub nərə çəküb şu canəvərə həmlə edüb. Canəvər bunu görüb tullanub Nurullə bəgün başınun üstindən dəreyə pərt olub (*qacıb*). Bundan sonrə Nurullə bəg bir ağacə çıxub müntəzir imiş (*gözləyirmiş*) ki, bir şəxs sorəgünə gələrmə.

Şu əsnadə bir səda eşidiyor Nurullə-Nurullə deyub səda ediyor. Məlum oliyor ki, həmsaya (*qonşu*) Hacı Mir Sadeq xan ağayı Abbas bəg Miriş bəg oğlu qanlı hadəsəni eşidub ki, əslində Abbas bəg bizə familə ailə qərabət (*qohumluğu*) varidi. Nurullə bəgi evinə gətürüb tədarik edüb, gecə ilə Qələbəzari ki, Bərcan kəndindən 40 kilometr fasilə (*məsafə*) vardır Məşədi Aqa bəg Teymurbəg oğlu Qulibəgli ki, Nurullə bəgün böyük dayısı gəlir

və götürüb və Məşhədi Aqa bəg birahə (*dolanbac*) yol ilə dərya və rudxanə (*çay*) Balakür (Маленкая Кура) Səlyan şəhərinün iki kilometrində Arbatan kəndi ----- bəgün evinə göndərir -- ----- bəg də Nurullə bəgi ki, Türk və Azərbaycan qoşunu Gəncədə (Елизаветпол) təmərüz edmiş (*cəmlənmiş*) ki, məhrum Hacı mirzə Səlim Axundzadə orda imiş yola salıyor və fori Nurullə bəgi nizami mədrəsəyə (*hərbi məktəbə*) qəbul ediyorlar ki, Türk və Azərbaycan müttəfiq qoşunu Badkubəni fəthindən sonrə və qoşun Azərbaycan təşkil edəndən sonrə ki, Səməd bəg Mehmandarof vəzir cəng (*hərbi nazir*) təyin oliliyor, Nurullə bəgi əvvəlci adyutant təyin ediyor (bəqi qə dastanı (*hadisənin qalanı*) sonrə şərh olacaq).

Dastan Mir Yunis qaçaq və Bla Məhəmməd

Dikabr ainun əvvəllərində 1918 sənə (*ildə*) balşevik hökuməti Mir Yunisi Lənkəranə dəvət ediyor və bundən qəbaq də

(s.21)

neçə dəfə dəvət edilmiş. Vəli (*lakin*) çün bən zindəndə (ЧК) varidim Mir Yunis Lənkəranə şəhərinə gəlməkdən imtina ediyor. Əmma şu dəfə ki, bən azad varidim Kərbəlayi Baba təvəssütilə (*vasitəsilə*) bənə göndərüb və kəsb təklif edüb ki, şu dəvəti qəbul edüb Lənkəranə gəlüm ya nə (*ya yox?*).

Çün balşevik hokuməti mamurları dağlarə təsəllüt (*hökm-ranlıq*) tapa bilmiyordılar, xasə (*xüsusən*) Driq^x məhalində Kərbəlai Şahvirən və Kərbəlai Əşrəf, iki qərdaşlar bir iddə (*dəstə*) kəndçi dağ əhalidən təşkil edüb, daima balşeviklər ilə zədo-xord ediyordılar (*döyüşürdülər*). Əmma, Mir Yunis və Bla Məhəmməd Zvand (Зуванд) məhalində Mir Yunis Razqo (Разго) kəndindən və Bla Məhəmməd Mistan (Мстан) kəndindən xur-

uc edmişdilər (*çıxmışdılar*) və balşeviklər ilə zidd varidilər. Vəli zahirdə balşeviklərə özlərini tərəfdar edub məqsədləri balşeviklərdən əsləhə almaq istifadə etmək.

Dər hər surət (*hər halda*) bən fikir etdim (*düşündüm*) Mir Yunis gəlməgi Lənkəranə silahlardə mümkündür məxsusə əmələ gəlsün. Şu səbəbə icazə şəhr Lənkəranə gəlməgi Mir Yunis məxsus qasid ilə xəbər verdim. İki gün sonrə Mir Yunis yüz nəfər dağlılar ilə Lənkərandə hazır və dağlıları kənar şəhərdə qoyub gecə vəqti mənim mülaqatımə (*görüşümə*) gəldi və balşevik hökuməti rəisi ağayi Suxarukof və müavini Şıvkunofi di (Сухорукوف - ШЕВКУНОВ). Çok muzakirət edub balaxərə (*nəhayət*) dəsturati müəyyəni (*müəyyən tapşırıqla*) nəqşə (*plan*) üzilə məsləhət icab etdi (*lazım bilindi*) ki, Mir Yunis və Bla Məhəmməd Suxarukofi mülaqat edsünlər (*görüşsünlər*).

Səbah olan kimi mülaqat (*görüşə*) hazır olub və Suxarukof çok ehtiram ilə Mir Yunisi qəbul ediyor. Əvvəl xəbər ediyor ki, haradə mənzil edubsən. Xəbər veriyor Soltan Məhəmməd bəgün mənzilində mehmandarəm və izafə edub ki, Soltan Məhəmməd bəg bir azad xah (*azadlıq istəyən*) millətpərəst və salim şəxsidür və siz ilə ziddiyət yoxıdur.

Digər xəbər aliyor ki, Soltan Məhəmməd bəg Kərbəlayi Şahverən ilə əlaqəsi var ya yoxdur. Mir Yunis cəvab verub ki, Soltan Məhəmməd bəg qədim əlayam (*qədim vaxtlardan*) benilə sabiqə varidur və heç bir şeyindən müzayiçə (*sıxıntı*) edməz. Su sualatlardən sonrə söləyüb ki, sizi Zvand məhalına nayib (Пристав) təyin edirəm və təمام əsləhə top və plomyot və 5 yüz nəfər qoşun. Müavin Şıvkunof ilə sənün təsəllütündə (*rəhbərliyündə*) lazım olarsə vəqtilə bundən artıq əsləhə və qoşun əlavə edər.

Əlbəttə Mir Yunis məqsudə (*niyyətinə*) nail olmağı görüb çox şad oldu və 5 gün zərfində (*ərzində*) təمام iddə balşevik (*bolşevik dəstəsini*) və əsləhəni təhvil alub və Mandigah^{xx} (Мандига) kəndi, bərdərrə (ущелье) Driq (*Driq dərasinə*) və Zvand mərzində vaqedur suq virüb (*yönəldib*). Məhrəmanə (*gizlicəsinə*) Kərbəlayi Şahverənə ittila (*xəbər*) virüb ki, Lüləkəran (Лулэкаран) kəndi ki, məhəl neşini (*oturduğu yer*) dür tərک edüb, yuxarı dağlar və meşə içərisində qərar dutsun ki, Lüləkəran kəndi bambardman olacaqdur və Kərbəlayi Şahverən fori (*tez*) Lüləkəran kəndini tərк ediyor. Vəli (*lakin*) çün Mir Yunis ilə sabiqə (*keçmişdən*) düşməni var idi qəlbədən iman edmiör və söliyor, ta Soltan Məhəmməd bəg ilə mülaqat edəməsəm (*görüşə*), Qasım və Soltan Məhəmməd bəg Quran möhür edüb qool verməzsə (*söz verməzsə*) bavər edmərəm (*inanmaram*).

Şu mətləbi Mir Yunis bənə xəbər verdi ki, Şahverən ilə mülaqat edmək (*görüşmək*) lazımdur və çün bən məriz (*xəstə*) və kəsəlet (*nasazlıq*) varımdı və iki doktor Cavadof və doktor Ağa xan Talışinski bənə müalicə ediyordular,

^x-Driq – Дриг məali adlanır ^{xx}-Манидуга

(s.22)

mülaqat edmək fori (*dərhal*) imkan olmadı.

Əz qərar məlum Kərbəlayi Şahverən çün Mir Yunuslə sabiqə düşməni (*köhnə düşmənciliyi*) varıdı, şu mocenicə (*səbəbə*) qəbaqdə Mir Yunusun mahafizi məxsus bir nəfər Həsən ----- adlu şəxsi çoxlı pul verüb və qərdaşı Kərbəlayi Əşrəfün bir gözəlçə işi onə boyn alur ki, Mir Yunisi terror edsün. Bu şəxsi həm Mir Yunusun məhrəmanə fikrindən xəbəri yox idi və Mir Yunis şu şəxsi tərəf itminan (*arxayın*) bilüb xabgah də (*yatağında*) keşik onə vaguzar (*həvalə*) edirmiş ki, Monidiqah dərrəsindən

Lənkəranə gəlmək vəqtə ki, şu qəziyyəni (*hadisəni*) mən ilə (Sol-tan Məhəmməd bəg ilə həl edsun) yoldə bir kənddə gecə qalı-yor və şu şəxsi ki, can hafizi (*cangüdəni*) təyin edüb yatub. Mir Yunis yuxuya gedən vaxtdə gülülə atəş edüb Mir Yunisi qətl ediyor və qaçur gediyor Kərbəlayi Şahverənün yanınə ki, xəbə-ri ərz edsün.

Çun şu ğız bir oğlanə namzəd (*nişanlı*) varidi. Həman qatıl gecə bulağə su götürməgə gedəndə, həman oğlan yolda kəmin (*pusqu*) edüb şu qatili xəncər ilə tikə-tikə doğrıyub qətlə yetürub.

Mir Yunusun qətlini Şıvkunof eşidüb Suxarukofə quza-ruş (*xəbər*) verüb və Suxarukof əmr ediyor ki, təmam qoşunu və əsləhəni Lənkəran şəhərinə gətürsün və yanvar ayınun 1919 sə-nə Lənkəranə gəldilər və təmam iddə (*dəstə*) və əsləhinidə Lən-kəranə gətürdilər.

Fevral ayındə 1919 balşevik hökuməti təğyir tapub (*dəyi-şir*). Bir hökumət Krayovı Uprav (*bölgə idarəetməsi*) şəklində höku-mət (Краевая управа) demokrati təşkil verdilər və bəni də və-zir maliyə intixab etdillər (*seçdirlər*). Vəli (*lakin*) şu hökumət mart ayınun axirlərində süqut oldi.

Dübarə (*yenidən*) Sentri Kaspi olanda (Центро Каспи) və bir komitə rəaya (*rəyasət heyəti*) və nizam və kargər (*işçi*) namində təşkil etdilər ki, başındə Suxarukof və Şıvkunof və Krobotof rəis həvapeymai (*hava nəqliyyatı*) və qeyrə şu komitəyə daxil oldılar (Военно крестьянский и рабочий Комитет) və bəni ordə komesar dadqostəri (*ədliyyə komissarı*) təyin etdilər və Mirzə Nüsərət fərzəndi (*oğlu*) Kəblayi Paşanı da bənə münşi (*katib*) təyin etdilər.

April ayınun əvvəllərində Muğandə təmərüz edən (*yerlə-şən*) İrandən müraciət edən tezari (*çar*) Rusiyə dölət qoşunu rəisi ağayi Xoşof bənə mehrəmanə (*gizli*) namə yazub ki, əgər mən

onlarə kömək edsəm, gəlüb balşevikləri Lənkərandən xaric edməli deyüb xəbər verdilər. Şu xəbər mənə cümə ağayi Yuli Simets (Юли Сметц) ki, cəvanlıqdən bir birimiz ilə sabiqeyi və iman varımız idi və şüglidə (*işdə*) vəkaləti cəzai idi (*cəza hüququ idi*), ağayi Xoşof (Полковник Хошов) yanınə namə ilə gön-dərdim.

April ayının axirlərində ağayi sərhang (*palkovnik*) Xoşof cəvab verdi ki, tədareki kamil edüb, ba təmam qovə (*qüvvə*) ilə hərəkət edəcəк və mənə həman qasid buni Simits vasitəsilə cəvab yazmışdım Şahsevən ellərinün rəsalərinə (*başçılarına*) namə yazmışdım ki, Xoşofə kömək edsünlər. Şu səbəbə Xoşof yazdı ki, Dərvişlu və Cüralu və Pirimli və Pənahabad və Qızılağac əhali ilə müləqat edüb (*görüşüb*) və təqriban (500) beş yüz nəfər onlardan və iki yüz nəfər də malakanlardan - Andreivka - Astrxanka - Prişib kəndlərindən cəmən yeddi yüz nəfər və əlavə təqribən yeddi yüz nəfər sabiq tezari (*çar*) rus qoşunu.

May ayının vəsətində (*ortasında*) bənə xəbər verməyüb gündüz saat 11 vəqti Lənkəranə hücumə gedub və çün balşevik qoşunu ətrafdə məşğul təşkilat edirdilər

(s.23)

və şəhər içərisində çox az qoşun vardı. Bir iki saat zədəxord (*döyüş*) edub Lənkəran şəhərinün yarısını Xoşof müsəllət oldı (*viyələndi*). Şu əsnadə balşevik qoşunun rəisi sərhang (*polkovnik*) ağayi İlyəşeviç namə Xoşof sərhangə yazıyor ki, üç gün möhlət versün təmam balşevik dəstələrini təslim edər. Şu naməni ağayi Xoşef mənə nişan verdi.

Şu əsnadə mən Xoşofdən sual etdim ki, nə mizandə (*nə gədar*) qüvvə əsləhə və qoşun varidur. Əsləhə hesabını bilub və balşevik əsləhəsilə və ləvazimatilə müqayisə edüb öz əqidəmi

(*düşüncəmi*) izhar etdim (*fikrimi bildirdim*) ki, möhlət vermək caiz degil (*olmaz*), balşevik heç vəqt təslim olmazlar. Fəqəd məqsudları (*niyyətləri*) budur ki, qüvvatini cəm edüb müharibəyə hazır olsunlar.

Cəvabında sərhəng Xoşof izhar etdi ki, sərhəng İlyəşeviç bənim cəbhə yoldaşımdur, ixtilaf (*yalan*) söləməz mənimlə. Bənim sözümə əhəmiyyət verməyüb sərhəng İlyəşeviçə cəvab yazub üç gün möhlət verdi.

Üç gün möhlət içində, üçüncü gün saat 8 axşam balşevik tərəfindən bir top sədası bolənd oldı (*yüksəldi*). Beş dəqiqə keçüb bir də top sədası gəlüb ki, balşeviklər təslim əvəzində müharibəyə şuri ediblər (*başlayıblar*) və təqribən 5 gün müharibə şiddət ilə gediyor ki, bəndə təmam ətraf əşayirə (*tayfalar*) və Dağıstan əhalisinə (*dağlılara*) Hacı Aqabala Babayof və Hacı Məcid Nemətof üç nəfər imza edüb qasidlər ilə göndərdük kömək alam.

Bir gecə saat 10 sərhəng (*polkovnik*) Xoşof şəxsən Hacı Ağabala evinə gəlüb ki, oradə cələsə (*iclas*) varımız idi. Xəbər verdi ki, qoşun şikəst tapdı (*məğlub oldu*) və balşevik faroq daraldı (*bu işi qurtardılar*), fərar edürük (*qaçıraq*). Bir vanəfsa (*fəryad*) və şivən (*nalə*) şəhər içinə düşdi və bəndə əyalımı (*həyat yoldaşımı*) götürüb fərarə (*qaçmağa*) başladım və Mir Mehdi xan Talışinski ki, mərhüm general adyutant Mir İbrahim xanun qardaşı idi, mənə hörmət var idi təklif etdim fərar edək (*qaçaq*). Cəvab verdi ki, otaqə daxil olub laməhalə (*heç olmasa*) qiymətli şeylərdən düzəlmiş götürsün. Hər çe (*hər nə*) israr etdim gedmə, qulaq asmıyub otaqə girüb. Bu əsnadə balşeviklər daxil olub, görüb şəmşirlə tikə-tikə doğruyublar.

Fəqət bən öz əyalım (*həyat yoldaşım*) ilə şəhərin ətrafında cəngəl (*meşə*) içərisinə fərar edüb (*qaçıb*) ki, cəngəl içərisində olan fərzəndan Xudi Alarlu (*Xudi Alarlınmın övladları*) bəni əyalım ilə

(*həyat yoldaşımı*) öz evlərinə aparub pəziralıq (*qəbul*) etdilər. Üç gün oradə rahat varıduq ki, Rva (Рва) kəndindən Şirəli bəg Şəhmar bəg oğlu gəlüb bəni əyalim ilə öz evinə apardı və səbahı rubəru (*üzbəüz*) dağ başındə Məşhədi Bala Aqayefun evinə rahnumalıq (*bələdcilik*) etdi.

Həman vəqt şəhərdən çıxanlar iki tacir Məşhədi Əhməd Kazımof və Məşhədi Məhəmmədaği Daşdəmirof özlərini bənə yetürüb xəbər verdilər ki, Şivkunof^x sərhəddə sərbaz (*əsgər*) müsəlləh (*silahlı*) top və plomot ilə bəni təqib edməgə mamur olub (*əmr alıb*) ki, bəni dəstgir edsun (*həbs*) (yəni bəni Qulibəklini).

Məşhədi Bala Aqayovun də ətrafdən bənim gəlməgimi eşidüb, bir neçə nəfər əhali hazır oldılar və atlar hazırlıyub, özləridə müsəlləh olub (*silahlamb*) mənimlə dağlarə azim (*yola düşdülər*) ki, Hamarat (Амарат) adlu məhələ Mirverdi evinə daxil və Seyid Həzi və Kərbəlayi Gülhəsən və qeyrilər fori (*tez*) hazır olub. Məsləhət belə oldi, bən bilafasilə Rəzgo (Разго) kəndinə və oradan də Kəlvəz (Калваз) kəndinə ki, Zuvand məhalınınun mərkəzidür azim olum (*çatım*) ki, təمام ətrafə xəbər vermək.

Rəzgo kəndində Sənan (Санан) kədxuda evinə yetişüb və lazım olan tərtib əmələ gəlди (*görüş oldu*) və

^x-Шевкунов

(s.24)

Oradən Kəlvəz Kalaxanə (Калахани) kəndinə Kərbəlayi Məhəmməd Hacı Müstafa ağanın evinə daxil və oradən Kəlvəz kəndi ki, üç kilometr fasilə (*məsafədə*), xəbər verildi. Fori (*tez*) qasidlər hər tərəf və Mistan kəndində Bla Məhəmmədə ittila (*xəbər*) verildi (Бла Магомед). Bla Məhəmməd həman şəxsdi ki, bəni əhli əyalımlə mərhum Mir Yunus ilə (Мир Юнус) əvvəl bələşeviklər Lənkərani təsxir (*istila*) edəndə şəhərdən çıxarub hifz

etdilər (*qorudular*). Xalisə, bir neçə gün təمام əhaliyə elan oldu ki, balşeviklər ilə partizan müharibəsinə Cəhad ünvanilə ki, bir neçə üləma fetvası sadir oldu (*verildi*) və üləmalər də ağayi Hacı şeyx Haşım Hacı Heydərzadə Lerikli (Лириккли) nümayəndə nəql etdilər (*göndərdilər*) ki, müharibələrdə hazır və nəzarət edil-sün.

Şu əsnadə xəbər gəldi ki, ağayi Mir Əsədullə xan Mir Əsgər xan oğlu Talışinski (Тальшински) şəhərdən qaçub və Monidiga (Монидига) kəndində mənilə istəyor müləqat edsün (*görüşsün*) və bilafasilə (*ara keçmədən*) bir nəfər qasid bir Toğrol nam ilə (*adında*) Mir Əsədullə xan tərəfindən hazır və naməni bənə təslim etdi.

Namə məzmunı bu idi: “Əzizim və canım Soltan Mə-həmməd bəg, sizün həqq yoldə çalışmağuzə və fədakarluğuzə bəndə şərik varam və canımlə və malımlə kömək edməgə hazı-rəm və çün bənim məhəlim Monidiga (Монидига) düzündə və Driq məhalinin ortasında vaqi olub və sizə məlumdur ki Driq məhalının əhalisi nəhəyət rəşid və dilavərdurlər (*çox igid və cəsür-durlar*) və bunların başçıları Kərbəlayi Əşrəf və Kərbəlayi Şah-verən ki, kamilən (*tamamilə*) zidd kamunist vardular. Vəli (*lakin*) bədbəxtanə bunlar ilə Zuvand məhalının arasında qanılıq əda-vəti vardu və lazım ki, mənilə müləqat edüb (*görüşüb*) şu ədavəti bunların arasında rəf edmək. Sonrə mücahidləri müharibəyə hazır edək”.

Şu naməni tapub çok xoşhal oldum və fori (*tez*) səvari (*atla*) dumanlı dağlar ilə Monidiga kəndinə azim oldım (*getdim*). Müləqat çok gərm (*qızqın*) keçdi və çok müzakirətdən sonrə bənə oldi (*qərar alındı*) ki, bən Mir Əsədullə xan ilə bərabər Lüləkəran (Люлакаран) kəndinə ki, məhəli iqamət Kərbəlayi Şahverən və Kərbəlayi Əşrəf dur azim olduq (*yollandıq*).

Əvvəl Kərbəlayi Şahverən iqamətinə varid olduq nəhayət (*sonsuz*) ehtiram və şadlıqla bizi pəziralıq (*qəbul*) etdi və saziş söhbəti başlandı. Çox müzakirədən sonra Kərbəlayi Şahverən bir neçə şərtlə ki, ortalıqə atdı ki, əməli işkalsız (*iradsız*) dəgildi.

Şu əsnədə bir xanım otaqə varid oldu. Bolənd qamət (*hündürboy*) və yerdən Kərbəlayi Şahverən ayağə qalxub ovrəti (*qadını*) mərifə (*təqdim*) etdi ki, bənim anamdur dedi. Biz də şu ovrətə (*qadına*) ehtiram etdük.

Əvvəl hərfi (*sözü*) xanemun bu oldu xitab Kərbəlayi Şahverənə edub sölədi “Şahverən bu ağalar bir təklif ediyorlər, bedun şərt (*şərtsiz*) qəbul edməlisən, sutimi sənə həlal edmə-rəm”. Kərbəlayi Şahverən bu sözi eşidüb sust oldi.

Kərbəlayi Şahverən nəzdində bir qocə kişi oturmışdi. Uca səs ilə Kərbəlayi Şahverənə tərəf “Məgər sən bu möhtə-rəm qeyrətli xanemun övladı degilsən. Hər tür xanım əmr ediyor lazim itaət edmək. Sonra məlum oldi, şu qocə kişi çokdən səy ediyor ki, Zuvand və Dırıq məhalinin arasında sülh və saziş edsün”.

Balaxərə (*nəhayət*) digər Kərbəlayi Şahverən heç soxən (*söz*) söləmiyub didi. Lazımdur böyük qardaşım Kərbəlayi Əşrəfi də mülaqat edmək (*görülmək*). Fori (*tez*) atlar hazır oldi və neçə nəfər bizə həmrəhliq (*yoldaşlıq*) edüb və həman qoca kişi adını Muxtar

(s.25)

deyüb atə səvar olub qəbağə düşüb Kərbəlayi Əşrəf iqamətinə tərəf yolə düşdük.

Kərbəlayi Əşrəfün iqaməti bir uca dağın üstündə müvəq-qəti səngərlər və yer altında qazmə təhiyyə edüb (*hazırlayıb*) və bir neçə qazməlar də başlayub hazır ediyor.

Kərbəlayi Əşrəf bir uca boyli xoşsima və gülünə üzli (*üzü-*

gülər) və hərraf (*söhbətçil*) bir şəxs idi. Əvvələn bizi bir əlli qədəm qəbaqə gəlüb bir cəmiyyət ilə pişvaz etdi (*qarşılayıb*) və iki qoç bizim qəbağımızda qurban kəsdi və nəhayət ehtiram ilə mehmannəvazlıq edub bizi, yəni Mir Əsədullə xanı və məni qucaqlıyub öpdü və çün yay (tabestan) mövqeyidi (*vaxtı idi*), bir neçə böyük palud ağaclarun kölgəsində xalçələr ilə fərş edilmiş (*döşənmiş*). Uca yerdə ki, təmam ətraf 4 ya 5 kilometrə hər yer görünür və buradə bir böyük dürbin də var idi.

Kərbəlayi Şahverən bir yarım saat sonrə bizim ardımız ilə bu yerə varid oldı. Fori çörək və kəbab hazır etdilər. Təqribən yüz nəfər mücahidlər sufrə başında nəhar yeməgə başladılar. Təمامi silah ilə müsəllah varidilər.

Nəharadən qəbaq təمام (*hamı*) ayağə qalxub dua oxundu və təam yeməgə başlandı. Təam sərf edəndən (*yeyəndən*) sonrə Kərbəlayi Əşrəf bir qasid ağayi Hacı şeyx Haşim Heydərzadə xidmətinə göndərdi ki, müləqat və məşvərət etməgə hazır olsun.

İki saat fasilədə Hacı şeyx Haşim^x bir iki nəfər başqə üləmələr ilə hazır və məclis təşkil oldı və təمام ozayi (*vəziyyət*) və əhval kamunistlərdən hücumuna aid müzakirə oldı və qəti surətdə təsmim (*gəti qərar*) verildi ki, ta axer nəfəsəcən ciddi sürətilə mal ilə və can ilə cəhad və müharibə etmək. Sonrə bina (*qərar*) oldı Zuvand əhalisinə xəbər verilsün nümayəndələr təyin və Driq (Дриг) məhalının nümayəndələri də hazır ta bir hamar məhəldə tədarük xorak və fərş hazır edildi (*xəlcə-palaz döşəndi*) ki, oradə hər tərəfədən hazır olub sülh və saziş müzakirə edüb və əməl edilsün.

Vəqt müəyyən təyin oldı və sübh saat 8 Driq məhalindən Kərbəlayi Şahverən və Kərbəlayi Əşrəf və Hacı şeyx Haşim və bir neçə nəfər pirmərdan (*qoca kişilər*) və Zuvand tərəfindən ağayi

Kərbəlayi Seyid Əmir və Mir Yüzbaşı və Mir Sənan və axund molla Məhəmməd və şeyx Əbülqasim bu məhəldə hazır oldılar.

İbtida ağayi Hacı şeyx Haşim Heydərzadə təمام hazır olanlardan məzirət (*üzr*) istəyüb duayı xeyr oxudu və məclis nəhayət şadlıq ilə təşkil tapdı. Şu məhəl hər tərəfi uca dağları və dağların başında hər tərəfdən əhali hamusu müsəlləh dəstə-dəstə cəm olub saziş müzakirəsinün nəticəsini gözləyirdilər. Buradə çok müzakirə oldi. Balaxərə (*nəhayət*) hər tərəfdən təمام ədavətləri bir-birlərinə güzəşt etdilər.

Şu əsnadə ağayi Hacı şeyx Haşim ayaqə qalxub Quran Məcidi əl üzərinə alub və təمام dedi. Məclis Quran ehtiraminə qiyam etdilər (*ayağa qalxdılar*) və bir yanıqlı dillə nitq etdi və tərəfeyn qəsəm (*and içməsi*) yad etdilər, hər ədavət varları idi bal-mərrə (*birdəfəlik*) fəramuş edsünlar və əbədən xəyanət edməsunlar. Şu əsnadə əlamət məxsus tərəfinə ittilə saziş (*saziş xəbəri*) verildi və hər tərəfdən əhali ki, ətrafdə müntəzir saziş var idilər (*saziş gözləyənlər*) hücum edüb bir birlərilə

^x - *Гаджу Шух Ашум Геударзаде*

(s.26)

görüşüb qucaqlaşüb opuşüb saziş münasibətilə qərdaşlar ictimə edüb (*yiğışüb*) və təمام ədavət və küdurəti fəramuş (*unudub*) və fori (*tez*) qurultay təşkil oldi və məsələ dəf fərqə kamunist (bal-sevik) mətrəh (*müzakirə*) oldi.

İbtida (*əvvəl*) öləmalar dua oxumağə şuri etdilər (*başladılar*) və təمام əhali əllərini asimanə bolənd edub (*göyə qaldırıb*) duayə məşğul oldılar. Bir ədəd bayraq ki, öləmalar qalxub və üç rəng Azərbaycan Müsavat hökuməti naminə dürüst (*səliqəli*) xətlə ilə şu süar səbt olunmuş (*yazılmışdı*), “Nəsr min Əllə fəthan qərib” (*Kömək*

Allahdandır qələbə yaxındır (Saff surəsi, ayə 13) ki, bir nəfər qəvi heykəl şəxs (heykələ bənzər güvvətli insan) Nüsrət namidə (*adında*) bayraqdar təyin oldi.

Səbahı ağayi Kərbəlayi Şahverən altı (600) yüz nəfər müsəlləh mücahidlər ilə subh vəqti Lənkəran şəhər ətrafında İslam cəbhə tərəfinə azim oldi (*yollandı*). Bir gün ondən sonrə ağayi Hacı şeyx Haşim Heydərzadə ba ağayi Kərbəlayi Əşrəf, Kərbəlayi Şahverənün qardaşı ilə yüz nəfər fədai götürüb Kərbəlayi Şahverənə kömək edməgə Lənkəran şəhərinə yoxun Gərmətuk^x və Dərqubə^x və Şiləvar^x və Digah^x adlu kəndlərdə müharibəyə hazır oldılar və kəndlər Lənkəran şəhərinün ətrafında 3 və 3,5 kilometrəgində vaqe idur və Mir Əsədullə xan Talışinski sərkerdə şu iddə ilə var idi.

Məlum olan balşeviklər ilə müharibə əvvəl Astaradən şuri edub (*başlayıb*) ki, ağayi Yusif Cəmal paşa əhali qüvvəsilə ki, sərkerdələrdi əvvəli Çer Hüseyn ----, ikimci Şeyx Qudrət şüvili, üçimci Mir Sadeq piranlı, dördimci Nəsrullə bəg Hacı Ağabba oğlu təngərudi və beşimci İbrahim Xəlil vaqodi, altımcı Hacı Osman butəsəri, yeddimci Hacı Qudrət təngərudi. təmami öz qəbiləsilə (*razılıqları ilə*). Sərkerdə küll Cəmal Paşa kəmandan təhtini (*komandanlığı altında*) müharibə şuri (*başladı*) və kamunist qoşunini Astaradən təqib edüb və çok tələfat onlara vırüb, Lənkəran şəhərin də mühasirəyə salub və ağayi Mir Əsədullə xan Mir Əsgər xan oğlu Talışinski, Kərbəlayi Şahverən iddəsilə bu müharibələrdə iştirak edub.

Drıq məhalinun iddəsi (*dəstəsi*) ki, Kərbəlayi Şahverən və Kərbəlayi Əşrəf və Hacı şeyx Haşim Heydərzadə riasətində (*başçılığında*) cəng məhəlinə rəhsipar olandən (*müharibə məkanına gəndən*) sonrə, həqir (Soltan Məhəmməd bəg) Zuvand məhəlinə azim oldım (*yollandım*) və Kəlləxan qəriyyəsinde (*kəndində*) əhali

Kərbəlayi Məhəmməd Hacı Qasım oğlunun adında mənzil etdim və çün Zuvand məhalində həm iki tirə və əhali arasında ədavət var idi, bunları arasında sulh səfa verüb və mühim mövzuyi iki sərkerdə arasında, bir tərəfində ağayi Sənan raz-qoyi və o biri tərəfdən ağayi Bla Məhəmməd mistanlu ədavət mühim (*böyük ədavət*) var idi, çün (*çünki*) Sənan Seyidi idi.

Şu münasibət ilə ağayi Kərbəlayi Məhəmməd Hacı Qasim oğlu kəlxanini bir neçə nəfər fədailə göndərdim Mistan kəndinə ki, ağayi Bla Məhəmmədi istədim və Bla Məhəmməd, çün qəbildən (*güya*) balşevklər ilə müttəfiq olub və yüz rəs (*baş*) at və yüz qəbzə tüfəng və bir qırmızı bayraq olardən alub və sonrə balşeviklərdən fərar edüb gəlüb Mistan kəndində ki, məhəll soknasıdı (*sakin olduğu yeridi*) təmərküz edmişdi və bənə ettilayi (*məlumat*) vermişdi və məqsudi əmələ gətürüb və bənə xəbər verdi ki, hər əmr edsəm balşevik əleyhinə fədakarlığə dini islam yolundə hazırdu və sabigdən (*əvvəllər*) ağayi Bla Məhəmmədün məqsudini mehrəmanə (*gizlincə*) bilürdim. Şu münasibətlə yəqin və iman varımdı ki, Bla Məhəmməd İslam yolundə pak niyyətlə çalışmaqə mayıldır.

Balaxərə (*nəhayət*) Bla Məhəmməd be məhzi (*bundan ötrü*) Kərbəlayi Məhəmmədi görüb oni istiqbal edüb (*qarşılıb*) və məktubi ki, vermişdim Kərbəlayi Məhəmməd əlindən alub. Bilüb ki, bənim tərəfimdədur, əvvəl məktubı öpub sonrə itaət varimizdu deyüb fori bir neçə nəfər əshabilə atlarə səvar Kalaxani kəndinə bənim yanımə gəldi. Bən də Bla Məhəmmədi götürüb özim ilə Kərbəlayi Məhəmməd Hacı Qasim oğlilə bahəm Razqo kəndinə rahsipar olduq (*yola düşduk*). Razqo kəndinə bir az fasiləsində ağayi Mir Sənan və Mir Yüzbaşı və Mir Verdi istiqbalə (*qarşılamağa*) cəmdilər.

Əvvəl

(s.27)

Bla Məhəmmədi mərufi edüb (*tanıdırıb*) hamısı qucaqlaşub bir-bir Bla Məhəmməd ilə öpuşdilər və təmām Razqo (Разго) kəndinün əhalisi cəm oldılar. Neçə danə qoyun qurban kəsdilər və bir saət müzakirat sazişi edüb təmām ədavətləri fəramuş edüb məsciddə cəm olub və qəsəm yad etdilər (*and içdilər*) ki, qərdaşlar bir-birilər ilə kamunist balşevik əleyhinə meydan müharibədə hazır olub difayi edsünlər (*müqavimət göstərsinlər*).

Səbah subh təmām Zuvand (Зуванд) əhalisi təqribən (400) dörd yüz nəfər atlı və piyadə, təmām müsəlləh və azuqələr ilə müharibə cəbhəsinə yürüş etdilər və Bla Məhəmməd balşevik bayrağını bayraqçı əlinə verüb cəbhədə Gərmтүк (Карматык) kəndində Cəmal Paşa kəmandan küll (*ümumi kəmandan*) qoşun islamiyyə təslim və əvəzində islam üçrəngli bayraq təhvil alub və bəna (*qərar*) belə oldi ki, bən ilə bahəm bənim nəzarətimdə qərb tərəfədən Dərquba (Даргуба) kəndinə azim olub (*gedib*) və ağayi Mir Sənan ilə bir yerdə müharibəyə məşğul olduq.

Dərquba kəndinə azim olub ağayi Kərbəlayi Məhəmməd kələxanini öz tərəfimdən nümayəndə təyin edüb ki, bənim əvəzimdə mücahidlər ilə cəbhəyə daxil olub müharibəyə məşğul ola. Çün Kərbəlayi Məhəmməd Hacı Qasım oğlu nəhayət rəşid və dilavər (*çox igid və cəsür*) bir şəxsidi və əlli (50) nəfər mücahidlər ilə bu üç nəfər, yəni Bla Məhəmməd və Sənan və Kərbəlayi Məhəmməd bir cəbhədə Sərdəxil (Сардахил) adlı məhəldən difaiyyə başladılar və bunları Quran altından keçirüb cəbhəyə göndərdüm.

Təqribən üç ay difai edməkdən (*mübarizədən*) sonra üç nəfər ingilis nümayəndələri Lənkəran taciri Kərbəlayi Taği Əkbərof ilə cəbhədə Gərmtük kəndinə ərkan hərbə varid (*hərbi qərərgaha daxil*) oldılar ki, kontrol edsünlər ki, balşevik əleyhinə defayi və cəng edənlər kimlərdür, ta balşevikləri təslimə hazır edsünlər.

Bu məqamda Azərbaycan Cumhuri hökumət tərəfindən (5) beş yüz qoşun dötələb (*könüllü*) ağayi Hacı mirzə Səlim Axundzadə və Məlikyeqanof təht riyasətində (*başçılığı altında*) Müsavat tərəfindən Badkubədən Astara bəndərinə varid (*limanına daxil*) oldilər və fori (*tez*) təmam sərkərdələr ağayan Mir Əsədullə xan Mir Əsgər xan oğlu Talışinski və Cəfərqulı Həbibollahi və Hacı Xəlil Aslanof və Fəttah sənçərədi və Hacı Osman putəsəri və Sənan razqoyi və Bla Məhəmməd mistani və Kərbəlayi Məhəmməd kələxani və Kərbəlayi Şahverən lüləkərani ağayi Cəmal Paşa təht riyasətində (*başçılığı altında*) ictimə edüb təsmim qərar (*qəti surətdə*) veribldi ki, əvvəllən fori (*təcili*) iki nəfər nümayəndə təyin ağayan Cəfərqulı Həbibollahi və Hacı Osman ki, Astara bəndərinə (*limana*) azim olub (*gedib*) Badkubədən Müsavat dövətələb (*könüllü*) qoşunu istiqbal edüb (*qarşılayıb*) Gərəmtük (Карматык) kəndinə ərkan hərə məqamına (*hərbi qərərgaha*) həmrəhliq (*bələdçilik*) edsünlər.

İyul ayının 5-mci günü 1919 sənə dövətələb Müsavat qoşunu Azərbaycan Cümhur hökumət tərəfindən Gərəmtük kəndinə ərkan hərə varid oldılar və yerli qiyam edən mücahidlər ilə mülhəq olub (*birləşib*) iyul ayının 6-mci günü Cəmal Paşa Məlikyeqanof ilə bərabər təmam mücahidləri topluyub rejə (мановр), yəni hazır qüvvəyə san (*baxış*) verdilər və bunları təğim edüb (*bölmələrə ayırıb*) cəbhələrə sövq verildi.

Bu əsnədə İran sərhəddində sakin olan mücahidlərdən bir neçə nəfər ərkan hərə xəbər verdilər ki, bunlar dini islam yo-

İndə əhl-əyallarını (*arvad uşaqlarını*) tənha qoyub dini düşməni balşeviklərin müqabilində

(s.28)

canbazı ediyorlar (*canlarından keçiyorlar*), əmma ağayi Nəcəfqulı xan əhli Alarlu bir böyük iddə (*dəstə*) ilə İran və Azərbaycan mərzində Tüli və Coni kəndlərinə (Тули Джони) həmlə edüb oğurlıq və quldurlıq ediyorlər.

Şu xəbəri eşidüb ağayan (*ağalar*) Cavad bəg Məlikyeqanof və Hacı mirzə Səlim Axundzadə və Mir Əsədullə xan Əsgər xan oğlu Talışinski və bəndə ba ittilə ağayi Cəmal Paşa cələsə (*iclas*) təşkil edüb qərar müqərrər oldi (*verildi*) ki, bəni (Soltan Məhəmməd bəg Qulibəgof) İran mərzinə ki, Nəcəfqulı xan Şahsevən oralardə təmərüz edüb (*məskunlaşdı*) və mərzdən keçüb və mərz ətrafında olan kəndlərə əziyyət veriyor, azim olam (*gedim*) və şu vəhşi quldurlarun şər əməliyyatlarından celogiri edim (*saxlıyam*).

Əvaxır (*axırlərində*) iyul ayının 1919-mci Alar Həsən bəg və Nəcəfqulı xan ilə ki, Alar Şahsevən tayufa sərkərləridür, şu tarixdə bən ağayi Kərbəlayi Məhəmməd Hacı Qasim oğlu kələxani ilə İran mərz tərəfinə azim oldım və be mərz (*sərhəddə*) ki, Kələxani qəriyyəsinə varid oldım. Çün şu qəriyyədən Nəcəfqulı xanun iqamət yerin məhəl təqribən üç kilometr fasiləsi (*arası*) var idi. Fori (*tez*) həman Kərbəlayi Məhəmməd kələxanı və bir neçə nəfər digər şəxs müsəlləh İran mərzin keçüb Nəcəfqulı xanun ordu məhəlinə varid olduq. Fori (*tez*) əğrəbasından bir nəfər göndərüb Nəcəfqulı xanə ittilə (*xəbər*) verdim.

Həsən bəg ağayi Nəcəfqulı xanun əmüsi istiqbal etdi (*qarşıladı*) və nəhayət (*olduqca*) mehribanlıq edüb bəni məxsus bir ali çadirdə rahnumalıq etdi (*xidmət göstərdi*) və sölədi ki, Nəcəfqulı

xan təsrifi yoxdur (*qəlməyib*), vəli (*lakin*) bu gün axşamacən gələcək. Bən mətləbi ağayi Həsən bəg ilə müzakirə edirdim ki, xəbər gəldi Nəcəfqulı xan varid oldı.

Bu Nəcəfqulı xanun başındə min nəfərə qədər səvari təmam müsəlləh vadidur. Nəcəfqulı xan çadırə daxil və ehtiramlə və məhəbbət ilə bəni istiqbal etdi (*qarşıladi*) və fori mətləbə şuri elədi. Şu əsnadə o bire alacıqda zənən ağlaşmə sədası bərpa oldı. Nəcəfqulı xan sölədi.

Ol şu ağlaşməyə təvəccö edin (*diqqət yetirin*), sonrə məruz edərəm qəziyyə nə cürdür və söhbətə idamə verdi (*davam etdi*) ki, bənə xitab edüb sölədi ki, məsbuq varsuz (*qabaqdan bilirsiniz*). Şahsevən ilatı quldur və oğrudur. Bunlar bəndən bi icazə gedüb Tülü və Coni kəndlərindən ki, mərz üstində və çok sərvət vardular və Azərbaycan tərəfində və İrən mərzinə çok yaxundur, mallarını çapub götürsünlər. Əmma hərçənd Tülü və Coni kəndlərin kişiləri gedüb balşeviklər ilə vuruşmə və cihad ediyor, vəli (*lakin*) övrətlər şu vəqəədən xəbərdar olub yaxşı nəqşə çəküblər (*plan tutublar*).

Əvvələn bunların kəndlərə yoxun gəlüblər, övrətlər (arvadlar) tufəngləri götürüb kəndlərin ətrafındə pinhan (*xəlvəti*) olublar. Bunlar, yəni quldurlar bilamani (*manəsiz*) kəndlərə varid olub və hərəsi çuvalını doldurub kəndlərdən dişarı çıxmaqda, o rəşidə durduqları yerdən quldurlarə atəş edüb və (18) on səkkiz nəfər həman məhəldə (*yerdə*) məqtul (*qətlə yetirilib*) və (50) əlli nəfərə qədərə də zəxmi (*yaralı*) edüblar və təmam məsruqə (*oğurlanmış*) şeylərində oradə qoyub sağ qalanları fərar edüblar. Nəticədə şu ağlaşmə, şu vəqiyənün dəlildür və çün mücazat olubdurlar (*cəzalanıblar*) əlavə mücazat edmək (*cəzalanmaq*) lazım bilmirəm. Deyub söhbəti qət etdi (*kəskin bağladı*).

Vəli zimmən (*bununla belə*) söylədi ki, icazə verəm hazirdur öz idarsilə mücahidlərə kömək etmək. Vəli (*lakin*) cəvabında dedim ki, köməgə eytiyac yoxdur. Dübarə (*yenidən*) iltemas (*xahiş*) etdi. Cəvabında söylədim ki, mümkündür difaiyyə (*müdafiə*) komitəsinə quzariş verəm (*görüşüm*). Əgər icazə verdilər ola bilər mücahidətə hazır olasuz.

1919 sənə. Lənkəran vilayəti fəth olunması

Avqust ayının əvəliyində (*əvvəliyində*) Lənkəran şəhəri və təmən səfəhat Lənkəran və Muğan fəth oldi və Azərbaycan

(s.29)

Cümhuri Döletə mülhəq oldi (*birləşdi*) və nəticədə ağayi Cəmal Paşa kəməndat vəzifəsinə təin və ağayi Cəvad bəg Məlikyeqanof Lənkəran vilayətində vali əzəm (*general qubernator*) təin oldi və Hacı mirzə Səlim Azərbaycan Məclis Şurayı Millisində vəkil məclis intixab oldi (*seçildi*) və bəndə həm təbqə hökm vəzir dadgüstəri (*ədliyyə nazirin hökmü əsasında*) Dölet Azərbaycan Lənkəran vilayətində dadgüstəri dəstgahi təşkil etdim və zəmnən (*həmçinin*) təbqə hökm vəzir dadgüstəri sənət dölet dadgüstəri şəhr Lənkəran təin və fail oldım (*işlədim*).

Lənkəran şəhərini fəth edüb təhvil edəndən sonrə yüz bir nəfər (101) erməni əhali Şuşə (Qərabəğ) və təqribən üç minətək rus (3000) əsləhələr (*silahlar*) ilə təslim oldılar və çoxları rəislərilə bevvəsilə (*köməyi ilə*) paraxod (keşti buxari) qərar edmişdilər, şu təslim olan əfradun (*fərdlərin*) hamusını məbaliği pul nəqd Azərbaycan döleti tərəfindən məxaric səfər verildi və azadanə öz vətənlərinə rəhsepar oldılar və kamal rifaqətilə ağayi Məlikyeqanof vali möhtərəmdən icaze, mürəxxəs aldılar və ermənilər bevvəsilyə rahi Muğan (*Müğan yolu ilə*) Qərabəğ mə-

halinə getdilər və ruslar hamısı bevvəsilə keşiyi buxari (*paradoxla*) Rusiyə tərəfinə azim oldılar.

Lənkəran şəhərinün intizamət təşkilatı

Əvvələn qoşun və dadgüstəri (*ədliyyə*) təşkil oldu və bir neçə aydən sonrə ağayi Cəvad bəg Məlikyeqanof paitəxt Dövlət Azərbaycan Badkubə şəhərinə ehzar oldu (*çağırıldı*). Əvəzi ağayi Bəhram xan Nəxçıvani vali simətinə (*vəzifəsinə*) təyin oldu. O bəndəni də vəzir dadgüstəri riyasət ədliyə Lənkəran simətinə təin etdi və iki nəfər müavin zirdəstimdə (*əlim altında*) varidi. Biri ağayi Bezsmerni (Безсмерни) o biri də rus Feodorof (Федоров) və ədliyə təşkilatı yaxşı tərtib ilə münəzzəm (*intizamlı*) cərəyan tapdı və təməm idarələr mürəttəb cərəyan tapdı (*qaydaya salındı*), ta ki bahar vəqti yetişdi.

Balşeviklərin Rusiya tərəfindən onbirimci ordu ilə Azərbaycanə həmlə edməkləri

April ayındə 1920 ildə əfrahı xəbərlər şayan tapdı ki, Türk Cümhuri Dövlətin tərəfindən nümayəndə Masko şəhərinə azim olub ki, balşeviklər ilə müzakirə edub ki, istedadimalı (*mali maliyyə potansialları*) və cəngi olub düşmən yunan və ingilis müqabilində özlərini difayi (*müdafiə*) edsünlər. Yavaş-yavaş şu şayən doğru olması sihhətə məqrun oldu (*düzgün olması təsdiqləndi*) və bir gün teleqrafxanə rəisi bənə xəbər verub ki, balşevik 11-mci ordu Badkubə şəhərinə varid oldılar və şu xəbəri eşidüb teleqrafxanəyə varid oldım və şu əsnadə rəis teleqrafxanə məşğul söhbət Badkubə ilə idi.

Bəni görüb təlx tünd (*çox acı*) söhbəti sölədi ki, balşeviklər türklər ilə təəhhüd (*əhdəlik*) edüb və türklərə kafı qədər mali və cəngi kömək 11-mci ordu ilə yunan və ingilis müharibəsinə ha-

zır olublar ki, fəqət Badkubə paitəxt dölət Cumhuri Azərbaycan-
candur, Rusiya oradan keçüb Türk məmləkətinə gedəcəklər və
heç bir təcavüzat və müzahimat (*maneələr*) Azərbaycan dölətinə
və millətinə və həq hakimiyyətinə biruz edmiyəcək (*göstərmə-
yəcək*) və bu şərt ilə qabaqlarında bir neçə nəfər türk əfsərləri
Badkubəyə bir neçə fərsəx qalmış, bir körpiyə yetişüb və oradə
Azərbaycan döləti tərəfindən yüz nəfər əskər hafiz (*mühafizəçi*)
təmərüz vermişlər (*yerləşmişlər*). Şu əskərlər rus ordularını

(s.30)

difaiyə (*qarşısını almaq*) hazır olub, bir neçə zalp müttəfiq tirən-
dazi edüblər (*atəş açıblar*) və ordu hərəkətini dayandırublar.

Şu əsnadə türk əfsərləri gəlüb qabağə və Azərbaycan əs-
kərlərini mütməin edüblər (*əmin ediblər*), şu ordu türk vətənə kö-
mək edməgə gediyor və əbədən (*heç vaxt*) Azərbaycan dölətinə
təcazud (*təcavuz*) edməyəcək. Barəğm in (*əksinə*) əskərlərimizin
rəisi mərkəz Badkubəyə güzəriş (*xəbər*) veribdürlər və mərkəz
icazə veriyor, mane olmasunlar (hərçənd sonrə məlum olmədi
icazə verən zat kim birimiş).

Şu tərtiblə on birimci rus balşevik ordusu Badkubə şəhə-
rinə varid oliyorlar və biləfasilə bərxilaf şərt (*və dərhal şərti pozub*)
qızıl 11-mci ordu Azərbaycan dölətinün vəzirələrini (*nazirlərini*)
təqib edüb və bəzi aliməqam (*yüksək rütbəli*) əfsərləri də dəstgir
(*həbs*) və zindanı edüblər və zəmnən (*bu əsnada*) təmām dölət
əməvalını (*mallarını*) və dəmir yolu müsadirə edüblər. Vəli (*lakin*)
daha bən heç bir ittilaat (*xəbər*) teleqraf vəsiləsilə əldə edəmə-
dim, çünki teleqraf idarəsi və vüzarət balşeviklər müsadirə
edmişlər.

Fəqət təqribən bir həftə keçmədi Badkubədən əmr oldı
ki, cəngi flot (*hərbi donanma*) nizami qüvvə ilə Lənkəranə azim

oldı ki, lazımdır istiqbal edmək (*qarşılamaq*). Lazım bulduq istiqbal etməyə hazır olaq. Səbahı zöhrdən (*günorta*) qəbaq çox uzaqda Lənkəran bəndərində (*limanda*) paraxodların tusdilər numayan oldu (*göründü*). Çün əsl qəziyyədən müsəlləi degildik (*hadisədən xəbərsizdik*), fori difayə hazır olduq ki, Azərbaycan qoşunu Lənkərandə bir beş yüz (500) nəfərə tək başənd (*bir neçə*) toplar bozorg və kuçək (*böyük və kiçik*) varidi. Kənar dəryədə difayə hazır oldılar.

Təklifi rəşən (*aydın*) etməyə kəmandan qoşun ağayi Soltan bəg Süleymanlu ilə bahəm teleqrafxanəyə ricu (*müraciət*) etdim ki, mərkəz ilə rabitə tapub müttələ (*xəbərdar*) olmaq ki, mətləb nədür. Vəli çün bəndə (*şəxs*) Badkubə sölədi ki, flotu isiqbal edək, hərçənd mətləbdə tərdid (*tərəddüd*) var idi və flot (*donanma*) paraxodlarıda yoxun gələ bilmiyordilər. Məlum ki, fikirləri varımış ki, əvvəl Lənkərani bəmbardman edüb, sonrə daxil bəndər şəhərə varid olmaq. Əmma bu barədə Lənkərandə bir küçək konfrans təşkil etdik və bir neçə nəfər şu konfransda dəxalət etdilər 1- Soltan bəg Süleymanlu qoşun komandanı, 2-rəis şəhər Yandıyof, 3-şu tarixi təhrir edən (*yazan*) Soltan Məhəmməd bəg Qulibəqli rəis ədliyyə Lənkəran, 4-gonsul İran Sadeq xan Sadiqoldolə.

Şu konfransda çok müzakirə oldu. Mən pişnəhad (*təklif*) etdim, təmam qoşunu və əsləhəni və azuqəni yoxun məhələ ki “Qrubba” dağının dalıdır və Lənkəranun 4 kilometrədə vaqedur, ora kəndinə nəql etmək və fori (*tez*) Kuhestan (*dağlıq*) və Muğan əhalisinə ittilə (*xəbər*) vermək ki, mücahidətə və cəngə hazır olalar. Vəli çok yanqılı nitqlər bəyan oldu və qərar bunə oldu ki, mücəddədən (*yenidən*) teleqrafxanəyə müraciə edilsün.

Müraciədə Badkubədən heç bir səhi dəstür əmələ gəlmədi (*döğru-düz göstəriş gəlmədi*) və tazədən konfrans (*iclas*) təşkil oldu.

Təsmim (*qərar*) oldi ki, çün dəstur (*göstəriş*) əvvəliki Badkubədən aldıq, flot cəngi paraxodlarını (*hərbi paraxod donanması*) istiqbal edək, pəs (*buna görə*) lazımdur ki, dəsturə (*göstərişə*) əməl edmək. Şu təsmim mocebincə (*qərar səbəbindən*) təmam konfrans üzvləri iki qayıqlarə səvar olub flotu

(s.31)

istiqbal edməgə (*qarşılamağa*) hazır olduq və təqribən üç (3) kilometr dəryayə içərisinə getdük və flot rəisi görüb ki, biz istiqbalə gəlürük, təmam paraxodlərə hərəkət verüb bizim tərəfə hərəkət etdilər və qabaqdə bir paraxod trubai dəryai vəsiləsilə səda etdi ki, rəis flot həman paraxod və çənd (*neçə*) hazırdur. Bizlər də şu paraxod səmtinə qayıqləri hərəkət verdük və paraxod içərisinə varid olduq.

Bir nəfər rus özini mərifilig (*təqdim*) etdi, benam (*adını*) Raskolnikof (Расколников) və sölədi ki, bizi mərkəz hökuməti göndərüb ki, Lənkəranə varid olaq və hərçə (*hər nə*) sualat etdük cəvabındə sölədi. Həmi mətləblə beran məlum olacaq və bir iki gün keçdi.

Yəvaş-yəvaş cür-bəcür xəbərlər şayan (*məlum*) oldi ki, Lənkərandə mərkəz qərar verüb Azərbaycan qoşuni təmam qüvvəsilə Rusiyədən varid olan Rus qoşunilə bir yerdə İranə və Hindustanə gedəcəklər. Əmma, fəqət Azərbaycan qoşunun hazır edüb və bir türk əfsəri ağayi Nüsrət Bekirin riyasətində (*başçılığı ilə*) İran sərhəddin keçüb İranə Ərdəbil şəhərinə varid oldılar.

Bu əsnadə müctehid Ağa Mirzə Əli Əkbər ağayə xəbər verildi və çün mirzə Əli Əkbər Ağa həmişə balşevik fırqəsinə zidd və onların əleyhinə mübarizə edirdi, fori (*tez*) əməliyyatə

şuri edüb (*başlayıb*). Beğeyri (*digər*) Ərdəbil şəhərinə yoxun bir qismət (*qədər*) Alarlu Şahsevən elindən ki, sərkərdəsi ağayi Ruhullə xan ola, ehzar edüb (*çağırıb*) və onun ilə müzakirə edüb bu qoşunu ki, balşevik firqəsi Ərdəbilə göndərüb lazımdur təmam ilat Şahsevənə xəbər verüb ki, bunları məhv və mədum (*edam*) edsünlar.

Cəvabındə ağayi Ruhullə cəvab verüb ki, heç qeyrə ilat Şahsevənə xəbər vermək lazim degil. İcəzə verün mən tənha öz qüvvəm ilə şu balşevikləri məhv edəm. Zimmən (*bununla belə*) qo-şun Ərdəbil şəhərində bəzi xilaf (*zidd*) əməllərə şuri edüblar (*başladılar*).

Ruhullə xan Alarlu nə nəqşə ilə balşevik qoşunına tələfat verüb

Təqribən iyul ayının əvvəllərində 1920 təmam qoşun Azərbaycan hər nə var idi ki, Ərdəbilə göndərmişdi. Bir nəfər rus sərbəzi o qoşunun içində yox idi. Hamusu Lənkəran və Muğan cəvanlar idi. Ağa mücdehid mirzə Əli Əkbər Ağayi şu qoşuni balşevik mərifilik edublərmiş.

Ruhulla xan Alarlu əslən Şahsevən xasə il Alarlu nəhayət (*çox*) cəsür və quldurdılar. Əmma nəhayət (*çox*) məzhəbi və dindardurlar. Müsəlləmən (*şübhəsiz*) səhər vəqti quldurluqə gedməgdən qəbaq namazi-dua edmək vacib və lazım bulur və namazi əda edəndən (*qulandan*) sonrə yoldaşlarına xəbər verüb atlarə səvar olub quldurluqə və oğurluqə gədiyorlar və tədbir və nəqşə (*plan*) bundən ibarət olıyor ki, fərmandar qoşuni (*qoşun başçısı*) ağayi əfsər türk Nüsret Bekirə müləqat edüb (*görüşüb*) və be qəsd hiylə (*hiylə qəsdilə*) və təzvir (*hiylə ilə*) Nüsret bəgə özünü tərəfdar islam cəlvə veriyor (*göstərir*),

(s.32)

və diyor ki, hazirdur öz qüvvəsilə qoşunə hər cəhətdən kömək edsün. Vəli Nüsrət bəg cavab veriyor ki, Lənkərəndən əmr nəmə var ki, şu qoşun geri qayıdsunlar.

Ruhullə xan soliyor, əcəb, məndə sizi bədrəqə edmək (*yola salmaq*) öz qüvvəmilə hazırəm. Nüsrət bəg şu pişnəhadi (*təklifi*) qəbul ediyor və Ruhullə xan öz cəsur və dilavər adamlarun bir altmış (60) nəfər ilə qoşunə daxil oliyorlar və zimmən (*bununla belə*) Ərdəbilün on (10) kilometrliyində, Ərdəbil ilə və qəsəbə Nəmin arasında yolun sağ və sol tərəflərində, təqribən hər tərəfə yüz nəfər müsəlləh təyin ediyor ki, kəmin edub (*pusqu qurub*) qoşun bərabər olan vəqt həmlədə atəş edsünlər. Həman dəstur verib özi də qüvvəsilə qoşun içində hərəkət ediyorlar.

Şu əsnadə Nüsrət bəgün zirdəstində (*əli altında*) olan əfsərlər şu tərtibə etiraz ediyor ki, lazımdur çəngi tərtiblə hərəkət edmək. Vəli (*lakin*) Nüsrət bəg Alarlu Ruhullə xanun qolinə (*sözünə*) etibar edüb əfsərlərin sözinə təvəccüh etmiyor (*fikir vermir*) və be tip (*tərzdə*) adi hərəkət edüb.

Yolun ortasında Balıqlı çayınə yetişüb ki, nəgəhan hər tərəfdən qoşunə atəş edüblər və Nüsrət bəg cəbhəni tərtibə salanə qədər üç nəfər topçuları qətlə yetiyorlar və şiddət ilə saqdən və soldən və qəbaqdən və əqəbdən (*arxadan*) şahsevənlər təcavüz edüb.

Qırx nəfər qoşun əfradınun (*fərdlərin*) qətlə yetirir və əksəri onlardan zəxmdar (*yaralı*) olurlar ki, bu əsnadə Nəmin qəsəbəsinə Mir Sadeq xan Sərdar Naserə xəbər çatır. Və çün Sərdar Naser qədim mühacir ki, cəddi Mir Həsən xan 1812 sənə sa-beqa tezari (*çar*) rus döləti Lənkəran və Muğan səfəhatin (*ərazilərin*) istila edən vəqtə ki, ağayi Müstəfa xan ki, hökmran bu səfəhat varidi, rus dölətə təslim olub. Əmma mərhum Həsən

xan rus dövlətinə təslim olmayıb və təqribən on min qüvvəsilə partizan dəstəsi təşkil verüb, təqribən otuz il ruslar ilə müharibə edub.

Balaxərə (*nəhayət*) İran dövləti o mərhum Müstafa (*Həsən?*) xanə Nəmin adlı məhəldə məskən verüb ki, təمام əhali Nəmin ibarətdür əz övlad mərhum Müstafa xan (*Mustafa xanın övladlarından ibarətdirlər*) və əhsab (*ətrafdakıları*) o ki, təمامi Lənkəran və Muğan əhalisidür və çün mərhum Sərdar Nəser qoşun içərisində olan əşxasların (*şəxslərin*) əksəriyyəti tanıyırdı.

Xodü (*özünü*) şəxsən və bir neçə nəfər nöqərlər ilə məhəli hadisəyə azim və Alarlı şahsevənləri pərakəndə ediyor və zəxmdar (*yaralı*) olanları Nəmin qəsəbəsinə öz evinə gətürüb bunlarə nahar tədarükü edüb və zəxmilərini bağladub məhəl doktor təvəssütilə (*vasitəsilə*) müalicə ediyor. Balaxərə (*nəhayət*) qoşun Azərbaycan Rus behəm rixte (*həm də dağıdıb*) məhv oldü. Rusiyədən peydərpey (*ardı-arda*) qoşun gəldi və balşevik şu əməliyyatı başlandı.

Balşevik hökuməti müsadirə və məlum rəisləri togif (*həbs*) etməyə başladılar

Əvvəl ibtida bir neçə nəfər nizami bənə müraciə edüb və ədliyyə imarətini müsadirə etdilər.

(s.33)

Tüccar nəzdində Əkbərofun imarətlərindən Hacı Baba Əkbərofun evini müsadirə edüb, ədliyyə dəstgahını orayə nəql etdilər və yavaş-yavaş sair evləri də balşevik ÇK idarəsi tərəfindən müsadirə etdilər və Əkbərofun rubəru (*üzbəüz*) imarəti ÇK və zindanxanə üçün müsadirə etdilər və bən ədliyyə riyasətinə məşğul varidim.

Əsəd xan Mir Əsgər xan oğlu Talışinski
Lənkərindən fərar edməsi və
dəstgir (*həbs*) olması

1920 sənə, iyun ayının əvvəllərində (*ortalarında*) bənə bir namə gəldi. Baketi açub gördim naməni Mir Əsədullə xan yazub ki, keçən gün Lənkərindən fərar edmişəm və Qorba dağının dalında Rva^x kəndində sənün müntəzirəm (*gözləyirəm*). Hər tür olsə fori (*tez*) özüvi bənə yetür ki, dağlarə fərar edüb şu zalimlərin ziddinə təşkilat edək. Fori (*tez*) cavab yazdım ki, şu cavab sənə yetişən tək Rva kəndindən yuxarı dağlarə hərəkət edəsən. Vəli (*lakin*), həmin gecə saat ona, balşevik qüvvəsi Rva kəndinə daxil olub mərhum Əsədullə xanı dəstgir (*həbs*) ediyoblar və Badkubəyə aparublar və bur neçə gün sonrə qardaşı İsrafil xanı da dəstgir (*əlibağlı*) edüb Badkubəyə apardılar. Müddəti (*bir müddət*) Badkubə zindanında togif (*həbs*) edəblər, əmma bən ədliyyə işlərində məşğul idim.

Bir gün ağayı Kərim bəg Alxasof məhəndis bəni qələ qismətinə dəvət etdi. Lənkəran şəhərinün Qələ qisməti (*hissəsi*) dərya kənarında vaqe olub (*yerləşib*) və kilisa bağında bən gərdis edirdim (*gəzirdim*). Bir qaranlıq məhəldən keçən vəqti eşitdim bir nəfər qaranlıq yerdə qalub və deyər rus (Etot samiy - этот самой), yəni o şəxs budur. Şu əsnadə dörd nəfər dərya nizami sərbaz (*matros*) bənim dalimi və qabağımı kəsdilər və bəni yoldaş xətab edüb sölədilər.

Yoldaş bu saat lazımdur ÇK idarəsinə gedək ki, bu bir işdə bəni şahid nişan verüblər ki, şahadət verə. Bən ciddən etiraz edüb sölədim. Əlan (*indi*) saat 11 dür, ÇK idarəsində heç kəs olamaz. Cavab sölədilər ki, bir mühüm fevqaladə işdür lazımdur hazır olam. Şu əsnadə bən əlimi cibinə saldım. Sərbazlar şüni görüb pərakəndə olub qışqırdılar, yoldaş nə ediyorsən.

Bən cibimdən dəstmal ələ alub dedim, niyə vəhşət ediyorsuz (*qorxursuz*), budur cibimdən dəstmal çıxardıram. Rahət oldılar.

Balaxərə 5 nəfər sayir balşevik sərbazları bunlarə mülhəq oldılar (*qatıldılar*) və məni piyadə qələdan ta Böyük Bazaracəq apardılar və ÇK əvəzində bir nəfər keşik sərbazə güzəriş (*raport*) verdilər və o də əmr etdi aparub zirzəmidə zindani edub ittila (*xəbər*) verün.

Çün zirzəmi quri torpaq idi və kəsif (*natəmiz*) məhəl (*yer*) idi, şu əsnadə gördim bir nəfər ağılıyır və deyir, ağa səni də burayə gətirdilər və məni bir dəstə külaş varımdur verüm sənə və külaşi verdi altıma salam. Ta sübh oldi saat 7 iki sərbaz gəldi bəni götürüb ÇK imarətinün həyətinədə bir otaqə

^x-Pəa

(s.34)

rahnemalıq etddilər (*ötürdülər*).

Məlum olan şu otaq ÇK zindanıdır və oradə bir neçə nəfər zindani (*məhbüs*) var idi. Məşədi Heybət Zeynalof digəri ki, Lənkərandə möhtərəm tacir xanevadə (*ailəsindən*) idi və mirzə Məsiheollə Kazimbəgof ki, möhtərəm xanevadadəndür və bir nəfər Lehestani (*polşalı*) benam Martin (*Martin adlı*), bir digər nəfər sayirə məlum şəxslər var idi.

Bir gün bir 15 yaşında uşaq müsəlləh sərbazlar ÇK həyətinə gətürdilər və sölədilər, bu gecə bu uşaq təmam zindaniləri edam edəcəkdir və saat 8.30 axşam bir nəfər sarbaz zindanə daxil olub Martin adlı şəxsə əmr etdi, gedək səni ÇK rəisi istiyor. Martin bu sözi eşidüb nəhayət mütizəlzil olub (*sarsılıb*), durdı ağacdə yarpaq tək əsməgə. Bən onə təsəlli verüb bir noyi rahət etdim və sərbazalar Martini apardılar və bir saətdən sonrə dü-

barə zindanə gətürdülər. Sual etdim ki, qəziyyə nə oldu. Sölədi ki, bəni apardılar zirzəminə bir saat saxladılar bə bir sual etməyüb dübarə zindanə gətürdülər.

Hər gün üç (3) dəfə həyət içərisində gərdiş ediyordilər (*gəzirdilər*) və ÇK idarəsi rəisi də sübhlər imarətün balkonunda çay içürdi. Vəli (*lakin*) bir neçə gündən sonrə gördüm rəis ÇK ismi Çekvanof^x bir xanım xeyli xoşgil (*gözəl*) ilə əgləşüb çay içi-yor. Bir iki gün keçdikdə ki, həyətə çıxub gərdiş ediyordım, bir sərbaz mənə yoxun gələub sölədi ki, ÇK rəisi xanımı mənə öz yanınə dəvət ediyor və çün fasiləmizdən (*aramızdan*) beş addım olardı, bən xanımın əmrinə itaət edüb səlam edüb və xanım və ÇK rəisi hər ikisi bəni görüb bolənd oldılar (*ayağa qalxdılar*), əl verdilər və mən xanımın əlini öpüb durdum. Fori (*dərhal*) icazə verdilər əgləşdim və çün rəis idarədə işi var idi, balkondən ida-rə otağınə getdi.

Şu əsnadə xanım bənə sölədi ki, bən kamunist degiləm və balerina,^{xx} yəni rəqqas teatr şəxsi padşah rusidim və şöhr mən (*ərim*) həm kamunist degil, maliki sabiq əst (*keçmiş mülkədarı*) və hazırəm sizə kömək edəm və zimmən (*yeri gəlmişkən*) çay, kərə və bal bənə verdi və hər gün şu minval ilə bahəm sübh çayını meyl ediyordım.

Bir gün xanım bənə sölədi ki, səni azad edmək əməliyyat edirəm və şöhrim səbah Badkubə şəhərinə gedəcək və üç gün keçə səni azad edərük diyüb, çok məhrəmanə (*gizli*) sual etdi ki, mənim əyalım (*arvadım*) vardır və bəni adresimi nişan verdim ki, gedüb mənzili tapub bənim əyalımə qəziyyəni söləmişdi.

Dər həqiqət (*həqiqətən*) üç gündən sonrə ÇK rəis Badkubədən müraciət edüb fori (*tez*) bəni azad etdi. Bundan sonrə hər gün şu xanım mənim mənzilimə gəliyordi və çün mənim mən-

zilandə böyük həyət və bağ və meyvə ziad (*çox*) var idi. Bağda istirahət ediyordi. Şu tərtiblə keçirdi və bəndə hər gün ÇK idarəsinə ged-gəl dəyirdim və bir gün nəhardən qəbaq gəldim ÇK idarəsinə. Böyük salonə varid oldım.

Gördim ki, həman xanım və şohəri bazpors (*müstəntiq*) və kamendat bir böyük

^{xx} - *Балерина* ^x - *Чекванов*

(s.35)

girdə miz üzərində bir ədəd böyük qarpuz qoyublar və xanım əlində pıçaq qarpuzdən dilim-dilim kəsirdi və şu əşxaslərə veriyor və bənə baxub işarə ilə andırdı, rəis yaxşı degildi və bica (*yersiz*) burayə gəlmişəm.

Balaxərə (*nəhayət*) qarpuzı meyl edüb qurtarəndən sonrə bazpors (*müstəntiq*) bəni öz otaqınə dəvət etdi və bənim pərvəndəmi (*dosyemi*) çıxarub miz üstə qoydı və sölədi ki, sizdən tazə şikayətlər var əmma, məlumdur ki, biəsasdur (*əsassızdır*). Dər hər surət (*hər vəziyyətdə*) mümkündür sizi danışdurub bir neçə gün toqif edək (*saxlayaq*), sonrə azad edək.

Şu vaqtə bir xaric söhbət ortayə atdım və söhbət çok gərm (*qızqın*) oldı və şu əsnadə qalxub bazporsə (*müstəntiqə*) əl verüb xudahafiz etdim. Vəli (*lakin*) bazpors də mənim golımı qolınə keçürdüb mənimlə salonə varid olduq. Bən xəyal etdim ki, bazpors xəyali var bəni dəstgir (*həbs*) edüb kamendatə təhvil versün, çün komendat otaqi biruni (*bayır*) qapunun yanındə vaqedi. Vəli kamendat otaqınə çatmamış bazpors (*müstəntiq*) bənə əl verüb xudahafiz etdi və kamendat otaqınə daxil olan kimi kamendat bəni görüb, ayaqə qalxub qolun qolımə keçürüb söhbət xalıçə ki, məndən mütəlibə (*tələb*) edeyordi. Başladı ta xiyə-

banə tək bənimlə gəldi və xudahafiz etdi getdi.

**Lənkərandən nə zəhmət ilə Qulubəgli
fərar edüb və dağlarda təşkilatə
məşğul olduq**

1920 iyul ayının əvaxerində (*axırlarında*) ÇK idarəsindən dıxarı çıxub əcələ (*təcili*) ilə mənzilə gəldim ki, fərar edməgi təs-mim (*qərar*) dutdım. Vəli əyalım (*həyat yoldaşım*) mənzildə yox idi, qonşu dostlardan birinin mənzilinə gedmişdi. Fəri ittilə (*xəbər*) verdüm gəldi. Məqsudimi (*istəyimi*) dedim ki, fərar edək. Şu mə-qamda Əbdülhüseyn ki, mənim vəfalı nöqərlərimdən biridi, ha-zir oldı mənimlə həmrəhliq (*yoldaşlıq*) edsun və bir parə əşya müsafiri (*yol əşyaları*) bir quni (*torba*) içinə təküb Əbdülhüseyn götürdü.

Saət 5 nəhardən sonrə şəhərdən kənarə çıxdım və şəhər kənarında ağayi Mir Teymur xan Talışinskini təsadüf etdim və onə də təklif etdim ki, bahəm fərar edək. Vəli çün çok ailə va-ridi (*lakin böyük ailəsi vardı*), geyrə və zari (*ağladı*) etdi ki, uşaqları necə qoyub gedub. Balaxərə xudahafiz etdim və şəhərdən gün batan tərəfi Sərdəxil^x adlı məhəl ki, kənar şəhəridür.

Qasım ki, sabiq mənim yanımdə aşpaz idi, onun evinə varid oldım. Qasım mənzildə yox idi. Əyalı bəni görcək ağladı ki, fərar edirəm, “Ağa genədə fərar edirsən”. Göz yaşı təküb xanımı qucaqlıyub çok ağladı ki, şəhəri (*əri*) hazır oldı. Şu halı görüb ağlamağə başladı.

Bu əsnadə sölədim ki, aqlamaq vəqti degil xarici yol ilə bəni şəhəridən xaric ed. “İtaət edərəm” deyüb dedi. Daha ax-şamdur, gedüm görüm bağman bağı içərisinə yol tapub bəni şəhərdən xaricə rəhnumalıq edə (*ötürə*) bilərmi ya xeyir. Getdi,

^x - Сардахыл

(s.36)

15 dəqiqə çəkməyüb qaitdı dedi, bağman deyur ki, şəhərin kənarında bir yerdə sərbazlar balşeviklər tərəfindən keşik var və bağ içərisində bir dəstə sərbaz var. Əmma olur, gediyorlar bir yarım saat çəkür ki, onların əvəzində bir əlayi dəstə varid olur və qol (*söz*) verdi bunları gedən vəqtə fori (*tez*) xəbər versün.

Şu əsnadə bağban qaçə-qaçə gəldi xəbər verdi ki, sərbazlar getdilər ta ki, onların əvəzinə tazə əskərlər gəlməyub ki, tez gedək. Fori (*tez*) bən və xanım və Əbdulhüseyn və xanım bir yerdə dışarı çıxub bağ içərsinə varid olduq və bağdan dışarı çıxub şəhərdən xaric olduq, Dərquba^x kəndinə varid olduq ağayi ----- mənzilinə varid olduq. O və Hacı ----- mənim vəfalu dostlarımdan idi və şəb edüb (*gecaləyib*) yorqan döşəkdə bəstəri (*yatağında*) idi.

Bəni bu haldə görüb höl edüb (*diksini*) ayaqə qalxmaq istədi. Vəli (*lakin*) ayaqa durə bilməyüb üzi üstə pərt oldu (*yıxıldı*). Çün bu şəxs Dərquba kəndinün malikidi, kənd əhalisindən bir neçə nəfərə xəbər verüb onlar gəldilər. Sölədilər ki, kənd içərisində sərbazlar keşik çəkürlər, fəqət mümkündür xaric yol ilə Lüasar^{xxx} kəndinə gedmək, oradən dağlardə gedmək mümkündür.

Çün xaric yol becar içilədür xanım putin kəfş (*bot ayaqqabı*) ilə ki, fransuz daban ilə şu batlaq içilə gedmək mümkün degil, fori (*tez*) ----- bəg kəndçilərdən çaruq tapub putin yerinə ayağınə geydi və beçar içi ilə iki kilometr yol gedüb Lüasar kəndi molla ----- evinə daxil olduq. Molla ev sahibi çok ehtiram ilə bəni qəbul və təklif etdi ki, oradə iqamə edim.

Vəli (*lakin*) çün şu kənd şəhərə çok yoxundi, oradə təvəq-qof edmək (*dayanmaq*) mümkün olmadı və molla bizə şam tədarük edüb və şam meyl edəndən sonrə bir neçə nəfər adam

müsəlləh bənilə bahəm Lüasardən dıǟarı ıxub ----- kəndi Kərbəlayi Babanun evinə varid oldım. Gecə vaqtıdı, Kərbəlayi Baba sölədi ki, yuxarı dağ başındə meşə içərisində bəni hifz edüb saxlasun.

Vəli (*lakin*) şü kənd içərisində bir nəfər bənim sabiq nö-kərlərimdən qonaq imiş. Bənim fərar edməgimi eşidir, çün Zuvand dağlarında Hamarat^{xx} kəndi Pilədi kəndə uzaqdı söyləyor ki, bən fərar edüb ----- kəndə varəm, çün Həmarat kəndi əhali bəni yaxşı tanıyordılar.

Fori (*tez*) igirmi nəfər atlarə səvar olub müsəlləh ----- kəndə gəlub bəni buradən xaric edüb Həmarat kəndinə gətürdilər və buradə bir neçə gün Seyid Həzrətqulı və Güli Həsən evlərində qonaq oldım. Sonrə oradən Razqo kəndi Mir Sənan kətxidanun evinə varid oldım və çün oradə mərkəz münasibətilə təşkilat edmək mümkün idi və oradan Mir Sənan və Mir Yüzbaşı ki, Zvand məhəlində sərkərdə idilər və zimmən (*həmçinin*) Kərbəlayi Məhəmməd Hacı Qasım oğlını da xəbər verdüm.

Şü əsnadə qasid gəldi xəbər verdi ki, ağayi Cəmal Paşa Badkubədən fərar edüb gəliyor. Fori (*tez*) istiqbalə (*qarşılamağa*)

^x-*Дерзуба*, ^{xx}-*Амарат*, ^{xxx}-*Лысаяр*

(s.37)

cıxub çok şad oldım və həmin tör (*qaydada*) Razqo kəndində Mir Sənan evində bir neçə gün təvəqqof edüb (*dayanıb*) və çün Cəmal Paşa gəlmədən qəbaq təmam əhali Zuvand və Driq və Piran məhalinə xəbər vermişdim və hamusı tədarük edüb kamunist əleyhinə mübarizə edməgə hazır idilər.

Cəmal Paşa varid olub və çün bir il sabiq, yəni Cəmal Paşa 1919 sənə həmin əhali Kuhəstan (*dağlıq*) Lənkəran və Muğan mücahidlərilə çok kamunistlər ilə cəng edüb və Lənkərani

fəth edmişdi. Hamu əhali müəzzəm olləhi (*böyük məqam və şəxsiyyət sahibini*) tanıyordılar.

Bir neçə gün Razqo (Pazro) kəndində bir yerdə olub. Bu əsnadə xəbər gəldi balşevik qüvvəsi Butasər və Təngərud kəndlərinə həmlə edüb və onlardan pul və azuqə istiyorlar. Fori təsmim (*təcili gərar*) etdük bu kəndlərə ki, mərkəz məhal Astaradur azim olaq (*gedək*). Zimnən (*yeri gəlmişkən*) ağayi Sənan və Kərbəlayi Məhəmməd və qeyrilərə dəstür (*göstəriş*) verdük, mücahidləri cəm edüb Lənkəran ətrafında hazır olsunlar və bizdə, yəni bən və Cəmal Paşa və Hüseyinli Rızai oğlu və molla Qasım atlarə səvar olub Zuvand məhalindən Astara məhalinə azim olduq (*getdik*) və yoldə bir əlli (50) nəfər mücahidlər bizi Hacı Əhməd onların qəbağında istiqbal etdilər (*qarşıladılar*) və bir gecə Hacı Əhməd Ağayə qonaq olduq.

Çün Hacı Əhməd Ağayi Seyxülislam Hacı şeyx Məhəmməd Səidün müridlərindən idi və təmam əhali məhal Astara qəsmət təsənnon (*sünni hissəsi*) Ağayi Hacı şeyx Məhəmməd Səidə mürid idilər. Təsmim (*qərar*) dutduq ki, şu şəxsi möhtərəmün xidmətinə varid olaq və səbah Hacı şeyx cənablarınun evinə varid olduq və nəhayət (*çox*) ehtiram ilə bizi istiqbal (*qarşıladı*) və bir gecə oradə mehman olduq.

Hacı şeyx Məhəmməd Səid nəqşbəndi məscidə bizi dəvət edüb nəmaz və duadən sonrə bir ədəd üç rəngli bayraq üzündə “Nəsr min Əllə fəthan qərib” nəqş edüb bizə əta edüb və öz qardaşı ağayi şeyx Məzhər Şəfiqini bizilə həmrəh (*yoldaş*) edüb cəbhəyə azim olduq (*getdik*) Tənkərud kəndinə varid olduq.

Şu kənd təmam mücahidlər müsəlləh bizi istiqbal edüb (*qarşılayıb*) qəbaqlarında rəisləri ağayan Hacı İsmailin və Nəsrullə bəg Hacı Ağababa bəg oğlu və Şahmar bəg və şeyx Qudrət noqəyi və İbrahim Xəlil vaqoi və Hacı Əhməd və Hacı Qudrət

və güzariş (*xəbər*) verdilər ki, balşevik sərbazi Vel kəndində dərya kənarında təqribən 5 min sərbaz və küçək və böyük səhrayı toplar ilə təmərüz edüb (*yerləşib*) və 4 cəngi (*hərbi*) paraxodlər dəryadə dayanub və kətbi (*yazılı*) notə verdilər ki, bir həftə vaqtə (*içində*) iki milyon mənət vəch (*məbləqdə*) nəqd və 5 yüz qoyun və igirmi min put birinc (*düyü*) və on xərvar roğən (*yağ*) təhiyə edüb bunlarə təhvil verək. Əgər vermiyəq təmam əhalini bambardman edəcəklər.

Şu əsnadə əvayil avqust (*avqustun əvvəli*) 1920 şur edüb (*hərə-kətə gəlib*) komite difa (*müdafiyyə komitəsi*) təşkil verdük. Oradə ağayi Cəmal Paşa nazir difa (*müdafiə naziri*) təyin və ağayi şeyx Məzhər Şəfiq və Hacı Osman müavin və Hacı Qudrət və Nəsrullə bəg və şeyx Qudrət və şeyx İbrahim Xəlil hər yeki do (*bir biri*) cəbhəyi müxtəlif sərkerdə, yəni fərmandar (*komandir*) təin və bəndə müşavir nizamidur (*nizamlayıcı/əlaqələndirici*) və müdir cələsat (*iclaslar*) təyin oldi və fori komitə cələsə (*iclas*) təyin edub və təsmim sadir oldi (*qərar verildi*) ki, balşevik notasunə cəvab verildi ki, komite cəngi islam (*islam hərbi müdafiə komitəsi*) difaiyyə təsmim (*qərar*) (sadir numuqe) (*göstəriş verdi*) hazır edub ki, cəvab mənfi verilsün. Hər iqdəm (*hər təşəbbüs*) lazım bilursüz difayə hazır varuq və zimmən (*yeri gəlmişkən*) şimal tərəfində balşevik cəbhəsinə hücum edməgə ağayi İbrahim Xəlil vaqui əmr oldi və o yeri cəbhə sərkerdələrində dəstür verildi (*tapşırıldı*).

(s.38)

Hərkəs öz cəbhəsində amade difa (*müdafiyyə hazır*) olsunlar və be mərz şimal (*şimal sərhəddə*) cəbhədə atəşə şuri oldi (*başladı*), fori (*tez*) bunlardə hücumə hazır olsunlar. Şu tərtibli gecə yarısı Pensər (Пенсар) cəbhəsi tərəfində şiddətlü atəşə qalxdı. Bir saət çəküb İbrahim Xəlil dəstəsi balşevik cəbhəsini dağıdub və

25 sandıq fişəng (*güllə*) 12 rəs (*baş*) əsb (*at*) və 2 ədəd aşbazxanə səhrayı kəsb edub (*səhra aşbazxanası qazamb*) mərkəzə komitə müdirinə təhvil verildi və bu gündən ki, avqust ayının 6-cı günü 1920 Vel (Вел) rus kəndi və Şahağacı və Pənsər və Ərçevan (Арчеван) cəbhələrində mücahidlər təmərüz edüb (*yerləşib*) və balşeviklərdə Vel və Bolidəhnə və Kələdəhnə və Astarə cəbhəsində toplar ilə qurıda və dəryadə dayanub əhali və kəndləri bambardman edirdilər və bizim əlimizdə nə top və nə plamyot varidi. Bunilə belə Xedavənd tələ mücahidləri hiyf ediyordu və heç kəs topdən və plamyot gülləsindən hiddət vaqe (*ölüm hadisəsi*) olmadı. Məgər əvaxer ki, fıvral ayında 1920 (*1921*) mərhum Hacı Osmanı top əsəbət etdi (*vurdu*) və şəhid oldı (şu təfsili sonrə tozih (*izah*) edəcəgəm).

Avqust ayının axırında balşeviklər təmən qüvvəsi Ərçevan cəbhəsinün müqabilində Astara qəsəbəsində təmərüz etdilər (*yerləşdilər*) ki, biz də tazə nəfəs mücahidlər ki, Driq məhalindən (Дрыг) Kərbəlayi Şahverən dəstəsi və Piran məhalindən Hacı Həsən Mirverdi oğlu dəstəsi, Zuvand məhalindən və Mir Sənan və Mir Yüzbaşı və Kəlləxani məhalindən Kərbəlayi Məhəmməd Hacı Qasim oğlu təmənmi öz dəstələri ilə kömək edməgə hazır oldılar və cəbhə başlandı Muğan məhalindən ta İran sərhədinəcən.

Əvvələn Muğandə Şahsevən eli Pirimbəl Xəlfəli (Перембел Халфал) sərkərdələri Mir Böyük xan Mir Əziz xan oğlu, Kəlbə Hüseyn xan, Mir Əziz xan Şirxan oğlu Talışınxanlı və kədxuda Babaxan və qeyrilər və Dərvişlu (Дарвишли) və Cürəli (Джурали) və Pəllavənd (Паллаванд) və Alarlu (Аларлу) və Moranlu (Муранлу) sərkərdələri Nurullə və Qasim və kədxuda Həbibullə və Peşan Cahangir bəg oğlu təmənmi müsəlləh qiyam edublar.

Bu əsnadə İran Alar elindən Nəcəfqulı xan mövqedən istifadə edüb İran tərəfdən bir iki min nəfər qüvvəsilə Azərbaycan torpağına keçüb və balşeviklər ilə mülaqat edüb (*damışuq aparıb*) və onlarə qol (*söz*) verüb ki, hazırdu onlar ilə müttəfiq olub və təmam Şahsevən ellərini balşevik hökumətinə təslim edsun. Vəli (*lakin*) beşərt inkə (*bu şərt ilə ki*) əsləhəyə kafi onə verələr, və çök müzakirədən sonrə balşevik nümayəndələri təsvib edirlər (*qərar verdilər*) ki, dörd dəst səhrayı toplar və on iki nəfər Don qazaqları (*Донские казаки*) və on rəş əsb (*on baş at*) və bir nəfər əfsər ki, Azərbaycan əhli Badkubə şəhərindən ağayı Əjdər bəg Babayof əlan Qurtulan (*Аждаар бек Бабаев - Гуртулан*) və qeyre məehtiyac (*ehtiyac olan mallar*) və miqdar vəch (*bir miqdar nəqd pul*) olub və öz damadı Zeynal bəg və çahar nəfər nöкərlərindən balşevik hökumətə zaminı veriyor və Nəcəfqulı xan

(s.39)

məhrəmanə (*gizli*) Zeynal bəgə əlamət söliyor. Hər vəxt yazaram “sarılar qaçdı” fori (*tez*) qaçub mənim yanımə gəlırsuz.

Nəcəfqulı xan təmam əsləhələri və əmvalı (*malları*) ki, balşeviklərdən alub İran mərzindən keçirüb İran torpağında təmərküz verüb (*yerləşib*) və bir qasidi məxsusilə ki, həmişə irtibat (*münasibət*) münəzzəm (*nizam*) varımış, Zeynal bəgə yazıyor ki, “sarılar qaçdı”. Zeynal bəg Lənkəran şəhərindən nöкərləri də götürüb gecə yarısından sonrə Lənkəran özini meşə içərisinə verüb dağlar və cəngəl (*meşə*) içilə Zuvand dağlarına özünü yetirüb ki, şu dağlar və Zuvand (*Зуванд*) məhalı təmam mücahidlər təsərfində varidi (*ələ keçirilmişdi*) və özini İran torpağına yetüriyor.

Fori Nəcəfqulı xan qüvvəsini hazır edub və topları döndərir balşevik əleyhinə və şiddətlə balşevik qüvvəsinə tələfat veriyor və şu əməliyyat Nəcəfqulı xan tərəfdən Ərkevan və Lənkəran və Astara hövzələrində bizim balşevik ilə mübarizəyə çox kömək etdi və balşeviklər bizim cəbhə qəbağında olan qüvvədən Muğan Şahsevən və Alarlı Nəcəfqulı xanun müqabilinə göndərilər və bir neçə gün keçdi Rusiyadən tazə nəfəs qoşun bizim müqabilimizdə dərya topları ilə hazır oldu. Şiddətilə müharibə gedişdi.

Mərhum Cəhangir bəg ağayi Şeyx Qüdrətün bacısı oğlu nə tür şəhid oldu

1920 sentabr ayının axırında Muğan və Ərkevan (Myran - Аркеван) cəbhələrindən xəbərlər yetişdi ki, fori kömək mütalibə ediyordılar (*istəyirdilər*). Şu səbəbə baş kəmandan və difaiyyə naziri (*müdəfiə naziri*) Cəmal Paşa və şeyx Qüdrət Muğan və Ərkevan cəbhələrinə bir iddə (*dəstə*) mücahid ilə azim oldılar (*yollandılar*) ki, təmam ixtiyarat cərəyan müharibə bəndəyə icra oldu və hər nohi əməliyyat müharibə lazım idi, bənim icazəm ilə şuri oldu (*başladı*). Şu münasibət ilə çün Şeyx Qüdrət şu əməli öz əvəzində bacısı oğlu Cəhangir bəgi nayib dimişdi.

Bir gün sübh Cəhangir bəg gəldi və icazə istədi ki, balşevik cəbhəyəsinə Ərcüvan Dəstməlçix dəstində var, hücumə gedmək istəyor. Çün o cəbhə vəziyyətini bən yaxşı bilürdüm ki, oradə bir neçə danə kərpiç kürələri var idi və oraya hücum edmək fəqət bir yol var ki, Dəstməlçi dəstilə lazımdur gedmək və heç pənahgah (*sığınacaq*) yoxdur və onə görə orayə hücum edmək mümükün degil və ələnan (*açıq-aşkar*) tələfat cani olacaq. Şu səbəbə Cəhangir bəgə hücumə gedməgi

^x- *Hacı Bağır Dəstməlçi*

(s.40)

icazə vermədim.

Həman gün saat 10 Cəhangir bəg dübarə bir neçə nəfər mücahidlərilə bəndəyə müraciət etdi ki, icazə hücum edim. Gənə də icazə vermədim. Nəhar şeypurı çalındı, müharibə ərkəni (*hərbi qaydada*) Hacı Bağır və Hacı Bala Aga və Əbdul Hüseyn Tustil əhali təhiyyə ediyor (*hazırlayır*) və nahar vaqti hər xanevar (*ailə*) bir məcməyi üzündə plo, xuruş əksər oqat cücə kəbabı ki, Lənkəran səfəhatində bir məxsus tərtib ilə təhiyyə (*hazır*) edilyor. Ərkan hərbiyə (*hərbi qərarqahda*) və cəbhələrdə bir şəxsi məcməini başı üstə qoyub yer be yer kafi surətdə öz vaxtında göstərirdilər və Ərcivan hövzəsində təqribən 4 ay müharibə vaqti keçdi təمام məxarici şu, yuxarıda adlanan şəxslərin təvsiyəsilə azuqə mücahidlərə kafi qədərdə təhiyyə olıdı.

Xülasə hikayət şəhadət Cəhangir bəg fəramuş edmək (*unutmayaq*), əvvələn Cəhangir bəg bir şəxsi bolənd qamət (*uca boy*) cəvan tənümənd (*boy-buxunlu*) və hər günü müharibələrdə iştirak edüb və dayisi Şeyx Qudrətün təht itaətində (*rəhbərliyi altında*) şücaət və şəhadət xərcə veriyordi (*göstərirdi*) və həman gün nəhardən iki saat keçmiş şiddətlə atəşmə başlandı, çün balşevik tərəfindən hər gün hücumə gəliyordilər.

Fori (*tez*) əmr etdim şeypur hazır baş çalındı. Vəli (*lakin*) xəbər verdilər mücahidlər təmami öz cəbhələrində amadə (*hazır*) müharibə dürdilər və şu atışma əsnası başəndə ki, Cəhangir bəg ehtiyatə qəthi mücahidləri ozilə həmrəh edüb hücumə gıdüb və müharibə başlayub əz qərar pəsaz anke (*qərardan sonra ki*) Cəhangir bəg icazə almaqdən məyus olur. Nəhardən iki saat keçmiş xodsəranə (*özbaşına*) hücumə gedməgi təsmim ediyor (*qərar verir*) və yüz nəfər mücahidlərdən özilə həmrəh (*yoldaş*) edüb

hücumə gediyor və çün qomandən əvəzində qərar dutub qəbaqında dəstəxli (*dəstəxil-süni gölməçə/bataqlıq*) tirəsindən dostilə hücumə gediyor.

Qafil əz anke (*ona görə ki*) kərpic kürələri dəstəxli (*dəstəxil*) tirəsilə üzbəüzdür və oralarə düşmən gecə və gündüz kəmin bağılyub (*pusqu qurub*) keşik çəkiyorlar. Balaxərə (*nəhayət*) bir (50) əlli qədəm kürələrə qalmış hər iki tərəfdən tirandazi başlanur (*atışma*).

Əvvəl ibtida bir neçə gülülə Cəhangir bəgə əsəbət ediyor (*dəyir*). Atışma başlacaq təمام mücahidlər özlərini hifz edməkdən otəri dəstəxil (*dəstəxil - süni gölməçə/bataqlıq*) qəlbində bu arzularını pərt ediyorlar (*itirirlər*) və fəqət biçərə Cəhangir bəg oradə şəhid oliyor və cənazəsi də həman su içərisinə düşür

Vəli (*lakin*) cənazəni oradən götürmək fikrində çalışdım bir nəfər Kərbəlayi Məhəmməd Hacı Kazım oğlu namində dövtələb (*könüllü*) oldı ki, cənazəni oradən gətürsün və bir nəfər mücahidlərdən bir küçək kolaz ilə^x dəstəxli (*dəstəxil*) suyi içilə gecə gedüb cənazəni oradən kolaz içərisinə salub Ərçuvan kəndinə yetirüb.

Şu əsnadə cəbhə sərkərdəsi şeyx Qudrət və Cəmal Paşa difaiyyə (*müdafiə*) naziri Muğan və Ərkevan cəbhələrindən müraciət edüb. Fori bir iddə hazır olub, mücahdlər hazirduhani ağayi şeyx Məzhər Şəfiqi vəsiləsilə ki, şəri təşrifati əmələ gətirüb Şüvi kəndində ki, dağlar damənində vaqedir (*ətəyində yerləşir*) dəfn edilər “İnna ləlləh və inna iləhye racun” (*Hamımız Allahdanıq və Ona qayıdacağıq*)”

^x-kollaz küçək qayıqdur ki, büyük aqacın içərisini balta ilə yonub kulazdəstə.

(s.41)

Çün qəbaqdə şərh vermişəm ki balşeviklər qüvvələri çoxi Astarə tərəfdə Ərçevan cəbhəsinün qəbağında dayanub və Ərçevan və Astara bizim mücahidlər qəbağında dayanublar və bən Cəmal Paşa və bir neçə nəfər roəsa (*başçılar*) Cəfər Osman və Hacı Qüdrət və bir dəstə mücahidlər ilə Ərçevan kəndinə varid olduq ki, şeyx Qüdrət Ərçevandə və ba komək (*köməyi ilə*) Baba nəqai ki, yüz əlli (150) nəfər qüvvəsilə şeyx Qüdrətə kömək ediyordi.

Sentabr ayının əvayilində (*ortalarında*) 1920 sənə (*ildə*) Ərçevan kəndi Hacı Səid ağanın evində ərkan hərbi (*hərbi qərargah*) təşkil etduk və hər gün iki dəfə balşevik qüvvəsi məşhur kommunist İnuş Şimali Qafqazılı Aseyof kəmandasilə Ərçevan cəbhəsinə hücum ediyordilər və hər dəfə böyük tələfat ilə geri qayıdub.

Bir gün bən Cəmal Paşayə bir nəqşə pişnəhad etdim (*plan təqdim etdim*) ki, şu nəqşə ərz ilə həman kəmandan kommunist Aseyofi mədul etmək (*öldürmək*) və birdə ərkan hərbi (*hərbi qərargah*) cəbhədən kənərə nəql etmək. Vəli (*lakin*) Cəmal Paşa heç birni qəbul edmiridi və sölədi ki, bən tərsu varam (*qorxağam*) və bən həm nizami vəzifə üsul ilə itaət ediyordım.

Balaxərə (*nəhayət*) bən və Cəmal Paşa hər iki nəfər cəbhələrə təftiş etməyə gedmişdi. Ərkan hərbi müraciə edüb bir mənzərə xoflənak (*qorxulu*) müşaidə etdük ki, qululə top divar otaqi ki, içərisində bən və Cəmal Paşa məskən varimiz idi, əvvələn otaq içində qululə partlayub və divarı xərab edüb və saniyə bizim təxtxabları (*yataqları*) tikə tikə edüb.

Cəmal Paşa məbhut (*mat*) qalub və söləyüb ki, fori (*tez*) ərkan hərbi (*hərbi qərargah*) Sərek^x kəndi ki, 4 kilometr cəbhədən kənardu nəql məkan etdük və bir gün ki, Cəmal Paşa Muğan

cəbhəsinə nəzarət etməyə girmişdi, bən Hacı Bağır və Həmzə usta və Hüseyin oğlu və iki nəfər qeyrə mücahidlər özüm ilə götürüb Ərcevan kəndinin cəngəli içərisinə gedüb və şeyx Qüdrət şöməlini də özüm ilə həmrəh edüb.

Məhəl ki, kəmonist Aseyof^{xx} hücumə gəlüb, şu məhəli yaxşı müainə edüb və Şeyx Qüdrətə nəqşəni (*planı*) şərh etdim və Şeyx Qüdrət nəqşəni çox pəsənd edüb (*bəyənib*) və mücahidləri ye bə yer etdi ki, balşevik iddəsi (*dəstəsi*) hücumə gələn vəqt əvvəl ibtida kamandan Aseyofi qətlə yetirdilər və təqribən 60 nəfər həm qətl oldu və üç (3) nəfər də əsir oldı.

Ba çemə ini (*bu üsulla*) balşevik qoşunu hər gün iki (2) və üç (3) dəfə bəmbardman başlanurdi və hücumə gəlirdülər və hər gün bəmbardman ediyordılar.

^x-*Сарак* - ^{xx}-*Инегиш Асеев*

(s.42)

Sentabr ayının əvəsətində (*ortalığında*) 1920, xəbər gəldi ki, Maşqan (Машган) kəndi məhəldə, çün dərya kənarına yoxundur və hərçənd dərya kənarında olan balşevik qüvvəsi mərkəzi arasında ta Maşqan kəndinə tək becarrar və mürdəbdur (*bataqlıqdır*), əmma bir yol var, mümkündür xeyli kəmonistlərdən şu məhəl bələd olub və balşevikləri rahnumalıq (*bələdçilik*) edüb Maşqan cəbhəsinə sövq edsunlər.

Fori (*dərhal*) qərar belə oldı, bən bəittifaq (*birlikdə*) Həmzə və Əbutalib və bir dəstə qeyrə (*ayrı*) mücahidləri cəm edüb Maşqan cəbhəsinə azim oldım (*yola düşdüm*) və şu məhəldə təmərküz olan qüvvəni mötəbər etduk (*güvvətləndirdik*).

İki gün keçmiş idi gecə yarısı keşikdə olan mücahidlərin tərəfindən atəş sədasi bolənd oldı (*qalxdı*). Fori (*tez*) Həmzə və Əbutalib paçalarını çirməyub (*oradə su batalaq idi*) və təmam

mücahidləri cəm edüb cəngəl içərisinə və pinhan (*gizli*) yol ilə ki, iki dəstə olub bir dəstə Həmzə özü ilə götürüb və bir dəstə Əbutalib özü ilə götürüb və bu yolun ətrafında yəni sağ və sol tərəflərdə kəmin (*püsqü*) bağlayub və kamonistlər bixəbər irəli yürüş etmək haldə mücahidlər onlarə şellik (*zalp atəşi*) ediyorlar və ta sübh açılanəcək müharibə gediyor. Nəticədə iki nəfər kamonist tərəfindən məqtul (*öldürülənlər*) şu yerdə qalır, və balşevik dəstələri şikəst tapub (*məğlub olub*) səhər vəqti əqəbneşin (*geri çəkilmə*) eliyorlar.

İki gün şu vəqədən (*hadisədən*) sonrə Ərçevan cəbhəsindən xəbər gəldi ki, şiddətli müharibə gediyor. Bən fori (*dərhal*) Əbutalib və bir əlli (50) nəfər mücahidlər ilə Ərçevan cəbhəsinə azim oldım (*yola düşdüm*) və Həmzə Maşqan cəbhəsində qalub. Dəstur lazim (*lazımı göstəriş*) ona verdim.

Ərçevan cəbhəsinə bir kilometr qalmış gördüm bir dəstə mücahidlər cəbhəni alan bıraxub qəbaqlarında Baba naqaili (Баба Нагаили) ki, şu dəstə sərkərdəsi idi.

Əvvəl Babayə xetab edüb sölədim, ay ağayi Baba sənün şücaətün təmăm cəbhələrdə şöhrət tapub. Necə düşmən qəbağından qaçursən. Cəvabında sölədi, bən düşmən qəbağından qaçmıram, Cəmal Paşanın zülmüsindən, yəni kötək vırmağından qaçub müharibədən əl çəkirəm. Bu əsnadə Cəmal Paşa əlində bir tatarı nümayan oldi (*göründü*).

Fori (*dərhal*) Cəmal Paşadən xəbər aldım, neçün mücahidləri əziyyət verürsən. Sölədi ki, bunlar cəbhədən qaçıyorlar. Şu cəvabı Baba eşidüb fori (*tez*) geri qayıdub iltimas (*rica*) etdi ki, bən özüm dəstəm ilə müstəqil bedun kəmandan (*kamandansız*) Cəmal Paşa cəng edəcəm. Deyüb müharibəyə hazır oldi və iki saat şiddətli müharibədən sonrə və qeyri mücahidlər də Cəmal Paşa kəmandan təhtində.

Düşmən axşam vaxtı əqəbneşin oldi (*geri cəkildi*) və beş (5) nəfər meyyit meydandə atub düşmən cəbhəni atub cəkildi. Və şam vaxtı Baba naqailini öz mənzilimə dəvət edüb çök nəsihət və söxənrani müəZZəm (*əhəmiyyətli sözlür*) ilə mütəqaid (*qane*) etdim ki, Cəmal Paşa cənablarından məzirət edüb (*üzr istəyib*) itaət edməyə hazır olsun. Həman vaxt Cəmal Paşa Babani qəbul edüb təqsirini əf etdi və Cəmal Paşa cənablarına

(s.43)

sölədim ki, mücahidlər rəsmi qoşun degil. Bunlardə nizami disitiblin qəvaidləri (*qaydalarından*) xəbərdar edmək mümkün degil. Lazimdur bunlar ilə mülayim və məhəbbətlə rəftar edmək.

Ərkevan cəbhəsi Bambaşı və Alvadi kəndlərindən başlanub Ərkevan kəndindən Boradınqah kəndinə tək fasilə var idi Dubarə (*yenidən*) Ərkevan cəbhəsindən xəbər gəldi ki, fişəng (*patron*) və kömək lazimdur. Şu əsnadə qərar oldi, bən beittifaq (*birlikdə*) Hacı Bağır Həsənof və Məhəmməd Həsən ləvaini və ----- bahəm Ərdəbilə (Ардабил) azim olaq (*yola düşək*) ki, ağayi müctəhid Mirzə Əli Əkbər Ağa təvəssütilə (*vasitəsilə*) fişəng (*patron*) cəməvəri edək (*toplayaq*) və oktəbr ayının əvayelində (*əvvəllərində*) sənə (*il*) 1920 Ərdəbil şəhərinə azim olduq (*yola düşdük*) və Mirzə Əli Əkbər Ağanın xidmətinə şərəfyab olduq (*şərəfləndik*) və vəziyyət cəng kamunisti quzariş (*məlumat*) verduk və dərxtast etduk (*istədik*) ki, fişəng (*patron*) lazimdur.

Mirzə Əli Əkbər Ağa qol (*söz*) verdi ki, fişəng (*patron*) təhiyyə edsün (*hazırlasın*) və cələsə (*toplantı*) yeri məscidə dəvət etdi və moizə edüb kamunist ələhinə yanıqlı hal ilə nitq etdi ki, dini düşmənləri Lənkəran və Muğan hövzələrinə təcavüz ediyorlar və əgər celogiri olmaz (*qarşısı alınmasa*) gəlüb sizün əmval (*malınız*) və namus və canuzə təcavüz edəcəklər.

Əhali şu nitqi eşidüb vəhşət (*qorxu*) və ah-zar bolənd etdilər (*qaldırdılar*) və şu vəqtə Ağa əmr etdi, kömək və fişəng (*patron*) lazımdur. 3 gün vəqt təyin etdi və üç gün vəqtə biz də məscidə varid (*daxil*) olduq təمام əhali Ərdəbil və ətrafan şu xəbəri eşidüb məscidə cəm olub və hər biri yüz, iki yüz fişəng (*patron*) və bi bəzaət (*kasib*) qardaşlar Alar mahalı 10 ya 15 ya 20 ədəd fişəng (*patron*) təhiyyə (*hazır*) edub məscidə gətürdilər. Ta hətta xanımlar öz çadırəsi altındə miqdari fişəng (*bir qədər patron*) məscidə gətirüb təhvil verdilər və Mirzə Əli Əkbər Ağa fori (*tez*) bir nəfər öz tərəfindən nümayəndə təyin edüblər, fişəngləri (*patronları*) mücahidlər cəbhəsinə yola saldı.

Nümayəndə Kərbəlayi Cabbar namində (*adında*) bir bolənd (*uca*) qamət fədayi və müsəlləh (*silahlı*) olub fişəngləri həml (*nəql*) etdi və hər gün Mirzə Əli Əkbər Ağa məsciddə moizə ediyordılar və fişəng (*patron*) cəm ediyordələr. Balaxərə (*nəhayət*) baqi (*qalan*) fişəngləri bən və Mir Əsədullə xan Mir Şahvəli xan oğlu Talişinski ilə bahəm beş yük Ərdəbildən oktəbr ayının əvaxirində (*axırlərində*) Nəmin qəsəbəsinə Mir Sadeq xan Sərdar Nasir^x evinə gətürdük və bir gecə oradə mehman olub ağayi Sərdar Naser bir neçə at bizimçün təhiyyə (*hazır*) edüb və bir namə mərquq edüb (*yazıb*) Ambarandə (БОЛ.АМБАРАН) Nizamol-oləmayə əmr edüb ki, bizlərdən pəzirəliq edüb (*qulluq göstərib*) fişəngləri (*patronları*) sərhəddən keçirdüb Razqo kəndinə həml (*nəql*) edsun və Ambaran kəndində Nizamol-oləmayə bir neçə gün mehman olduq və oradən bir neçə at təhiyyə (*hazır*) edüb fişəngləri Razqo kəndi Sənan evinə gəlüb Kərbəlayi Şahverən kəndinə xəbər verüb və bunlardan təmmamilə fişəngləri (*patronları*) Ərkevan və Muğan cəbhələrinə təhvil verdük.

Vəli (*lakin*) biz orayə daxil olan vəqt cəbhələrdə şiddətli müharibə gədiyordı ki, kamunistlərə tazə nəfəs (*əlavə*) qoşun

kömək gəlmişdi və biz də cəbhəyə daxil olduq və şu əsnədə xəbər gəldi ki, Ərkevan cəbhəsində çox şiddətli müharibə Viləş çayı kənarında Digah kəndi ki, müqabil (*qarşı tərəf*) Köçəkli kəndi cəbhəsində, cəbhə sərkərdəsi Mir Məhəmməd bəg mirzə Cəvad bəg oğlu Aslanof şəhid olub və kamunistlər Viləş çayının sağ tərəfində vaxt olan (*daxil*) tək adlı pirdən Məşhədi Cəbi ki, həmişə Cəmal Paşa Ərkevan cəbhələrini sərkəşi edən (*baş çəkən*) vaxt onların

^x-*Sərdar Nasir Sadeq xan öz övladi Mir Mustafa xan ki, yüz qurx il qabaq rus tezari hukumətə təslim olanda 30 il cəng edub və İranın Nəmin qəsəbəsini öz ?????????? edüb.*

(s.44)

evində mənzildə istirahət edirmiş ki, Məşhədi Cəbi 9 nəfər oğlu var imiş. Yeddi nəfərini, əvvəli Hacı Əbdul Kərim, 2- Məhəmməd Feyz, 3- Bilal, 4- Museyib və qeyrə Yunis dəstgir (*həbs*) edüb, gətürüb Dadula kəndi Viləş çayının sol kənarında edam və şəhid edüblər və kamunistlər Bambaşı kəndinə həmlə edüblər ki, bir iddə (*dəstə*) Bambaşı kəndinə daxil olublar və əhaliyə əziyyət etməyə şuri edüblər (*başlayıblar*).

Cəbhə kəmandanı Mir Fəttah öz qüvvəsilə orada kamunistlər ilə müharibəyə şuri ediyor (*başlayıblar*). Nəticədə kamunist qüvvəsini dağıdub kamilən (*tam*) şikəst (*məğlub*) verüb və bir neçə nəfər kamunist ki, ləm^x üstində varimişlər, onları da əsir edüb və bunuilə balşevik hücumunu cilogirlig edüb (*qarşısını alıb*).

Kamunistlərin Qumbaşı adlı yerdən Boradiga və Məhəmmədavar kəndlərinə hücum etməkləri

Məhəmmədavar kəndi Mir Əsədullə xan Mir Şahvəli xan oğlu Talışinskinun iqaməti olan yerdür və çün şiddətlə ordu ilə

balşeviklər hücum ediyordılar və bir neçə gün əhali oradə şiddətlə müharibəyə məşğul oldılar və balşeviklər də peydərpey (*ardi-ardınca*) orayə tazə nəfəs qoşun sövq verdilər.

Şu əsnadə Astarə cəbhəsindən xəbər gəldi ki, rusiyədən çoxlı tazə nəfəs qoşun hücumə gəlüb və tazə əsləhə (*silah*) toplar və pulemotları ilə Şahagaci və Butəsər cəbhələrilə kamunistlər Vel kəndinə (Вел) təmərköz edublar (*toplandılar*). İkinci qoşun piyadə və atlu və top və qumbarə və pulomot ilə. Şiddətlü müharibə gediyor və Cəmal Paşa və şeyx RUFət və şeyx Mekaqəil Qərəbaği oradə şəhid olublar və Lənkəran cəbhələrində Kərbəlayi Şahverən və Kərbəlayi Əşrəf dəstələri şikəst tapublar (*məğlub olublar*).

Şu hadisədən sonrə mücahid dəstələri əqəbneşini edüb (*geriyə çəkilib*), dağlarə və cəngəllərə (*meşələrə*) pənah edüb və balşeviklər hücumə gələndə onlarə çox tələfat verüblər və dağlar və caddələrində (*yollarında*) təmərköz edüblər (*toplaşblar*).

1920 dekabr ayının əvvəllərində Rva (Рва) kəndində Böyük qurultay (ictemayı) təyin edüb təmam sərkərdələr oradə hazır oldılar və çox müzakirədən sonrə qərar belə oldi ki, hər sərkərdə öz dəstələri ilə cəbhələrdə əqəbneşini edüb (*geriyə çəkilib*), partizan (Партизан) dəstələri tərtib edüb, meşə caddələrində (*içərilərində*) balşevik müqabilində (*qarşısında*) müharibə edsünlər və üç nəfər 1- bəni Soltan Məhəmməd Qulibəgli, 2- Mir Əsədullə xan Mir Şahvəli Xan oğlu Talışinski, 3- Hacı şeyx Haşim Heydərzadə (Əz oləmayi dərəcə əvvəl Kuhestan) (*dağlıq bölgələrinin birinci dərəcəli oləmələrindən*) əhali Lənkəran və Muğan tərəfindən nümayəndə təyin edüblər ki, Tehran şəhərinə^x varid (*daxil*) olaq və dölət məhrusə İrandən istərdad mütalibə (*tələb*) edək.

Şu məqsəd ilə Kuhestan (dağlıq) əhalisi bizi bədrəqə edüb

(yola salıb) Zuvand yolu Kəlxəni və Kəlvəz kəndlərinə varid və səbah axund molla

^x-Ləm bir saxtomandır (binadır) və dörd sutun üstündə ki, Tabestan (yay) vaxtında orada zindiqanlıq ediyorlar (həyat sürürlər)

(s.45)

----- evində Kəlvəz (Калваз) kəndində mehman olduq. Çün Zuvand dağları xassə (xüsüsən) Kəlvəz kəndi ki, sərhəd İran yolu iki kilometr fasilə (məsafə) vardır, nəhayət (hədsiz) soyuq (Холодный), misl Rusiyə (Rusiyə kimi) Mosko və Petroqrad şəhərləri kimi soyuqdur və desambr (dekabr ayı) məlumdur nə cur soyuq olur.

Hər surət (hər halda) desambr ayının 14 yomində (günündə) 1920 Zuvand Kəlvəz kəndindən İran sərhədinə tərəf hərəkət etdik və sərhədi keçüb Piləçay kəndinə varid olduq. Çün çok soyuqdı Piləçay kəndində bir saat istirahət etdik və oradən Saruxanlı kəndinə ağayi ----- evinə varid olduq. Çün nəhayət (hədsiz) soyuqdı üzdən qunc çəkmə ayaqımə geçirdim. Çəkmə üzəngidə dovmüşdi və buğlarım də hər tərəfdən paltərə dovub yapışmışdı.

Balaxərə (nəhayət) isti su gətürüb çəkmə üstə töküb donu açıldı, at üstündən aşağıya endim. Ordə Hacı ağayi ----- bizi çok ehtiram ilə və məhəbbətlə istiqbal etdi (qarşıladi) və şam vaxtı söhbət arasında sölədi ki, bu səxt (kəskin) qış vaxtı bizi çok-çok müşküldür Tehranə azim olmaq. Cəvabında sölədik, nə edmək vəzifə millidür ki, vətən və millət yolında lazim və vacibdür əncam verək.

Sübh vaxtı atlarə səvar olub (minib) və ??? Hacı öz oğlını də bizə kömək verüb, ta Piləçay kəndinə tək bizi bədrəqə etdi (yola saldı) və oradən Nəmin qəsəbəsinə tərəf yolə düşdik. Vəli

(yola saldı) və oradən Nəmin qəsəbəsinə tərəf yolə düşdük. Vəli (lakin) şiddətlə qar (bərff) yağır idi və bir nəfər təsadüf etdi dedi ki, ağayi Sadeqoldovlə kargüzar Ərdəbildən gəlüb Ambaran^x kəndinə. Hacı şeyx Məhəmməd Səid ilə mülaqat edsün.

Şu əsnadə bir kilometr fasilədə (məsafədə) qəbaqdə gördük gediyorlar. Balaxərə (nəhayət) biz ilə bahəm Nəmin qəsəbəsi ağayi Sadeq xan Sərdar Naser evinə varid olduq və bir gecə oradə qalduq və çün (çünki) Sərdar Naser hakim Ərdəbil idi qardaşı Əmir Məmalik bizdən çok məhəbbət ilə pəzirəliq (qulluq) etdi və oradən Ərdəbilə gedüb Ərdəbil qələsində Sərdar Naserə mehman olduq.

Çün Ərcevan cəbhəsində bir ayağım zəxmi (yaralanmış) olmuşdı, soyuq əsərilə (təsirilə) çok dərd edirdi və Sərdar Naser bir nəfər cərrah hazir etdi və cərrah zəxmi (yararı) müayinə edub sölədi, bir həftə lazımdur istirahət etmək ta müalicə əməli ola və bir həftə ərzində on (10) gün oradə mətəl olduq (avara qaldıq) və bir gün Əmir Firuz fərzənd Cuhəsən xan mərhum Poladlu Şahsevən hakim Ərdəbil ağayi Sərdar Naser hüzurunə gəldi və Sərdar şu şəxsə əmr etdi ki, bizi Xalxal Hero^{xx} qəsəbəsində Yakuçin kəndində əmir Əşəerə salim təhvil versün və Ərdəbildən səvarı şu

^x-Ambran kəndi məhəlli soknayı (məskən yeri) Hacı şeyx Səid ki, əz öləməyi tərəz əvvəl (birinci dərəcəli) və partizan islam mücahidlərinə kömək edirdi ^{xx}-Hero Hero

(s.46)

^x- Будалана təşxis (tanınmış) Əmir Firuz aşinəliqlə (yoldaşlıqlı ilə) Budalana^x kəndi adlanır. Mərhum Cuhəsən xan Poladlu və Hüseyənli xan qardaşı ki, Cuhəsən xan fət oladən (rəhmətə gedəndən) sonrə Hü-

seynəli xan Salar Əmir Firuzun anasını Əzəmət xanımı ki, Əmir Əşayirun bacısudur izdivac edmişdi. Təمام umur xane-vadi (*ailə işləri*) Banu Əzəmət xanım idarə ediyordi və buradə bənim ayağımın yarası şiddət ilə dərd etməgə başladı. Banu Əzəmət xanım fori (*təcili*) bir səvari şəhr Ərdəbilə göndərđi. Bir nəfər doktor erməni səbası hazır oldu və yaranı mülahuzə edüb dedi. Bir neçə gün istirahət lazımdur və xassə (*xüsusən*) səvari müsafirət (*atla səfər*) edmək mümkün degil.

Balaxərə (*nəhayət*) bir həftə buradə müalicəyə məşğul və bir həftə hərçənd həva çok sərd (*soyuq*) və boran var idi. Vəli (*lakin*) çün əcələ var idi ağayi Əmir Firuz bizilə müttəfiq Bu-dələndən (*Будилана*) səvari hərəkət etduk və yarı yoldə bir kənddə ki, Əzəmət xanımın kəndlərindən idi, nahar vəqtidi oradə təvəqqof etduq (*dayandıq*) və fori (*təcili*) xanə sahibi nahar təhiyyə (*tədarük*) etdi və bu əsnadə ağlaşmə sədasi eşitdük. Xanə sahibi dedi ki, keçən gün qonşı xanə sahibünün iki oğlını soyuq və borandən həlakətə yetirüb.

Şu sözi eşidüb ağayi Əmir Firuz israr etdi ki, gecəni buradə mehman olaq ta dəstxoşi boran olmyaq (*yağmurla rastlaşmayaq*). Buradə, yəni Hacı şeyx Həşim Heydərzadə və Mir Əsədullə xan Talışinski və bən məşvərət etdük. Çün əcələ vari-mızıdı, təsmim (*qərar*) dutduk ki, axşamə tək 4 saat vəqt var, bəs şu vəqtidən istifadə edüb hərəkət edək. Ağa Əmir Firuzdən sual etdük ki, 4 saat vəqtilə harayə gedə bilərik. Sölədi ta Xələfli (*Халафлы*) kəndinə tək 3 saat vəqt lazımdur. İltimas (*xahiş*) etduk ki, hərəkət edək, müvafiqət etdi (*razılaşdı*) və hərəkət etdük.

Əmir Firuz ilə iki nəfər nöker tufəngdar var idilər. Əsnayi hərəkətdə (*hərəkət zamanı*) bir canəvar (qurd) bizə həmlə etdi,

vəli (*lakin*) tufəngdarlar şu canəvari fori (*tez*) tirəndazi edüb (*atəşə tutub*) öldürdilər və axşamə bir saət qalmışdı ki, Xələf lü kəndinə yetişdük.

Şu kənd ağayi Əmir Əşayir Sadeq xan Şəqaqiyyə təəlliq tapur (*aiddir*) və əz qərar məlum (*zahirən*) Əmir Əşayirün böyük oğlu ağayi Şəhbazolsəltənə öz zamanı ilə yəni Əmir Əşayerün böyük əyalilə (*ailəsi ilə*) şu kənddə yaşayurlar. Ağayi Əmir Əşayirün oğlu ağayi Şəhbazolsəltənə çox ehtiram ilə və məhəbbətlə bizi istiqbal etdi (*qarşıladı*) və bir gecə oradə mehman olduq.

Sabahi oradən hərəkət edüb Kuvi^x kəndinə ki, Xalxal məhalidur (Сел.Куви Халхал) və Əmir Əşayirün məhəl iqamətidür, varid (*daxil*) olduq və çün ayağemun yarası dərdi şiddət etdi və hava bi nəhayət (*hədsiz*) boran və soyuq idi üç, (3) gün oradə mehman olduq. Balaxərə (*nəhayət*) üç gündən sonrə ağayi Əmir Əşayir iki tufəngdar bizə həmrəh (*qoşub*) edüb və çün o vəqt təmăm Xalxal məhalinə hökmran idi, bir namə benami (*adi ilə*) Nayibol-hökuməsinə ağayi Naserol-dəftərə Hero qəsəbəsinə (местечко Херо) Наср дафтар)

^x - селение Куви

(s.47)

mərqum etdi (*yazdı*) ki, bizi ehtiram ilə istiqbal edüb və Tehran tərəfə rahnumalıq (*bələdçilik*) edsün.

Şu tərtibdə Kuvi kəndindən hərəkət etdük və rudxanəni (*çayı*) keçüb bir hamar yerə yetişdük. Şu əsnadə nəhayət külək (bərəp) və boran tufan etdi və yerdən və həvadən qar (bərf) bizi duman tək, hər tərəfdən hərəkət etməkdən aciz olduq və bən gördim tufəngdarların biri ağlıyor ki, canımız xətərdədir, deyub ağlıyor və bizdə çün hərəkət etməyə aciz olduq dayanub durduk.

Ağayi Hacı şeyx Haşim duayə məşğul istixarə ediyordı, Əllə Təalidən necat istiyordı. Təqribən saat yarım oradə məəttəl olduq. Yekmərtəbə (*birdən*) külək sakit oldı və boran qət oldı və məlum oldı ki, bir uca dağın damənində (*ətəyində*) vaqe olmuşuq (*yerləşmişik*) ki, şu dağın o tərəfi Hero qəsəbəsidur və şu əsnadə bir danə doşan sol tərəfdən sağ tərəfə qaçurdı.

Mir Əsədullə xan tapançanı çıxardub iki tirəndazi etdi (*güllə atdı*) vəli (*lakin*) əsəbət etmədi (*dəymədi*). Ağayi Hacı şeyx Haşim sölədi ki, bu falnikdur (*fəli yaxşıdı*), inşaallə səlamət məqsudə çataruq və təqribən 3 saat çəkdi ki, dağı aşduğ və bir kəndə yetişdik ki, soyuq və boran şərinədən şu kənd ətrafında xeyli pərəndə (*quş*) və tülki və şəğal (*çaqqal*) (Птица, Лиса и Чакалы) cəm olmuşdılar və kəndə varid olan vəqti kədxuda mənzilini bizə nişan verdilər və kədxuda mənzilinə varid olduq və çün nəhari vəqti di, bir xanım bizi otaqə dəvət etdi və 15 dəqiqə çəkmədi bir dizi (*piti*) tənurdan (*təndirdən*) çıxardub nəhar hazır etdi və üzr istədi ki, sahibxanə (*ev sahibi*) Hero qəsəbəsinə gedüb ki, kamilən pəzirəlik (*mükəmməl qulluq*) edə bilməz.

Çün nəhayət (*son dəvəcə*) soyuq və boran (*yağış*) idi nəhari meyl edüb gərm olduq (*isindik*). Atlarə səvar olub Hero qəsəbəsinə rəvan olduq (*getdik*) və rudxanədən (*çaydan*) keçub Hero qəsəbəsinə və mənzil ağayi Nasir-dəftər (Насир-дафтар) mənzilə varid (*daxil*) olduq və Nasir-dəftər bizi nəhayət (*böyük*) ehtiram ilə istiqbal etdi (*qarşıladi*) və name ağayi Əmir Əşayeri təslim etdik.

Buradə on (10) gün məəttəl (*çarəsiz*) olduq, zir (*çünkü*) ayağımın yarası şiddət ilə dərd etdi (*ağrıdı*) və ağayi Nasir-dəftər bir cərrah (Лекар) hazır etdi. Məşhədi Cabbar adlu bir qocə kişi idi. Yaranı açub baxdı dedi, yara çok sim (*irin*) edüb və heç səvari olmaq çok müzərdür (*zərərlidir*). Getdi bir iki saat fasiləsində dübarə (*yenidən*) gəldi və bir parçə üzərində dərman hazır

edüb gətürdi və sölədi ki, şu gecə kamilən (*tamamilə*) ağrı (dərd) rəf olar (*aradan qalxır*) və rahat yataram. Dər həqiqət (*həqiqətən*) vəqtikə (*o vaqt ki*) şam meyl edüb rəxtxabə (*yatağa*) daxil olduq, yara (Рана) ağrısı balmərə (*ümumiyyətlə*) sakit oldi və rahat yuximə getdim və üç (3) gün pəşman dərmani (*köhnə dərmanı*) əvəz edüb yara üstünə qoydı və 4 gündə bir əlhədə (*xüsi*) məlhəm hazır edüb yara üstünə bağladı və yara ağrısı

(s.48)

qət oldi.

Bir gün atlarə səvar olub və ağayi Nasir-dəftər bir nəfər Hacı Müslim namində (*adında*) bizə həmrəh (*yol yoldaşı*) edti, vəli (*lakin*) təqribən bir kilometr hərəkət edəndən sonrə bir tufan və boran qopdı ki, hərəkət etmək mümkün olmadı və məcburən geri qayıdək və dübarə (*yenidən*) ağayi Nasir-dəftər məhəbbət ilə bizdən pəzirəliq (*qulluq*) etdi və gecə şam meyl edəndən sonrə bir cift yarımcorab bir bodnus içində nöker bənim qəbağımdə qoydı və sölədi ki, Böyük xanım ki, Nasir-dəftərin anası ola bənim çün hədiyyə göndərüb ki, ağayağımı soyuqdən hidz edə. Şu hal ilə digər üç (3) gün buradə təvəqqüf etdük (*qaldıq*) və cərrah (Лекар) Məşhədi Cabbar həm hərgün ağayi Nasir-dəftərin dəsturilə hər gün hazır olurdu və müalicə ediyordu.

1920. Balaxərə (*nəhayət*) dekabr (desabr) ayının igirmi yeddinci (27) günü dübarə Hero (Геро) qəsəbəsindən be həmrəhi (*bir yerdə*) həman Hacı Müslim hərəkət etdük və saat 2 Ximis (Химис) kəndinə və Sərdar Müqtədirün mənzilinə varid (*daxil*) olduq. Çün Sərdar Müqtədir Nüsrətullə xan hərçənd Təvələş Pondi (Пони) kəndində iqamət daimi varidur. Vəli (*lakin*) balşeviklər Təvələşə hücum gətürüb. Şu səbəbə görə xanivadəsini (*ailəsini*) Xalxal dağlarınə Ximis kəndinə nəql edüb və

şəxsən özi mənzildə yox idilər və xanımı Banu Telli çənd (*neçə*) toğri namə bizə verdi ki, yol üstündə olan kəndlər əvvəl - Dərə (Дро), ikimci Şal (Шал) (Şal), üçimci Çınarlı (Чинарли) kəndlərin kətxudalarına verək ki, bizə müsaidət lazimə ed-sünlər və Dildildərə kəndinə Hacı Cəvad mənzilinə varid (*daxil*) və naməni verdük.

Fori (*dərhal*) bizə xoş gəlmisüz və otaqə dəvət etdi. Vəli (*lakin*) çün bir neçə gün qəbaq kürd quldurları onun evini qarət edmişdilər və təmam şişələri və pəncərələri sındırmışdılar. Bu-nə görə bizə təviləstni ki, çök isti və ocaqdə ot yanıyordi dəvət etdi və ehtiram ilə pəzirəliq (*qulluq*) etdi və oradə bir gecə qalduq və səbah sübh hərəkət edüb və Şal kəndi Hacı Mir Cəbbar mənzilinə varid (*daxil*) olduq və naməni təslim etdük və çök ehtiram ilə bizdən pəzirəliq (*qulluq*) etdi və səbahı sübh oradən hərəkət etdük və Çınarlı kəndində kətxudanun mənzilinə varid (*daxil*) olduq naməni təslim etdük.

Naməni öpüb sonrə oxudi və bizi bir otaqə dəvət etdi və pəzirəliq (*qulluq*) lazimə etdi və səbahı iki nəfər səvari müsəlləh (*silahli*) bizə həmrah edüb (*qoşdu*) və Şahrud (Шахруд) çayını ke-çüb bir uca dağın başınə yetişdük və dağın o tərəfi bir həmraz yerlərdə uzun dərə (Узундара) gördük. O uzun dərədə bir böyük dəstə səvari nümayandur (*görünürdü*). Bizim iki nəfər sə-vari müsəlləh (*silahli atlılar*) qorxub və

(s.49)

söləyirlər ki, bu iddə (*dəstə*) düşmən iddəsidü (*dəstəsidir*) və daha üzərinə gedə bilməzlər.

Bu əsnadə Mir Əsədullə xan Talışinski ata səvar olub ça-
pub getdi və şu dəstəyə yetişəndən sonrə bizə paraq ilə işarə
etdi ki, hərəkət edək və hərəkət edüb məhəl Uzundərəyə (Узун

дара) varid (*daxil*) olduq. Məlum oldi ki, ağayi Şahzadə Borhanol-Səltənə ki, maliki an samandur (o *məntəqənin malikidir*) əlli (50) səvarə müsəlləh (*silahlı atlı*) özü ilə götürüb bizi yol üstə şu məhəldə pişvaz edüb (*qarşılıyıb*) və çün məhəl Uzundərə əz hövze Tarum (*Tarım hövzəsi*) (Тарум) dur və oradə qar (bərf) yox idi və gözəl çəmən var idi və ağayi Borhanol-Səltənə bizi nəhayət (*son dərəcə*) məhəbbət ilə və ehtiram ilə istiqbal etdi (*qarşılıdı*) və oradə bizə isti qəhvə türk verdi və israr etdi ki, mənzilinə ki, təqribən üç (3) kilometr fasilə (*məsafə*) var idi, bizi aparsun.

Vəli (*lakın*) çün biz çok əcələ varimiz idi (*tələsirdik*), məzirət (*üzr*) istədik ki, Tehranə müraciət edən vəqtə müşarəle (*qeyd olunan şəxsə*) mehman olaq və bir saət keçdikdən sonrə icazə xüdafizi istədik. Çok ehtiram və lutf edüb biz ilə olan iki nəfər səvari bələdlərə əmr etdi ki, bizi Ağa xan Əskər xan oğlunun mənzilinə rahneməliq (*bələdçilik*) edsünlar.

Hərəkət edüb Dram (Драм) ki, mərkəz Tarımdur varid (*daxil*) olduq. Burada Ağa xan və qardaşı Əmir Aslan xan bizi mehribanlıq ilə istiqbal etdilər (*qarşılıdılar*) və oradə heç qar (bərf Чер) yox idi və şu gecə bir külək qopdı və dizə tək qar yağdı.

Sübh Ağa xan çok israr etdi ki, bir neçə gün mehman olaq hava xoş olsun. Cəvab verdük, lazımdur hərəkət edək. Zimmən (*həmçinin*) Ağa xan sölədi ki, əsl müşkilkar (*əsas çətinlik*) budur ki, Qızıl uzən^x çayı nəhayət (*çox*) sell və tüğyandır nə körpi və nə lotqa (река Гизил узан) varıdır ki, şu rudxanədən (*çaydan*) keçməgə.

Pəs nə etməli. O vəqt Ağa xan sölədi ki, mümkündür gedmək betəcil (*təcili*) körpisinə, əmma oradə bəşeviklə və dölət İran ləşkəri cəng (*orduları müharibə*) ediyorlar və əgər orayə gedmək mümkün olmaz, mümkündür dəvə (şotor - верблюду) vəsi-

ləsilə şu çayı keçmək. Biz də çün əlac yox idi və hərçənd çox xəternək (*təhlükəli*) idi ba həmiyeini (*bütün bunlara rəğmən*) müvafiqət etduk (*razılıq verduk*) və Ağa xan fori (*tez*) qasid göndərdi.

El Şəqaqi (племени Шагаги) altı iri dəvə (шест) və hər dəvə üstündə məhəl (*yerli*) üzmək bilən kişilərdən hazır oldular və atların yəhərləri (седло) götürüb buraxduq

^x - река Кизил Узен

(s.50)

rudxanə (*çay*) içərisinə və biz də üç nəfər, hər birimiz bir dəvə üstünə səvar olub və hər birimiz ilə bir nəfər üzmək bilən kişilər ki, hərəsi belinə beş (5) danə qəlyan qabağı (*boranı növü*) bağlayub dedilər. Əgər dəvə yıxılsa (Если упадет) o vəqt bizi sudə qər q olmaqdən hiyf edirlər və başqa üç dəvələri də üç nəfər kişi səvar oldular ki, xeda nakərdə (*Allah eləməsin*) dəvə yıxılsa, fori (*dərhal*) bizi qər q olmaqdən (*boğulmaqdan*) hiyf edsünlər. Bu nov ilə hərəkət etdik. Çayun ortasında dəvələrin əl əyağları yerdən üzildi və üzməgə başladılar və təqribən iki qədəm üzildilər və atlarımızda bizilə rəba (*münasib*) üzirdülər.

Balaxərə (*nəhayət*) səlamət rudxanəni (*çayı*) keçdik və bir kəndə varid (*daxil*) olduq və Hacı Məhəmməd Hüseyn mənzilinə varid (*daxil*) olduq. Ağa xan şu şəxsə namə yazmışdı və bizi çox mehribanlıq ilə istiqbal (*qarşıladı*) etdi. Səbahi oradən hərəkət etdik ki, dağların başında Təam (Таам) kəndində mənzil edək. Vəli (*lakin*) çün qar və külək çox şiddət etdi, hərəkət etməgə mane oldi və bir balaca kənddə gecəni çox zəhmətlə keçirdük və çün yaram (Рана) çox şiddət ilə başladı dərd etməgə (*ağrımağa*). Balaxərə (*nəhayət*) bir uca dağın başında Təam kəndinə (Таам) varid (*daxil*) olduq.

Buradə bir qədim sərbaz Heydər adlı şəxsə mehman olduq və atlarımızı və bizi çox yaxşı pəziralıq (*qəbul*) edüb və bu gecə ayağımın yarasını tazə açub bağladım və tazə dərman qoydum və dərd (*ağrı*) çox təfəvət etdi (*azaldı*). Səbah sübh nəməzə məşğul və məlum ki, Hacı şeyx Haşim bizdən qəbaq bolənd olub (*qalxıb*) nəməzi də edub və atlarə arpa, səman verüb. Sölädi ki, bir saat sonrə Zəngan şəhəri tərəfə hərəkət edək.

Zəngan (Занган) şəhərinə nə cür varid olduq

1921 sənə yanvar (Январ) 8-mci gün Zəngan şəhərinə varid (*daxil*) olduq və Dərram (Даррам) kəndində Ağa xan bir namə ağayi Mir Davudə hüzurunə bizə vermişdi ki, müstəqıman (*birbaşə*) oradə mehman olaq. Vəli (*lakin*) ağayan Hacı şeyx Haşim və Mir Əsədullə xan səläh (*yaxşı*) bilmədilər və əvvəl bir dükandə mənzil etdük, vəli (*lakin*) gecə binəhayət bəd (*hədsiz pis*) keçdi və bən səbahə tək yatmadım və fəqət palto içində səbaha tək oturdım, yuxım aparmadı.

Səbahı ağayi Mir Əsəd xan şəhərə çıxub mehmanxanə tapdı ki, və mehmanxaniyə nəql məkan etdük (*yerimizi köçürdük*). Vəli (*lakin*) boran və tufan qar və külək nəhayət (*çox*) şiddət etdi və bir neçə dəfə atlarə səvar olub hərəkət etdük, vəli (*lakin*) külək vurub bizi şəhri Zəncanə qaytardı. Balaxərə (*nəhayət*) yanvar ayının 21-mci günü Zəncan şəhərindən Qəzvinə tərəf hərəkət etdük.

Əvvəlmici kənd

(s.51)

ki, Zəncan şəhərindən bir 7 kilometr fasilə (*məsafə*) vardır, şu kəndə bir kilometr qalmış hər tərəfdən gecə vəqti vəhşi qurdlar

(Волки) bizə həmlə etdilər. Vəli (*lakin*) kəməri əsləhə varimiz idi və tirəndazi edməgə (*güllə atmaqla*) məşğul olduq və qurdlar pərakəndə oldular (*dağıldılar*) və əlli (50) qədəm hərəkət etdik, mücəddədən (*yenidən*) qurdlar bizə həmlə etdi. Dübarə (*yenidən*) tirəndazi etdik (*güllə atdıq*) pərakəndə oldılar və fürsət oldi bir miqdar yol hərəkət edək.

Üçmici mərtəbə (*dəfə*) qurdlar bizi əhatə etdilər və səxt (*sərt*) həmlə etdilər. Fori (*dərhal*) tirəndazi edməgə (*güllə atmağa*) başladuk. Şu əsnadə yol üstündə vəqə olan (*yerləşən*) kənddən bir neçə nəfər güllə sədasını eşidüb koməgə gəldilər və onlardə hamısı müsəlləh varidilər (*silahlıydılar*) və sölədilər kətxuda bizi göndərđi bizi kəndə rahnumalıq (*bələdçilik*) edək. Balaxərə (*nəhayət*) kənddə kədxudanun evində mehman və rahat olduq.

Gecə təmām əhli kənd bizi müləqat edməgə (*görüşməyə*) kədxuda mənzilinə cəm oldular və kamunistlər əhvalatını bizdən sualat qunequn (*cürbəcür*) etdilər. Sölədilər ki, deyürlər kamunistlər azadəxah (*demokrat*) və tərəfdar füyqəradular. Əlbəttə biz cəvab münasib və əmal kamunisti onlarə kamilən tozih (*yaxşı izah*) və təşrih (*şərh*) etdik (məlum ki, kamunistlər o vəqt İranə təbliğat edmək qasidləri göndərdilər).

Xilasə səbah sübh oradən hərəkət etdik, hava xoş idi, Çün gün olan vəqt bizim atlar fəqət ta zöhr (*günorta*) qar (bərf) üzərinən hərəkət edə bilürdilər və zöhrdən (*günortadan*) sonrə qar gün hərərəti möcebilə nərm (*səbəbilə yumşaq*) oliyordı və atlar qarə baturdılar, hərəkət edə bilmiyordılar. Məcbur olduq hər kənd qəbağa gəldi, oradə təvəqqüf edək (*dayanaq*). Bunə görə bir Sain Qalə adlu (Сайн Кала) kənddə kədxuda evində mehman olduq.

Buradə çün ayağımın yarası şiddət ilə dərd ediyordı (*ağrayırdı*). Kədxuda buyurdı su isti edsünlər və bir cəvan gözəl

xanım gəldi yaranı açdı və çox ahuzar etdi ki, biçərə bu yarə çok çirk və amas edüb (*şişib*), necə müsafirət (*səfər*) ediyor və gedüb bir zamat xəmir bir parçə üstində yayub bir qocə xanım ilə bərabər gətürdi, yaramun üstinə qoydi və bənt (*bint*) varımdı, zəxm bəndi (*yara sarıma*) edüb uzandım. Fori (*dərhal*) rəxtixab gətürdilər və rəxtixab içərsinə (*yatağa*) gedub bir saat keçdi ayağımın ağrısı balmərrə (*ümumiyyətlə*) sakit oldi.

Şu xanımdən sordum, gətürdigi xəmir nə xəmiridi ki, yaramun ağrısı sakit oldi. Söledi ki, yer alma (Картофил).

(s,52)

O dedi ki, əlbətdə bu gecə hər növ şişi (amas) var, hamusı rəf edəcək və rahat yatacağəm. Dər həqiqət (*həqiqətən*) rahat oldım və çün (*çünki*) səbahı həva xərab oldi. Şu səbəbə üç (3) gün oradə qalduq və hər gün şu gözəl xanım nəhayət (*xüsusi*) ehtiram ilə, mehribanlıqlə yaramı açub o zamadı əvəz ediyordı və şu müddət zərfində yaramun şişi və qırmızısı balmərə (*ümumiyyətlə*) rəf oldi (*yox oldu*) və üç gündən sonrə hava xoş oldi.

Sübh vəqti kədxuda və şu iki xanımlardən xudahafiz edüb və 5 tuman gümiş pul kədxudaya vermək istədim, vəli (*lakin*) kədxuda və xanımlar qəbul edirdilər və qocə xanım əllərini aşmanə bolənd edüb (*qaldırıb*) bizi dua etdi və hamusi xəvahiş etdilər, Tehrandən müraciət edən vəqti hətman (*hökmən*) onlarə mehman olaq.

Balaxərə (*nəhayət*) fevriyə (fevral) ayının (Феврал 1921) axərində Qəzvin şəhərinə varid olduq və oradə çok qar var idi. Böyük xiyabandə Mir Əsədullə xan Talışinski bizi bir mehmanxanəyə apardı ki, iki nəfər gürci mehmanxanə sahibi vardilər və bir həftə buradə qalduq və hər gün Mir Əsədullə xan ingilis nümayəndəsi ağayi Edmondis (Эдмондис) huzurinə ge-

diyordı və kamunistlər tərəfindən xəbər və ittilaət (*məlumat*) alurdu və hava çox tufan və qar yağurdu.

Fürsət hərəkət yox idi və mehmanxanədən köçüb bir Molla Taqi adlı kişinin evində mənzil etdik və mehmanxanə sahiblərindən xudahafiz etdik. Biri^x Ququşvili və o birisi İvan adlı ki, islam qəbul edüb Heydərbəg nam ilə adlanurdu və bizdən kerayə mehmanxanə almadılar və nəhayət ehtiram ilə bizdən xudahafiz etdilər.

Qəzvindən Tehranə hərəkət etmək

1921 fevriyə ayının 12-mci yömündə (*günündə*) atları be dəstur (*tapşırıdığ*) ağayi Edmondis məmur siyasi nümayəndə döläti İngilis Qəzvin şəhərində qoyub və oradan də Hüseyinabad kəndinə (qəriyyəsinə) götürüb ta biz Tehrandən müraciət edənə tək (*gələnə qədər*) oradə nəgəhdarlıq edsünlar (*qorusunlar*).

Özümüz Tehran tərəfə bir kareet məxsus kirayə edüb 35 tuman tey etdik (*razılaşdıq*) ki, Tehranə bizi yetürsun və Qəzvinde çün mözəl (*müşkül*) ayaqımın yarasuni müalicə etdim və rahat varidim və Qəzvindən hərəkət edən vəqtə hava xoş idi əmma Şərəfabad kəndinə bir az qalmış, hava boran və külək oldi mücəddədən (*yenidən*) şu kənddə gecəni qalmaqə və oradə bir nəfər iki (2) tuman aldı və bizdən

^x- *Ququşvili Гызавиулу, cədid adı Səlam Heydərbək*

(s.53)

pəzirəliq (*qulluq*) etdi.

O biri gün oradən hərəkət edüb Yengi İmamə (Енги Имам) yetişdüq. Yengi İmamde bir mehmanxanə var idi, oradə qalduq. Səbah oradən hərəkət edüb Kərəcə (Крəч) yetişdüq və bir nəfər Qərəbağ əhli benam Vəzirof (*Vəzirov adlı*) Kərəc şəhə-

rində müsafirxanəsi var idi. Bir gecə oradə qalduq və səbah saat 8 Tehran tərəfi hərəkət etdik.

Kərəc körpisdən keçəndən sonrə karetun bir çərxi sındı və oralardə mətəl olduq (*yubandıq*). Şu əsnadə döləti post qarisi (*furqonu*) (Фургон) təsadüf etdi və bizi qariyə (*furqona*) mindirdi və məhəl Kərmdərə (Карм дара) gəldük və oradə təvəqquf etdik (*dayandıq*). Karet sahibi atları və kareti Kərmdərədə qoydı və özi bir atə səvar olub və xərab olan çərxi götürdi və Tehranə azim oldi (*yola düşdü*) ki, çərxi təmir edüb gətirsün və bir gündən sonrə çərxi təmir edüb götürdi və kareti hərəkətə amadə (*hazır*) etdi və hərəkət etdik və isfənd (*qışın novruzqabağı ayı*) ayının ortasında 1299 (1921) Tehranə varid (*daxil*) olduq və xiyaban Mənuçehrdə Kazim Ağa mehmanxanəsində (Хиабан Манучори Оте. Казим Ага) mənzil etdik və oradə Sərhəng (*polkovnik*) Azad bəg Vəzirof və Şərifzadə və İskəndər Hacıyof və ?????? Axundof və doktor Xəlilof oraya gəldilər və doktor Axundof ayağımın yarəsini müayinə etdi və dərman təhiyyə edüb (*hazırlayib*) yaranı (Рана) və biz ki, ibarət oldi Hacı şeyx Haşim Heydərzadə və Mir Əsədullə xan Mir Şahvəli xan oğlu Talışinski və mühərriri (*yazan*) şu tarixə Soltan Məhəmməd bəg Qulibəgof (ki, indi Məhəmməd Qulibəgli) bir otaqdə sakin olduq.

Əzan cümlə (*o cümlədən*) Əli Heydər Yusufof də həman mehmanxanədə var idi - Hacı Mir Əsədullə xan Əli Heydər ilə bir yerdə şəhərə gedüb və Ağa Soltan Kazim xan hakim Tehran adına mülaqat edüb (*görüşüb*) təsmim oldi (*qərar verildi*) təqaza namə (*ərizə*) rəisol vozərə (*baş nazir*) ünvaninə tənzim edək və həman Soltan Kazim xan təvəssütilə (*vasitəsilə*) rəisol vozərə (*baş nazirə*) ağayi Seid Ziyaəddinə tənzim edmək zimmən (*həmçinin*)

sifarət-xanehayı (*səfirliklər*) İngilis və Amerika və Fərnsiyə mü-raciə gəterdim. Həmi be ma cəvabdadənd əgər döləti İran icazə dəhəd həme nöyi estedad çəndi be ma hazerənd bedəhənd (*hamısı bizə cavab verdilər, əgər İran dövləti icazə versə, hər cür hərbi köməyi bizə verməyə hazirdilər*).

(s.54)

İn mozu dər 1299 (1921) dər 22 isfənd (*qışın novruzqabağı ayı*) mah də (*bu mövzə 1299-ci il isfənd ayının 23-də*) vaqə (*məlum*) oldi və 20 april Tehrandə sərgərdan varıduq və çün pul yox idi ağayan doktor Axundof, mirzə Əbdul Xəlxiq və Xəlilof bənim məxari-cimi öhdədar oldılar və hər gün zohri (*günorta çağı*) çilopəzخانə Hacı Nayib Təbrizi (*yeməxanasında*) də çilokəbab meyl ediyor-duk. Vəli (*lakin*) hərçənd nəhayət kuşəşi (*son səyimiz ilə*) ediyordük. Vəli (*lakin*) bafayidə (*foydasız*) qaldı.

April ayının 16-mci yomində (*günündə*) 1921 ağayi Seid Ziyaəddin rəisi ağayi Ədil xan səfir dölət cümhuri Azərbaycan Qafqaz əz xanevadə (*ailəsindəndir*) Ziyadxanof ki, tezar (*çar*) dölət rus vəqtində vəkil rəsmi dərəcə əvvəl idi, bizə ittilə (*məlumat*) verdilər.

Səbahi saat 9, Qəsr Mərmərdə şərəfyab olduq. Buyur-dilər İran döləti dölət kamunist Rusiyəni dölət tanıdı. Daha heç kömək bizə edmək mümkün degil. Şu xəbəri eşidüb bir qədər mütizəlzil (*ümitsiz-çaşbaş*) olduq və təsmim (*qərar*) dutduq ki, əcələ ilə Lənkəran və Muğan cəbhələrinə müraciət edək və yüz tu-man ağayi Seid Ziyaəddin dəsturilə (*əmrilə*) bizə verildi və Teh-randən karit kirayə edüb hərəkət etdük və bir gün Yengi İma-mədə mənzil etdük və səbahi Qəzvin şəhərinə varid (*daxil*) və ağayi Edmondis hüzurinə hazır olduq və qəziyyəni ağayi Ed-mondis canabınə sölədik.

Cavabdə söylədi ki, hər vaxt kömək icazəsi dövlət İran ver sə, kömək etməyə hazır varuq və fori (*dərhal*) əmr etdi, bizim atları hazır etdilər və səvar olub Qəzvindən hərəkət etdik və Siyahdoin (Сиядовин) kəndində 15 dəqiqə istirahət edüb hərəkət etdik və Qərabağlı kəndində gecə qalduq və oradan hərəkət edüb iki gün müsafirət edüb Zəncan şəhərinə varid (*daxil*) olduq və Zəncan şəhərində bir gün qalub buradə xəbər verdilər ki, Əmir Əfşar dövlətə yağı (*düşmən*) olub və dövlət əmrilə ki, nü-mayende dövlət ingilis həm şu qəziyyədə iştirak edirmiş atdən yixulub və bir ayağı şikəst olub.

Xülasə Qəzvindən (*Zəncandan?*) hərəkət etdik və əsnayi müsafirətdə, axşam oldi və təsmim (*qərar*) dutduk bir qəhvəxanədə qalaq. Atlardən piyadə olduq, vəli (*lakin*) otaqə və otaqun qəbağında olan həyatə təvəcə (*diqqət*) etdik, gördük çoxli gənə (Клопи) var ki, xeyli xətrənakdur (*təhlükəlidir*). Fori (*dərhal*) atlarə səvar olub hərəkət etdik və bir girdük dağ başınə varid olduq (*çatdıq*).

Üç nəfər dövlət mamuri səvari müsəlləh (*silahli*) rubəru (*üz bəüz*) oldılar və hava xeyli qaranlıq idi. Söhlədilər çekarəsuz (*kimsiz-nəçisiz*) və bu gecə vaxti harayə gediyorsunuz. Cəvab verdük ki, Qafqaz əhli

(s.55)

və nümayəndə varuq. Söhlədilər ya geri qayıdun ya burada qalun ki, sübh olsun, vəgər nə (*yoxsa*) yol əmn degil və sizi mümkündür loxt edsünlar (*soysunlar*) və tamini canidə (*canızın təhlükəsizliyi*) yoxdur.

Biz yəni Mir Əsədullə xan və Hacı şeyx Haşim və bən şor (*məşvərət*) etdik təsmim (*qərar*) dutduk ki, oradə yoldən kənar təvəqqüf edək (*dayanaq*). Bir əlli (50) qədəm yoldan kənar

atların yəhərlərini götürüb və xurcınlarıda alub bir istirahət məskəni təhiyyə (*hazır*) etdik və ot səbz (*yaşıl ot*) dizdən yuxarı var idi.

Gecə yarı gördük atlarə həyəcanə gəldilər. Məlum oldi ki, ətrafımızı qurdlar alub (Волки). Fori (*dərhal*) bən və Mir Əsədullə xan tərənçələri çıxarüb və tirəndazi etdik (*güllə atdıq*) və qurdlardan xelas olduq və daha sübhə tək yatamaduk. Səbah oldi, atlarə səvar olduk və Qızıl Üzan çayının kənarinə varid olduq (*yetişdik*) və Qızıl Üzan çayının böhran vəqti və böyük sel var idi və heç noha nə dəvə (şotor) və nə at keçmək mümkün degildi və çay kənarında bir neçə nəfər təsadüf etdik.

Bunlar bizə bir şey nişan verdilər, adını kələk (Калак) deyordilər. Yəni 24 ədəd keçi dərisini yel doldurub onları bir-birinə nəsb edüb (*bərkidib*) üstinə qamış döşəyüb və qamışun üstinə qır döşəyüb (Qır Кир) və sölədilər ki, hər adamə beş (5) qran alub bu dəstgah ilə bizi çaydən keçürdələr beşərti (*bu şərt ilə*) ki, hər dəfə bir adam səvar olacaq (*minəcək*) və əvvəl bən səvar oldum (*mindim*) və bir xurcin özüm ilə götürdim və iki nəfər hər birsinün əlində bir kürək (Лопатка) və birisi kəmərinə 5 ədəd qəlyan qabağı (*xüsusi boranı*) bağladı. Söledi xuda nəkərdə (*Allah elməsin*) su üzündə kələk^x xərab olsa bəni xətər qərqudən (*boğulmaqdan*) necat verəcək.

Xülasə hərəkət etdik vəsəti rudxanədə (*çayın ortasında*) keçi dərisinin birisi partladı və sədəsi bomba sədəsi kimi cari oldi və kələk təlatemə gəldi və əndək qərqu olaq (*az qala bataq*). Xılasə bir nöhi sakit oldi və əcələ (*təcili*) cəhd etdilər ki, o biri kənarə yetişək, vəli (*lakin*) əvvəl hərəkət etdigimiz yerdən təqribən bir kilometr (vərst) aşağı o biri kənarə çıxduk və fori (*dərhal*) kələkçilər

^x - Калак название

(s.56)

kələki təmir etdilər və geri qayıdub və Mir Əsədullə xan Talışinski və mərtəbə digər (*ikinci dəfə*) Hacı şeyx Haşimi bənim yanıma gətürdilər və 15 qran alub təşəkkür edüb getdilər.

Vəli (*lakin*) atlarımızı da kələk sahibləri çaydan keçürdilər, yəni atların yəhərlərin alub çılbaq atları suya səlub və ciloi əllərinə alub atlar üzüb (Плавали) o biri kənarə çıxarddılar və fori (*dərhal*) atları yəhərləyüb səvar olduk və bir həmar məhələ yetişdük.

Bir tilki yolumuzun üstinə (Лиса) çıxdı, bəndə tərənçanı çıxarub ani tapqaladım (*güllə atdım*) tülkini təqib. Bir dəfə atəş etdim, ikimci dəfə gülülə tülkiyə əsəbət etdük (*vurduq*). Yoldaşlar Hacı şeyx Haşim və Mir Əsədullə xan bəndən çox təmcid etdilər (*bəyəndilər*) və gülülə səsinə eşidüb neçə nəfər məhəldə hazır oldular və onlardan birisi sölədi ki, kədxudayı əmlak ağayı Şəhzadə Burhanol-səltənədur, və çün ağayı Burhanol-səltənə təşrifı yoxdur, vəli (*lakin*) dəstur (*tapşırıq*) verub ki, bizdən pəzirəliq (*qonaq*) edsün və bizi öz mənzilənə apardı və gecə nəhayət (*son dərcə*) mehribanlıq edüb və səbahı özü və 5 nəfər qeyri səvarə müsəlləh (*silahlı atlılar*) bizi ta öz hüdudunacək bədrəqə etdi (*yola saldı*) və balaxərə (*nəhayət*) Şahrud və Xalxal yolu ilə Budalarınə kəndi Əmir Firuz və Əzəmət xanımın mənzilinə varid (*daxil*) olduq və oradə üç gün Əzəmət xanım bizi mehman saxladı və oradən baitifaq (*birlikdə*) Əmir Firuz Ərdəbil şəhərinə may (Май may) ayının 7-mci günü 1921 varid (*daxil*) olduq.

Ərdəbil şəhərinə varid və nə iqdamat (*təşəbbüs*)

oldi (7 мая 1921)

Əvvələn o vəqt Sərdar Naser Mir Sadeq xan hakim səfəhatə Ərdəbil var idi və bir neçə gün Ərdəbil qələsində Müəz-

zəməlləhə (*o alicənaba*) mehman olduq və üç gündən sonrə ağayi mirzə Abbasqulı xan Huccətullahi ki, qədim Lənkərandə bir böyük xanevadə (*ailə*) olub və atası Hacı Yəqub İranə gəlüb və Ərdəbildə ticarətə məşğul olub və sonrə Rus tezari (*çarı*) dosti ağayi mirzə Abbasqulı xanı İran Astarasında qonsul müəyyən edub, zimmən (*həmçinin*) Ərdəbildə və Astaradə böyük qənd və neft ticarəti

^x-*Бурхан Салтане*

(s.57)

vardur və Müəzzəmolləhun (*o alicənabın*) mənzilinə varid (*daxil*) olduq və Kuhestan Lənkəran (*Lənkəran dağları*) və Muğan cəbhələrindən xəbər yetişdi ki, çün əsləhə (*silah*) və fişəng (*patron*) kafi yox idi və kamunist Rusiyə sel kimi rusiyadən qırmızı sərbaz dəstələri peydərpey (*ardı-ardınca*) kömək və tazə nəfəs qoşun və əsləhə cədid (*yeni silah*), mücahidlər partizan cəbhələrinə hücum ediyordılar. Baçarə əhali hərçənd çokli tələfat düşməne verüb, vəli (*lakin*) dəvam gəturməyub sərhəd İranə tərəf əqəbneşin edüblər (*qeri çəkiliblər*).

Vəli (*lakin*) Lənkəran cəbhəsi cənub tərəfi Astara (Астара) cəbhəsində mücahid partizan dəstələri əqəbneşin edməkdən (*qeri çəkilməkdən*) qəbaq kamunistlər qüvvəsinə hücum edüb və kamunistləri dağlardan endirib, dərya kənarınatək təqib edüblər və mücahidlər dəliranə (*coşqu ilə*) düşməne qəbağında rəşadət göstərdilər və təqribən düşməne dəstələrindən bir sülşuni (*üçdə birini*) məhv və mədum (*edam*) edublar və ta tənbetən (*üz-üzə*) əlbəyaxa (рукопашный бой) şiddətlə cərəyan tapur və şu cərəyandə ağayi Ətaxan Dağıstani bir boz rəng at üstində və qırmızı fəs^x başında, şəmşir bir əlində və tapançə o biri əlində hücumə gedüb və bir neçə nəfər kamunistləri məqtul (*oldürüb*) və

zəxmi (*yaralı*) edüb və bir neçə nəfər Kuhestan (*dağlıq*) əhalisindən müttəfiq (*birgə*) ta Astara şəhərinə qəbaqə gedub və Ətaxanun əqəbində (*arxasında*) bir mücahid rəşid (*qorxmaz*) Hətəm əhli (Hatəm) qəriyyə (*kənd*) Tülü, Coni^{xx} piyadə mücahid dəstəsinün qəbağında Ətaxani hifz ediyormuş.

Şu əsnadə çün Astara dərya kənarında vaqə (*olan*), cəngi (*hərbi*) paraxodlardan kamunist ordusu bambardman başlayırlar. Mütəəssifanə (*təəssüf*) şu cəbhədə hər ikisi Ətaxan və Hətəm şəhid olıyolar və beş-altı nəfər (5-6) digər mücahidlərdən həm şəhid olıyolar və islam partizan qoşunu əqəbneşin eliyor (*geri çəkilir*) və çün hər yerdən kamunistlərə tazə nəfəs qoşun və əsləhə (*silah*) kömək gəliyor. Su səbəbə dəvam edmək mümkün olmiyor və İran sərhəddinə əqəbneşin ediyolar (*geri çəkilmə*) və balaxərə (*nəhayət*) bir neçə məhəldən (*nöqtədən*) sərhəddi keçüb İran dölətinə təslim olıyolar.

Şu cümlədən mücahidini dəlir (*coşğun*) və rəşid (*igid*) ki, həmişə kamunistlər ilə müharibədə olanlar Kərbəlayi Şahverən və Kərbəlayi Əşrəf iki qardaşlar Driq məhalunun mücahidləridürlər öz

^x-Красный факс ^{xx}-Атам Тули Джони

(s.58)

iddələrilə (*dəstələri ilə*) sərhəd İran keçüb və o tərəf qəriyyə (*kənd*) Pıləçay (Пилачай) İran torpağında təmərküz ediyolar (*yrləşiblər*).

Vəli (*lakin*) kamunist dəstəsi gecə vəqti bunlarə hücum ediyor və çün Kərbəlayi Şahverən çok ehtiyat ilə mücahidləri hifz edirmiş, o gecə keşik nəfərləri hazır başı (*səfərbərlik*) təblini çalıyolar. Təmam mücahidlər hadisə nagəhanə (*gözlənilmədən*) hazır olıyolar və bir nəfər mücahid Əskərəli adlu əhli qəriyyə

Lerik (*Lerik kəndindən*) mütəxəssis pulimyot varımiş. Şu əsnədə polimyotu çigninə alub, gecə qəranlıqdən istifadə edüb kamunist iddäsenün (*dəstəsinin*) börgünü alub və kamunistlər qəbaqə hücum edüb əməliyyat müharibə şuri edən (*başlayan*) vəqtə bögürdən pulimyotu cirtan edüb və kamunist iddäsini (*dəstəsini*) pərakəndə ediyör (*dağıdır*) və o biri tərəfdən də bir neçə nəfər mücahidlər Nüsrət, Kərbəlayi Cəbi və qeyrilər atəş ediyörlər. Kamunistlər fərar edməgə (*qaçmağa*) başlıyör və bir neçə rəs (*baş*) at və bir səyyar aşbəzخانə və iki qutı fişəng (*patron*) məhəldə (*ərazidə*) qoyıb fərar edüblər (*qaçıblər*).

**Bəşevik tərəfindən Ultimatum (Nota)^x Astarə hökuməti
Əbdul xan Bəsirə ki, Soltan Məhəmməd bəg Qulibəgofi 24
saət zərfində (*ərzində*) təslim edsün vəgərnə (*yoxsə*) İran**

Astarasi bəmbardman edirlər

Biz üç nəfər Hacı şeyx Haşim Heydərzadə və Mir Əsədullə xan Talışinski və bən Ərdəbilə varid (*daxil*) olandən sonrə, səbahi ağayi Hacı şeyx Haşim Piləçay tərəfinə azim (*yola düşdü*) ki, mücahidlər ilə ki, qərar edüb İranə gəlülər onlarə mülhəq olub (*qatılıb*) və bən və Mir Əsədullə xan Ərdəbil şəhərində ağayi mirzə Abbasqulı Həbibollahi mənzilində müvəqqətan qaldıq və sentabr ayının 5-mci günü Astarayə gəlməgi təsmim (*qərar*) dutduq.

Çün ağayi mirzə Abbasqulı Həbibollahi həm Ərdəbil şəhərində ticarəti və iqaməti var idi və həm İran Astarasında böyük idarə ticarəti və rizervuar (Резервуар) varidi ki, hüdudə Astarədə oluyördi və yay vəqti (Летом) Ərdəbildə zindəqanlıq ediyördi (*yaşayırdı*) və sentabr ayının 6-mci günü bən və ağayi mirzə Abbasqulı və böyük oğlu Məhəmmədqulı bir dürüşgə (*drojki – İkiqarxlı birətlı fayton*) (Фаятон) kirayə edüb Astarayə azim

olduq (*yola düşdüq*). Əsnayi hərəkətdə bir neçə nəfər adını qarəsəran (*yol nəzarətçiləri*)

^x-*Yatmumamum*

(s.59)

qoyub bizim yolumuzu kəsdilər və qarəsəran puli mütalibə (*tələb*) etdilər. Ağayi mirzə Abbasqulı istədi bunlarə pul versün bən mane oldim və qarəsəranlar (*yol nəzarətçiləri*) tərəfinə baxub sual verdim ki, sizün nə həqquz var və kim sizə dəstur (*göstəriş*) verüb ki, müsafirlərdən pul alasuz.

Cəvabdə sölədilər ki, biz 5 nəfər, hər birimiz bir tayfə Şahsevən əvvəli Poladlu, ikimci Yurdçi, seyyumi (*üçüncüsü*) Alarlu, çəharomi (*dördüncüsü*) Rzabəqli və pəncomi (*beşincisi*) Hacı Baba xan tərəfindən məmur varuq. Ta rəd olan (*keçən*) puli alub müsafirləri hifz edək.

Bən sölədim ki, bir şahı pul verməyəcəgəm, hər nə əlüz-dən gəliyor eyləyun və doruşgəçiyə (*faytonçuya*) əmr etdim hərəkət et. Bu əsnadə qarəsəranlar (*yol nəzarətçilərin*) biri sual etdilər bən kim və adım nədur. Bən adimi dedim. Şu vəqtə qarəsəranlar (*yol nəzarətçiləri*) cəm olub məhrəmanə (*gizli*) söhbət etdilər və sölədilər, bizim sizinlə işimiz yoxdur, buyurun.

Biz hərəkət edüb Astara tərəfinə hərəkət etdük. Bir neçə gündən sonrə Rus Astara ətrafindən bənim adıma bir paket gəl-di. Açıb oxidim rus xəttilə yazılmışdı ki, bir heyət guya Mosko şəhərindən təyin olub ki, be xusus (*xüsusən*) bən ilə Astarayı İrandə müləqat edüb (*görüşüb*) və məhrəmanə (*gizli*) söhbət ed-sünlar.

Bən ağayi mirzə Abbasqulı ilə məşvərət etdim və təsmim (*gərar*) böylə oldi ki, çay qıraqından içəri gedmiyim və bən və mirzə Cəfərqulı mirzə Abbasqulı oğlu və iki nəfər müsəlləh (*silahlı*) nökrələr ilə sərhəd körpi tərəfə azim oldim (*yola düşdüm*).

Qasidi^x gəldi adı Xələfof (Халәфов) və sölədi ki, təşrif gətürün körpi üstində heyət ilə müləqat edməgə (*görüşməyə*). Cəvab verdüm, hər gün körpidən^{xx} keçüb kamunist mamurları İran tərəfə gəliyorlar, bəs imdi nə cəhət (*səbəb*) var ki, İran tərəfinə gəlməkdən imtina ediyorlar, heç vəqt körpi üstinə gedməm.

Qasid onlarə xəbər apardı, dubarə gəldi ki, rəis heyət İvan^{xxx} Şuilof istida (*xahiş*) ediyor körpü üstində müləqat edək. (*görüşək*) Dubarə (*yenidən*) cəvab sölədim ki, mənim sözim budur, əgər bən ilə müləqat edmək (*görüşmək*) istiyorlar, təşrif gətürsünlər İran torpağında görüşək və əgər qəbul etməzlər, şu vəqt bən müləqat edməkdən udul (*imtina*) edərəm.

Qasid bu sözi eşidüb iltimas (*xahiş*) etdi, bir rubbi saat (*15 dəqiqə*) səbr edəm, heyət kamunistlərə xəbərə verum ta gəlsünlar müləqat edəg. Bən qəbul etdim və heyət özlərini mərufigil etdilər (*təqdim etdilər*) və İvan Şuilof rəis və dörd nəfər digər üzv heyət varidilər. Əvvəl İvan

^x - *посланик* ^{xx} - *Мост* ^{xxx} - *Иван Шуилов*

(s.60)

Şuilof başladı söləməgə şu ibarət ilə “Ağayi Soltan bəg Qulibəgof, hərçənd sən istiordun Lənkəran və Muğan səfəhatında Azərbaycan döləti təşkil edəsən və minlər^x ilə bizim yoldaşlardan məqtul (*qətl*) edübsən ba hame in felə (*bütün bu əməllərə rəğmən*) və qusur (*təqsir*), kamunist Rusiyə döləti sizdən tək müxalifləri hamusını məhv və mədum (*edam*) etdilər və hökumət kamunisti şurəvi təmam Rusiyə və Qafqaziyyəni fəth edüb və hökmrandur və heç vəqt ümid yoxdur ki, Azərbaycan döləti icad edəm (*quram*), şu cəhət (*bu səbəbdən*) sizədə lazımdur şurəvi

dövlətinə təslim və bizilə bu gündən çəmədanıvi hazir edüb şurəvi Rusiyə Qafqaziyyə ki, sənün vətənidür gərək və biz səni bir başə Mosko ki, paitəxt Rusiyədur aparub və oradə böyük vəzifə sahibi olacaqun və yoldaş Stalin sizi hüzurinə istəyur və heç vəxim (*qorxulu*) degil. Fikir eyləməyün və əgər Rusiyə gəlməsün, sənün əyal (*ailən*) və əqrəbalər çun bəd (*pis*) keçər”.

Cəvab verdüm çinançe (*əgər*) bən səzavar ittiham (*ittihama layiqəm*) və corm (*cinayət*) varam, əyal (*ailə*) və əqrəba nə təqsiri var. Be əlavə, bir əqrəba və əyal (*ailə*) mənimlə bahəm qərar edmiyub, onlar kamunist Rusini qəbul edüblər, ba tərəfdar kamunist vardular. Hər zülm onların barəsində edəsüz, mənə mərbut (*aid*) degil və heç tasiri yoxdur. Baləxərə (*nəhayət*) bunların çox ciddi xahişlərinün müqabilində bir neçə kəlmə sölədim ki, ta kamunist hökuməti Qəfqazda durub ediyor, bən qayıdməm və İrandən Avropayə gedəcəgəm deyub, qalxdım ayağə.

Rəis heyət Şuilof istieda (*xahiş*) etdi, qədr təvəqqüf edəm (*bir qədər dayanam*). Sölədim ki, şu müzakirətdən sonrə təvəqqüf (*dayanmaq*) edmək moridi (*səbəbi*) yoxdur. Cəvabında rəis heyət sölədi ki, bir həftə zərfində (*müddətində*) əfvnamə ki, Şurayi Ali hökuməti kamunisti və imzayi yoldaş Stalin hazir edərəm. Bu şərt ilə sizi Mosko şəhərinə aparub və rəisi kremlində yoldaş Stalinin nəzdində məşğul vəzifə olarsuz.

Cəvabında sölədim ki, hər saətun bir hökmi var, imdi heç cəvab verə bilməm. Deyub ayaqə durdum və bunlar də ayaqə durub xudahafiz etdük.

Bir ay şu qəziyyədən sonrə bir gün ağa mirzə Abbasqulı evində ikimici mərtəbədə bir küçək otaqun qəbaqında balkon-

də oturmuşdım. Gördüm ağayı mirzə Abbasqulı nəhayət dəst-
paçə (*sonsuz əl-ayağ edib*) və fori (*təcili*) surətdə gah bənim yanıma
gəliyor gah aşağı həyətə düşür və çıxar. Sual etdim ağa nə
xəbərdür? və çox nervi (*əssəbi*) olubsuz. Cəvab verdi ki, sizə mər-
but (*aid*) dəgil və neçə dəqiqə keçdi ağayı mirzə Abbasqulı bal-
konə dubarə gəldi və nökrələrinə əmr etdi “tufəngləri çıxardun
və müsəlləh (*silahli*) olun, mən

^x-тысячу

(s.61)

qonaq verməm şurəvi”.

Eşidub sölədim ağa pəs qəziyyə bənə mərbutdur (*aiddir*)
icazə verün bən özüm hüququmu difaya (*müdafə*) edüm. Şu əsnadə
ağayı mirzə Abbasqulı sölədi. Ağa qəziyyə bir nöhidür ki,
hakim Astara ağayı Əbdullə xan Bəsər kamunist Rus hökumət
tərəfindən nota (ultimatum) (УЛТИМАТУМ) alub ki, sizi toqif
(*həbs*) edüb kamunist hökumətə təslim edsun.

Şu əsnadə bir tapançə sistem “broniq” (Браунинг) 9
nömrə ki, həmişə həmrəh varımdı (*yoldaşımdı*), fişənglədim Əbd-
ullə xan hökmran Astara nəzdinə gəldim və rubəru (*qarşı-qarşıya*)
təpançə əlimdə sölədim ki, ağayı Əbdullə xan sən Astarədə iki
vəzifə mühim varındur. Biri nayibol hökumə və o biri də
vəzifə karquzari varundu və bəs beynəlmiləl qanundən xəbər-
darsuz, bəs nə hüququn var ki, şu əməliyyat xaric əzqanun (*qa-
nundan kənar*) ilə məşğul olubsən.

Cəvabında sölədi. Qəvanin (*qanunlar*) dəsturi bənə məlum-
dur. Vəli (*lakin*) əgər sizi kamunist dölətə təslim edməsəm onlar
təمام şəhr Astarani topə bağlayub əhalini həlakət edərlər.
Cəvabında sölədim ki, əvvələn əsl notəni bənə irayə ver (*göstər*)

və saniyan (*ikincisi*) bəni diri yəni zində təslim edə bilməzsən, vəli (*yalnız*) ölü yəni meyyitimi olur ki, təslim edəsən. Əmma ta bən ölərəm buradə bir neçə nəfər meyyit düşər, sonrə olur ki, bənim meyyitimi təslim edəsüz.

Şu əsnadə bir keşti buxari (*buxar gəmisi*) (Паароход) Rus tərəfindən İran bəndərinə (*limanına*) varid (*daxil*) oldi və İran bayraqı nümayan edmişdi (*göstərmişdi*). Hökmran Əbdullə xan bayraqı təvəccüh edüb (*görüb*) sölədi ki, şu əlamət bayraq hətmən (*hökməni*) şu kəştidə (*gəmidə*) bir mühim şəxsi rical (*məmur*) dölət İrani nişan veriyor. Fori (*dərhal*) durdı ki, mirzə Abbasqulı mənzilini mühasirə edmişdilər, bunlara dəstur (*göstəriş*) verdi ki, həlqeyi mühasirəni ciddi surətdə hişf edsünlər ta gedsün görsün ki, keşti rusdə (*rus qəmisində*) nə xəbər var və yolə düşdi, azimi paraxod oldi (*paraxoda yolandı*).

Yarım saat keçmiş bənə bir pakət gəldi. Açıb mütaliə etdim (*oxudum*), məzmunu böylə idi, “Ağayi Soltan Məhəmməd bəg, bu əhməq hakem öz vəzifəsini başə düşməyüb və qanun beynəlmiləl dəsturundən təcavüz edub (*beynəlxalq qanunun qərarını pozub*). Bən şəxsən ultematum verən kamunist mamurlərinün cəvabını verüb sizinlə müləqat edərəm (*görüşərəm*)”.

Şu məktubi yazan ki, rus imza edmişdi (*rusça yazmışdı*). Müşahədə (*məlum*) oldi ki, ağayi Məhəmməd xan Said general qonsul dölət Məhruse İran dər Badkubə və paraxuddan kənardə Rus Astarada rubərisində (*qarşısında*) İran Astarasına varid (*daxil*) oldilər və dərya kənarında karantin (Карантин) saxtimaninə (*binasında*) müvəqqədən mənzil etdi (*yerləşdi*) və bəndə məhasirədə mirzə Abasqulı evi çün kənar dəryadə vaqe olub (*yerləşib*) bəlkəndə oturub

(s.62)

müşahidə etdim ki, üç nəfər Rus Astarasi tərəfindən kamonist mamurlarından ağayi Said hüzurunə şərəfyab olmağa (şərəflənməyə) karantin saxtəmaninə (*binasına*) tərəf gəldilər.

Məlum ki, söhbət çox mühim və səxt rəddobədəl (*çətin mübadilə*) olur, üç saət yarım müntəzir oldım (*gözlədim*). Balaxərə (*nəhayət*) ikiminci namə ağayi Məhəmməd xan Said tərəfindən bənə rahi oldı (*yollandı*). Məzmun böylə idi. “Ağayi Soltan Məhəmməd bəğ Qulibəgli, kamunist mamurlarlə mullaqat etdim (*görüşdüm*), təşrif gətürün ağayi Nazemol-mülk rəis gömrük mənzilinə, təfsili söləyim” və qəbləz namə (*məktubdan əvvəl*) iddeyi müsəlləh (*silahlı dəstə*) ki, bəni mühasirə edmişdilər mühasirədən əl çəküb gedmişdilər və ağayi Əbdullə xan Bəsər də daha xəcalətindən bənim yanımə gəlmədi.

Xülasə, ağayi mirzə Cəfərqulı ağayi mirzə Abbasqulunun oğlını götürüb bir yerdə gömrük rəisi ağayi Nazimol-mülkun mənzilinə varid (*daxil*) oldım. Ağayi Said bəni görcək çox şad hal ilə ucadən güldü və buyurdu, ağa sizi qorxuddular. Söladim, bənim işim qorxudan keçüb.

Sonrə başladı ki, kamunistlər mamurlarınınun təmam həreflərini (*iddialarını*) rəd eylədim və təmam əhvalatı teleqraf vəsiləsilə Vəzir Ümuri Xaricə ittilə verdüm (*Xarici işlər nazirliyinə xəbər verdim*) və hərçənd kamunist mamurları xəvahiş etdilər sərhəd yoxun məhəldə qalmeyam onı də rəd etdim ki, Soltan Məhəmməd bəğ dölət İranə pənəhəndədur (*sığınandır*) və siyasi mehmandur, hər yerdə mümkün iqamət edsün (*mümkün yerdə yerləşinlər*).

Şu fərmayışatı ağayi Said bənə sölədi. Bən cəvab verdüm ki, çün sərhəd üstində bənim iqamətim müqtəzi (*vacib yerim*) degil və ağayi mirzə Abbasqulı Ərdəbil şəhərində də əlavə evi

və ticarətxanəsi vardır. İcazə aldım ki, həmin şu axşam Ərdəbil şəhərinə azim olam (*gedəm*). Ağayi Said buyurdular, pəs (*indi*) hökmran Ərdəbil Mirzə Əli xan Mirpəncə də bir namə yazub və fori (*dərhal*) şuri namə yazmağa etdi (*məktub yazmağa başladı*) və naməni qurtardı.

Süfrə döşəndi, şam gətürdilər və şamüstə söhbət arasındə sordım, namə məzmunı nədür. Ağayi Said buyurdular, yazdım ağayi Mirpənc sizə otaq və xidmətkar və nəhar və şam təhiyyə (*hazir*) edsün, ta vəzarət xaricedən cəvab gəlsün. Ərz etdim, ağayi Said məgər bən təht nəzarət varam (*nəzarət altındayam*). Fərmudən (*əmr edəsiz*) nə əstəfurullə fəqət bərayi inkə (*buna görə ki*) Ərdəbildə rahat yaşiyasuz Mirpəncə yazdum ki, siz möhtərəm siyasi mehman varsuz ki, sizdən pəziralıq (*qulluq*) edsün və çox söhbətdən sonrə ağayi Said və ağayi Nezamol-molk cənablarından xudahafiz etdim.

Ağa mirzə Abbasqulı ağanın mənzilinə gəldim və başərə mirzə Abbasqulı şam meyl edməyub (*yeməyib*) bəni gözləyormiş. Çox məzirət (*üzr*) istəyub ərz etdim ki, şam ağayi Nazimol-molk mənzilində meyl etdük. Qəziyyəni təmam kəmal nəql etdim. Ağayi mirzə Abbasqulı səlah bildilər (*bəyəndilər*) ki, bən Ərdəbilə gedim.

Saət 8 gecə ki, çox qaranlıq idi, Astaradən behəmrəhi (*birlikdə*) ağayi mirzə Cəfərqulı Həbibullahi və iki nəfər nokər müsəlləh (*silahlı*) hərəkət etdim və Kalabin^x kəndinə yoxun dal tərəfdən

^x-Калабин

(s.63)

tap-tup sədası bolənd oldi (*qalxdı*). Çün İran-Rus sərhədi bir balacə çaydən ibarətdür hiss etdum ki, bənim Ərdəbil şəhərinə

gedməgimi müttələ olub (*xəbərdar olub*), kamunistlər bəni terror^x edməgə dənbal (*təqib*) ediyolar. Fori (*dərhal*) bir kuçək tufəng sistem mavzer^{xx} varimidi fişənglədim və amadə difa (*müdafiəyə hazır*) oldım və həmçinin ağayi mirzə Cəfərqlı Həbibollahi və iki nəfər nökörləri amadə difa (*müdafiəyə hazır*) oldılar.

Bən uca səs ilə sordım kimsüz, cəvab verdilər ki, bizi ağayi Rəşid xan məsbuq olub (*xəbər alıb*) ki, Soltan Məhəmməd bəg Qulibəgli Ərdəbilə gediyor, göndərub ki, moşaolə (*qeyd olunan şəxsi*) bədrəgə edüb (*yola salıb*) ta Heyran qəriyyəsinə tək hiفز edək. Cəvab verdüm ki, gecə vəqti bən heç kəsə etminan (*əminlik*) yoxındur və gəlun keçun qəbaqə, ta sübh vəqti qəziyyə (*məsələ*) məlum oliyor.

Onlar qəbaqə keçüb ta gədükdə Heyran qəriyyəsinətək (*kəndinədək*) şu tərtilblə hərəkət etdük və Heyran qəriyyəsinə varid (*daxil*) və oradə sübh açıldı və bir qəhvəxanə təvəqqüf edub (*dayanıb*) Rəşid xanun nökörlərini istədim və bir paket ağayi Rəşid xan tərəfindən bənə təslim etdilər.

Qeraət edüb məzmuni bölədi “Qorbanət şəvəm (*qurbanun olum*) ağayi Soltan Məhəmməd bəg, əfsus edirəm ki, mübtəlayi kəsalət (*xəstə*) olmuşəm lazımidı ki, sizi şəxsən bədrəqə edəm (*yola salam*). Su səbəbə iki nəfər səvari müsəlləh (*silahlı atlı*) göndərdüm ki, sizi Heyranə tək bədrəqə edsünlar (*yola salsınlar*) və məhəl xəternak (*təhlükəli məkan*) həm Astaradən ta gəduk Heyran qəriyyəsinə cəgdur (*kəndinə qədərdir*). Ehtiram faiqə (*tam*) təqdim”.

Şu namənin cəvabını yazdum və çok təşəkkür edüb onları yola saldım. Bəni Heyran qəriyyəsinə (*kəndindən*) Nəmin qəsəbəsinə ağayi Sərdar Naser mənzilinə varid (*daxil*) olduq və Sərdar Naser Mir Sadiq xan bəndən çok ehtiram ilə pəzirəliq (*qulluq*) etdi və Sərdar Naseri çok sərdi (*soyuq*) və xaric əz hale

təbii (*təbii haldan xaric*) gördüm və zimmən (*yeri gəlmışkən*) izdiham səvari və piyadə dəstələr müşahidə etdim.

Şu əsnadə Qulı xan Kərim xan oğlu bənə mehrəmanə (*gizli*) xəbər verdi ki, Sərdar şu qoşuni təhiyyə edüb (*toplayıb*) xəyali var ki, gədükdən əşaqə Kaleş eli ki, onların sərkərdələri həman Rəşid xan və Hüseyn Əli xandır. Onların əleyhinə xəruc (*üsyən*) edsun, vəli (*lakin*) Banu Qəmər ki, Sərdarın anasıdır çok xəvahiş ediyor ki, siz Sərdarı şu əməldən münsərif edəsuz (*vaz keçirəsiniz*).

Şu mətləbi eşidüb çok müztərib oldım (*iztiraba düşdüm*) ki, Sərdar məbaliği xərc edub (*təhlükəli işə əl atıb*) zəhmətilə qoşun təhiyyə (*hazır*) edüb müəzzəmülləhi (*o alicənabi*) şu yoldən münsərif edmək (*vaz keçirmək*) müşkildür.

^x-Trop, ^{xx}-Mayzəp

(s.64)

Ba həməyə in (*bütün bunlara baxmayaraq*) təsmim (*qərar*) dutdum əməliyyatə şuri edim (*başlayam*) və şu barə ağayi mirzə Cəfərqulu Həbibollahi ilə məşvərət etdim. Söladı çok müşkildür nəticə nail olmaq. Vəli (*lakin*) bən təsmim (*qərar*) dutdım hətmən (*mütləq*) əmələ məşğul olam və ibtida şu mətləbi Əbdül Hüseyn xan Salar ilə ki, təhiyyə (*hazır*) olan qoşunun sərkərdəsidür, məşvərət edüb və hərçənd müəzzəmollə (*o alicənab*) bənə mənfi cəvab verdi, vəli (*lakin*) dər hər surət (*hər halda*) müsadət edməgini qol (*söz*) verdi.

Şu müqəddəmatdən sonrə otaq ağayi Sərdar Nəser varid (*daxil*) oldım və söhbətə məşğul oldım. Sərdar Nəser çox aram (*sakit*) mənim söhbətimə təvəcə (*diqqət*) edüb söladı ki, Soltan Məhəmməd sizə çok iradət (*hörmət*) varımdur, vəli (*lakin*) bən müddəthadur (*üzün zamanlardı*) nəqşə çəküb (*plan cızıb*) və iddə (*dəstə*)

tüfəngdaran təhiyyə (*hazır*) edmişəm. Şu əsnadə Salar Əbdül Hüseyn xan və sərtib (*briqada generalı*) Böyük xan ki, hər ikisi sərkərdə vardular və xetab Sərdar edüb (*Sərdara müraciət edib*) sordular ki, əhali el Kaleş sizə nə təcavüz edüblər.

Ağayi Sərdar sölədi ki Vramoni (Врамони) qəriyyəsinə işğal edüblər. Əbül Hüseyn xan cəvab verdi. Əvvələn Vramoni qəriyyəsi (*kəndi*) siz Sərdar Naserə təəllüq (*aidiyyəti*) yoxdur, qeyrə xanlarə mərbutdur (*aiddir*) və ədliyədə iqameyi dəvi edüblər (*məhkəmə iddiası qaldırıblar*). Bi nəticəni lazımdur gözləmək və sizün hücumə gedməgüz və zədəxord (*müharibə*) edməgüz heç münasibəti yoxdur.

Şu əsnadə bən ərz etdim ki, əvvələn Kaleş elinün rəislərini bedun cəng (*döyüş olmadan*) təslimə hazır edərəm və saniyən (*ikincisi*) bir dəvə (*əlac*) vardır. Bən ədliyyə dadiqahlarınızı iqamiy dəvi edərəm (*məhkəmə iddiası qaldıraram*) və nəticəni qanun təriqilə (*yolu*) nail oluruq.

Balaxərə (*nəhayət*) ta ğürub (*axşam*) Sərdar Naser ilə söhbətə məşğul olduq və hərəmxanədə peydərpey (*ardı-ardınca*) Banu Qəmərtac ki, madəri (*anası*) Sərdardur xəbər gəliyor ki, əl çək-məyub Sərdarı şu iqdamatdən (*təşəbbüsdən*) münşərif edməg (*fikrindən döndərmək*). Axərələmr (*sonunda*) çok müzakirətdən sonrə Sərdar Naser şu əmrədən münşəref olmağını (*fikrindən döndüyünü*) elam etdi və böyük şadlıq dər təmam (*bütün*) qəsəbə Nəmin (Намин) də bərpa oldı (*yer aldı*) və səbah sübh təmam təhiyyə (*hazır*) olan qoşun ki, təqribən 8 yuz nəfər varidilər həməği (*hamısı*) öz məkanlarına rahsepar oldılar (*yola düşdülər*).

Bəndə ağayi mirzə Cəfərqli Həbibollahi ilə və iki nökrə müsəlləh (*silahlı*) ilə Ərdəbil şəhrilə hakim Ərdəbil ağayi mirzə Əli xan Mirpənc mənzilinə varid (*daxil*) oldım və naməni təqdim etdim. Ağayi Mirpənc buyurdi ki, otaq və nökrə və nəhar və

şam hazır və yenə mehman varsuz. Şu əsnadə ağayi Mirzə Əli xan Əmini əlində bir bərk (*vərəğ*) telgraf varid (*daxil*) oldi və sölədi ki Soltan Məhəmməd bəg bənim mehmanımdur və ağayi mirzə Əli xan hakim Ərdəbil buyurdılar, heç mane yoxdur və ağayi Əmini mənzilinə hərəkət etdim.

İki gün keçmiş idi Hacı Babaxan mücahid bən ilə mülqat edub (*görüşüb*) sölədi (Hacı Babaxan qədim mücahidlərdəndi və iki yüz nəfər idde müsəlləh (*silahlı*) varyıdı) ki, nə ümid ilə buradə təvəqqüf edubsən (*dayanıbsan*). Bilüsən ki, bizim İran döləti bərabər (*nisbətən*) dölət Rusiyə zəifdur və ağayi Said təmam

(s.65)

əhvalati quzariş (*məlumat*) verüb vəziri xaricə (*xarici işlər naziri*). Mümkündür bir nəfər şəxsi siyasət yolında qurban verüb əmr edsun ki, sizi kamunist dölətinə təslim edsünlər. O vəqt bizim təklifimiz budur ki, dölətə ağ olub sizi bu təhlikədən xilas edək.

Sölədim nə etməli, cəvab verdi əlacı budur. Namə verəm elat Şahsevən tərəf azim olasan (*yola düşsən*). Dedim böylə olursa öz Qafqaz Azərbaycan eli Pırbəhməni Xəlfəlu ki, təqribən altı yüz müsəlləh (*silahlı*) səvari rəşid (*cəsarətli*) mücahidləridur və ol ordu qoşun kamunisti 11 ordu onlarə müqavemət edüb və çün əsləhə (*silah*) kafi olmeyub İnan dölətinə pənahəndə olublar (*sığımblar*) və Səvalan dağənun damənəndə (*ətəklərində*) təvəqqüf ediyorlar (*dayanıblar*), xəbər verərəm. Fori (*dərhal*) bir qasid vəsiləsilə ağayi Əmini səvar qasid göndərdi və bəndə ağayi Böyük xan ki, Pərimbel (Перембел) elün rəisidür, bir namə yazub göndərdüm.

Səbahi igirmi (20) səvari müsəlləh (*silahlı atlılar*) və bir yəhərli at boş mənim çün göndərdilər və fori (*dərhal*) atə səvar olub Səvalan daməninə (*ətəyinə*) tərəf getdüm və mənim həmsirəm (*bacım*) Fatmə Bəgim xanım həm Kəlbə Hüseyn xan Böyük xanun qardaşı övladının əyali (*arvadı*) idi bəni mullaqat edüb (*görüb*) nəhayət (*sonsuz*) şad oldi və sölədi. Qardaş bən səni qoymam burdan gedəsən və təmam el Perimbel ki, hamusı bəni taniordilər cəm oldılar və xasə (*xüsusən*) iki nəfər həmsirəzadələr (*bacı üşaqları*) Hüseynaqa və Hacıaqa, biri 25 yaşında və o biri 22 yaşında bəndən əl çəkmiyub gecə və gündüz bənilə varidilər.

Təqribən igirmi gün (20) buradə təvəqqüf etdim (*dayandırdım*). Hacı Babaxandən namə yetişi ki, vezarət xaricədən (*xarici işlər nazirliyindən*) cəvab gəldi ki, Soltan Məhəmməd bəg mütabiq qanun beynəlmiləl (*beynəlxalq qanuna uyğun*) Rus kamunist dölətinə vermək olmaz. Təmam el Şahsevən və həmsirəm (*bacım*) və həmsirəzadələrdən (*bacı üşaqları ilə*) xudahaf edüb Ərdəbil şəhərinə varid (*daxil*) oldım və buradən ağayi Hacı Baba Məcidzadəyə ki, qədim məşrutə mücahidlərindən hesab oliyor və iki gündən sonrə ağayi Sərdar Naser Mir Sadeq xanə Nəmin qəsəbəsinə gedüb mehman oldım.

Axər paiz ki, novambr ayının əvasətində (*ortalarında*) 1921 (Ноябрь 1921) Nəmin qəsəbəsindən Kahro (Кяхро) kəndinə ağayi Müstafa xan bəradər ağayi Sərdar Naser bahəm gəldük ki, qışı oradə qalım. Şu əsnadə Astaradən ağayi Hacı Hüseyn-ağa bəradəri ağayi mirzə Abbasqulı, Kahro qəriyyəsinə (*kəndinə*) gəlüb sölədi, mirzə Abbasqulı ağa xahiş ediyor ki, Astarayə gedəm ona mehman olam.

**Qərar belə oldi ki, bən Asataradən Ənzəliyə
azim olam**

Noyabr ayının axirində bir lodqa (qayıq kuçək) vəsiləsilə be həmrəhi (*birlikdə*) doktor İslam fərzəndə Hüseynqulı və bir nəfər müəllim

(s.66)

rus ki, hər ikisi Lənkərandən fərar edmişdilər və iki nəfər İran əhli şəhr Kaşan. Astaradə lodqaya səvar olub Ənzəli tərəf ki, əlan (*indi*) bəndər Pəhləvi adlanur, rəhsepar olduq (*yola düşdük*).

Lodqa sahibləri iki qardaş idilər. Böyük qardaş adı Muxtar idi. Axşam vəqti yəvaş-yəvaş külək əsdi və dərya mövcədməgə (*dəniz dalğalanmağa*) başladı Xotbəsərə (Хотбасар) qəbāğində Muxtar ki, zəkəndə niqahban (*sükana baxan*) idi, sölədi ki, hal xəternakdur (*vəziyyət təhlükəlidir*), lazumdur kənar dəryayə çıxacaq və zəknanı (*sükanı*) kənariyə tərəf rubəru (*üzbəüz*) etdi ta kənar dəryayə gələnə tək mövc (*dalğa*) dərya beqədr (*o qədər*) şiddət xəternak (*təhlükəli*) oldi ki, Muxtar bizə ixtar etdi (*xəbərdarlıq etdi*) xəterə amadə (*təhlükəyə hazır*) olaq.

Xülasə, bir fəlakət haldə kənar dəryayə yetişdük və fori (*dərhal*) Muxtar atəş bərpa etdi (*tonqal yandırdı*) və çün (*çünki*) çok soyuq oldi. Cəngəldən (*məşədən*) istifadə edüb atəş (*od*) yandırdıq və gecə ay işıqı var idi. Şam təhiyyə (*hazır*) etdük və şamdən sonrə isterahətə məşğul olduq və təmam yoldaşlar yuxiyə getdi. Fəqət bən və Muxtar ayıq idük və cəngəl (*məşə*) də bir 5 qədəm bizə fasilə (*ara*) vardı.

Nagəhan (*birdən*) gördüm bir nəfər cəngəldən (*məşədən*) çıxub tufəngi üzünə qəravilə alub (*qaldırıb*) hücumə gəliyor. Fori (*dərhal*) təbançanı hazır edüb qışqırdım “harayə gəliyorsən nə xəyal ediyorsən, buradə kişi yoxdur niyə (*məğər*) həmlə ediyorsən, dayan yoxsə atəş elərəm”. Şu əsnadə cəngəl içrə sa-

nelən bir nəfər səda etdi (*səsləndi*) “qayid geri qayid geri” və həmlə edən şəxs dayandı və yavaş yavaş geri qayıtdı.

5 dəqiqə keçdi uca səs ilə cəngəl içərisindən Muxtar deyub səda etdilər (*səsləndilər*). Muxtar bəndən icazə alub getdi və müraciət edub sölədi ki, bular oğridular və dəstəbaşılıarı Xankişi bəgdir və bəndən sordular ki, musafirlər neçə nəfərdülər və müsəlləhdular (*silahlıdılar*) ya nə (*yox*). Bən cəvab verdüm 8 nəfərdular və təmami müsəlləhdular (*silahlıdılar*) və rəisləri Məhəmməd bəg adlu Qafqaz əhlidür.

Vəli (*lakin*) oğrılar Muxtar təvəssotilə (*vasitəsilə*) bəndən icazə istədi ki, bənim yanemə gəlsünlər. Bən cəvab verdüm ki, moqe gecə (*gecə vaxtı*) icazə verməm və sübh vəqti gəlsünlar mullaqat edək (*görüşək*). Vəli (*lakin*) hərçənd gecə sübhətək atəş bərpa edüb oradə qaldılar, vəli (*lakin*) sübh vəqti getdilər.

Saət 8 sübh kəxdudayı məhəl kənar dəryaya gəlüb və təəccüb etdi. Çequne (*necə*) oğrılardan məhfuz qalduq (*qorunduq*) və qəziyyəni (*hadisəni*) bən kəxdudayə nəql etdim. Sölədi çox xoşhal varam ki, oğrılar sizə əziyyət etməyublər və xuahiş etdi ki, kəxduda mənzilinə varid (*daxil*) olaq və bizi apardı mənzilinə və nahar təhiyyə (*hazırladı*) etdi və bir gün oradə qalduq.

Səbahi çün dərya mövci (*dəniz dalğası*) sakit oldı və lodqanı dəryayə salub səvar olub (*minib*) Ənzəli tərəfə rəhsipar olduq (*yola düşdük*). Vəli (*lakin*) Lisar (Лисар) qəbağında dubarə mövc (*dalğalı*) dəryayə duçar olduq və ba zəhmət (*çətinliklə*) kənarə pənah gətduk ki, dərya kənarında gömrükxanə rəisi və mamurini gömrükxanə bizi mütabiq qanun gömrük (*gömrük qanununa uyğun*) istiqbal etdilər (*qarşıladılar*) və rəis gömrük mamurlarun birinə əmr etdi “bu ağanı mənim mənzilimə rəhnumanlıq edəsün” (*ötürəsən*). Mamur bənə şu əmri yetürüb sölədi ki, lazımdur

sizi rəisün şəxsi mənzilinə aparam.Cəvab verdum ki, bən iki yoldaşım var. Mamur qayiddı

(s.67)

rəisə sölədi. Cəvabındə rəis əmr etdi farsı “Ba həmrahaneşan be mənzele bən bebər” (*yoldaşları ilə mənzilə apar*) və mamur gələub həmrahlıq (*bələdçilik*) etdi ki, mənzil rəis ba əsasasiyə varid (*daxil*) oldıq və əz qərar məlum (*belə məlum olur ki*) ağayi rəis fəqət iki otaq var idi və üç (3) gün oradə qalduq və çün mövc dərya (*dəniz dalğası*) sakit oldı, İodqani ağayi Muxtar hazır etdi ki, Ənzəli tərəfə rəhsepar oldıq (*yola düşdük*) və çün ağayi rəis Lisardə mücərrəd (*subay*) yaşıyordı və Lisardə ibadə idi fəqət gömrükxanə və iki qəhvəxanə ki, üç gün təmmam bizim sübhanə (*səhər yeməyi*) və naharə qəhvəxanə sahibi təhiyyə ediyordı (*hazırlayırdı*) və qəhvə sahibinə müraciət etdim ki, hesab nə qədərdir.

Pərdaxt (*təmizlik*) edən qəhvəxanə sahibi sölədi, ağayi rəis bənə tapşurub bir şahı sizdən pul ala bilməm və ağayi rəis özi də Lisardən kənarə gedüb və müləqat edmək (*görüsmək*) və təşəkkür edmək də məqdur (*imkan*) olmadı.

Hərəkət edтік və bən ilə həmsəfər olan iki nəfər keşyançılar (*qoruyanlar*) sölədilər ki, ağayi rəis Kaşan əhlidür və ağayi Kərim xan Kaşani oğludur və atası Nasirəddin şah əsri (*zamani*) yağı (*üsyancı*) oldı və müddəti ömrini yağilə (*üsyanchılıqda*) keçirdi.

Balaxərə (*nəhayət*) Lisardən^x Ənzəli gömrükxanəsinə varid (*daxil*) oldım və Ənzəlidə Nilufər sər ayındə ağayi Hacı Baba Məcizadə ki, ağayi mirzə Abbasqulı Həbibollahininun bacı oğlidür mehman oldum və müəllim rusi ağayi doktor Axundof uşaqlar için müəllim qəbul etdi və doktor İslam -----ni də ağayi doktor Axundof, çün özi nizami mərizxanədə (*dövlət xəstə-*

xanasında) doktor idi, oni də o mərizxanədə (*xəstəxanada*) yer verdi və müddət mərizxanədə qaldı və sel (*vərəm*) naxoşlığı (*xəstəliyi*) tapub Rəştdə fot etdi (*rəhmətə getdi*),

Bən də həman səraydə ağayi Məcidzadənin hücrəsində mənzil etdim və məhəli hökmran ki, şu vəqt ağayi major Sadeq xan idi özümü mərifliq etdim (*tanıtdım*) və ağayi doktor Məhəmməd xan Kəməli də Astaradən bənə bir namə ağayi major Sadeq xan namənə vermişdi. Şu məktubi də müəzzəməllə (*alicənaba*) təqdim etdim və ağayi Sadeq xan və doktor Qulam Hüseyn xan çok cəht cu (*axtarış*) etdilər ki, bənə bir soğl (*peşə*) layiq təhiyyə (*təşkil*) edsünlər.

Vəli (*lakin*) Ənzəli tacirləri Hacı Yusif Zəmani və Qasem, onlar və qeyrə ki, tezari vəqtə (*çar vaxtı*) Badkubədə ticarət ediyordilər, bilmirəm nə cəhətə (*səbəbdən*) bənim əleyhimə bəzi qeyr vaqe (*olmayan*) mətləblər söyləyublər.

Şu mətləbi eşidub doktor Qulam Hüseyn xan və hakim major Sadeq xan xidmətlərinə şərəfyab oldum (*şərəfləndim*), vəli (*lakin*) hər ikisi bənə mənfə cəvab verdilər. Məlum oldı ki, peşiman olublar ki, bənə müsaidət edsunlar və lazımdur söləyim

^x-*Лугар*

(s.68)

əvvəl Astaradə ağayi mirzə Qafar tacir və qeyriləri və bəndər Pəhləvi də (*Pəhləvi limanında*) Hacı Yusif Zəmani və Qasem Əzhəlad ki, sabiq Badkubə də tezari vəqtə (*çar vaxtı*) ticarət varları idi, mənilə ədavət ediyordılar, ta həttə Rus Astarasında sakin olan kamunist mamurları ki, İran Astara hökumətinə nota vermişdilər məni kamunistlərə təslim edsünlər.

Qəblən həman mirzə Qafar və Məhəmmədquki ki, ağayi mirzə Abbasqulunun ərşəd (*böyük*) oğlıdur, baettifaq (*birlikdə*) mir-

zə Abdullə xan Bəsir hakem Astarai İran Rus Astarasınə tərəf gedüb və müqəddəmətan (*öncədən*) tövteə (*fiinə*) və nəqşə (*plan*) təhiyyə (*hazır*) edublar ki, kamunist mamurları hakem Astarayi İran adınə bir şey yazsun və Abdullə xan həm qol (*söz*) verüb ki, fori (*dərhal*) bəni dəstgir (*həbs*) edüb dəst bəstə (*əlibağlı*) kamunistlərə təslim edsün.

Əslən mirzə Məhəmmədqulı be tori (*belə*) ke, ağayi mirzə Abbasqulı mükərrən (*təkrarən*) sölədi ??? degildi v ə mərhum mirzə Abbasqulı ondan narazi və şikayət edirdi və fəqət mirzə Cəfərqulı ki, mirzə Abbasqulının kuçək (kiçik) oğlı idi bundən nəhayət (sonsuz) razı idi və zimmən (həmçinin) mirzə Cəfərqulı həm əqidəsi böylə idi ki, böyük qərdaş mirzə mirzə Məhəmmədqulı bənim əleyhimə şu əməliyyət ediyor.

Şu mətləbi ağayi mirzə Abbasquliyə quzariş (*xəbər*) vermişdi və mirzə Abbasqulı şu səbəbə oğlı mirzə Məhəmmədqulıdən nifrət edərdi və bu qəziyyə (*məsələ*) səfhə 60, 61, 62 və 63 də müfəssələn dərk olub.

1922 ildə ağayi mirzə Abbasqulı peydərpey (*ardı ardınca*) bənə namələr yazdı ki, dubarə (*təkrarən*) Astarayə gedəm və bən çok iradət (*hörmət*) ağayi mirzə Abbasqulı ağayə varımdı. Şu səbəbə avayel (*əvvəllər*) tabestan (*yay*) Ənzəlindən (Bəndər Pəhləvi) Astarayə Seidağa barkazi vəsiləsilə (*vasitəsilə*) azim oldım (*yola düşdüm*). Vəli (*lakin*) ağayi mirzə Abbasqulı çün həmişə yay (tabestani) Ərdəbilə gedərdi və adətan Ərdəbilə azim olub (*yola düşüb*), vəli (*lakin*) nökrələrinə tapşerubdur ki, bəni Ərdəbil şəhərinə göndərsünlar və bu əsnadə ağayi mirzə Böyükağa Abbaszadə təvəsutilə (*vasitəsilə*) bir nəfər rus familəsi Zaytsof (Зайцов) adlı rəis Sinter Sayuz (Центр Союз) tanış oldım və əz qərar (*qərardan*) məlum şu rəis Astara dadgah (*məhkəmə*) səlhündə mühakimə varımiş. Bəndən xəvahiş etdi əlbəttə be mərufiye

(*tamışlıqla*) ağayi mirzə Böyükaqa ki, vekalətən əz hüquq (*hüquqdan*) idarə Sinter Sayuzdən difayə (*müdafiə*) edəm.

Bən dadgah (*məhkəmə*) sülhiyə azim oldım (*yola düşdüm*) və məlum oldi ki, tərəf be təvəssote (*vasitəsilə*) ağayi Mir Əsədullə xan Şahvəli xan oğlu Talışinski Sinter Sayuz ələhinə dəva edür. O vəqt bən vəkillikdən udul etdim (*geri çəkildim*).

Ağayi Zaytsof bəni və mirzə Böyükaqanı nəharə dəvət etdi və mevqeyi nəhar (*nahar vaxtı*) çox xəvahiş etdi ki, vəkaləti qəbul edəm. Bən ciddən rəd etdim an o vəqt xəvahiş etdi ki, mütərcim olam. Mütərcimlik vəzifəsini qəbul etdim və birdə Mir Əsədullə xan ki, o vəqt Astarayi İranda idi onilə mülaqat edüb (*görüşüb*) və bəni dadgah (*məhkəmə*) rəisi ağayi Hacı mirzə Aga ilə dost etdi ki, bəədən (*sonradan*) Hacı mirzə Ağa Bəndər (*liman*) Pəhləvidə rəis dadgah (*məhkəmə*) sülh oldi.

(s.69)

Balaxərə (*nəhayət*) bir mühakimə oldi və bən də mütərcim vəzifəsini əmələ gətürdüm, bəəd (*sonra*) amade (*hazır*) müsafirət Ərdəbil oldım. Şu mətləbi ağayi Zaytsof bilub sölədi ki, qon-sulxanə dürüşkəsi (*drojki - iki çarxlı tək atlı fayton*) xali (*boş*) Ərdəbilə gediyor və mümkündür duruşkə vəsiləsilə Ərdəbil şəhərinə azim olam (*yola düşəm*). Bən qəbul etdim, vəli (*lakin*) ağayi mirzə Böyükağa Abbaszadə ki, bənim qədim dostlarımdandır sölədi ki, heç nigəran olma, ağayi Zaytsof əslən kamunist degil və özi və xanımı hər ikisi hüquq elmi təhsil edüb və bitərəfdülər və səbah sübh qərar böylə oldi ki, dürüşkə (*drojki*) vəsiləsilə Ərdəbilə azim olam (*yola düşəm*).

Mevqe hərəkət (*hərəkət zamanı*) bir nəfər qədim İran terorist-lərdən mənilə həmsəfər oldi. Adını Seid İsmail dedi və başladı şəxsi əhvalatını ki, kimləri teror edüb və bən şu vəqeyyətə çok

vəxim təşxis etdim (*təhlükəli gördüm*) və bir yerdə ki, cəngəl içi idi dürüşkədən (*drojkidən*) aşağı düşüb təpançəni hazır etdim və on iki fişəng (*patron*) varımdı hazır etdim və Heyran^x kəndinə tək ki, gecə yol gediorduk heç ani bu adamdan qafil (*diqqətsiz*) olmadım. Vəli Heyrandə bir qəhvəxanədə təvəqqüf etdik (*dayandıq*).

Həmsəfər Mir İsmail libasını çıxardub istirahətə məşğul və məlum oldı ki, əsləhə (*silah*) yoxidir. An vəqt bən asudə xatir oldım (*xatircəm*), vəli (*lakin*) ehtiyat əldən vermədim və heç yuxıyədə gedmədim və iki saat sonrə hərəkət etdik və Ərdəbil şəhərinə varid (*daxil*) oldım və xiyabandə dürüşkədən aşağı endim və iki tüman dürüşkəçiyə (*drojkaçiyə*) ənam verüb mirzə Abbasqulı ağanın mənzilinə varid (*daxil*) oldım ki, moşarol əleyh (*qeyd olunan şəxs*) nəhayət (*son dərəcədə*) məhəbbətlə bəni istiqbal etdi (*qarşıladı*).

Şu əsnədə dürüşkəçi çok müztərib (*həyacanla*) mənə müraciət edüb xətab etdi (*soruşdı*), ağa siz kimsüz ki, sizün dürüşkəyə (*drojkaya*) səvar olub mənə qonsul əzl (*azad*) etdi və sölədi ki, nəçün şurəvi kamunist dölətinün düşməninə doruşkədə (*drojkada*) gətürmüşəm. Cəvab verdüm ki, bən xodsəranə (*özbaşına*) dürüşkəyə (*drojkaya*) səvar olmadım, bəni idarə Sinter Sayuz rəisi icazə verdi. Dürüşkəçi çok qəmgin getdi.

Ərdəbil şəhərinə ki, ağayi mirzə Abbasqulı ağanın mənzilinə varid (*daxil*) oldım, iki nəfər qazaq gəlüb bəni qələbəki idarəsinə ehzar etdilər (*çağırıldılar*).

İyun ayının əvasetendə (*ortalarında*) 1922 kamendat ağayi Cəlilof bəni təht təhqiqat (*araşdırmalara*) çəkdi ki, güya bən ingilis casusu varam və ingilis döləti bənim təvəssütimlə (*vasitəmlə*) əsləhə (*silahı*) əhali əşayirə nəql ediyor (*zərərli əhaliyə ötürür*). Sualati

(sualları) əcib-qərib (*əcaib-təəcüblü*) bəndən eylədi, təmami cəvab verub rəd etdim.

Şu əsnadə bir molla müəmmim (*əmmaməli*) otaq təhqiqat vəqti daxil oldi və o tərəfə və bu tərəfə gedüb xaric oldi və ağayi Cəlilof

^x-*Qəriyə Heyran gəduk damənində*

(s.70)

şu molla gedəndən sonrə sölədi xodbexod (*öz-özüünə*) “Ay bədzat pedər suxtə” (*ey atası yanmış bədzat*) və digər başladı təhqiqat ed-məgə.

Xülasə ağayi Cəlilof təhqiqatdən sonrə bir namə miz cəbəsindən (*siirməsindən*) çıxarub sölədi ki, bu şəxs molla ki, buraya gəldi adi molla Ruhullədur ki, sizdən qozariş (*raport*) verüb və sizi ingilis casusu hesab ediyor və sölədi ki, təmam qozariş (*raportları*) biəsasdur (*əsassızdır*) və bəni azad etdi.

Molla Ruhullə nə nəhv (*sayaq*) ilə

məqtul oldi (*öldürüldü*)

Mirzə Əli Əkbər Ağa ki, yeki əz oləmayi (*birinci oləma-lardan*) tərəz əvvəl (*birinci səviyyəli*), sahib ictahaddur (*çalışan*) və islam dini mobin (*həqq*) yoləndə bizə ki, partizan müharibəsində çok kömək edüb, şu mətləbi eşidüb və iki nəfər tələbələrə fətva ediyor (*höküm verir*) ki, şu molla xəbər üstə nizdəsünlər (*vursunlar*) və Ərdəbil bazarında iki mamur (*əmr alan*) tələbələr mollani təsadüf edub xəncər ilə qarnımı parə edüb (*yarıb*) qətlə yetürürlər və hökumətə qozariş (*xəbər*) veriyor ki, tebqə dələyel sərih (*aydın faktıdır*) rus şurəvi kamunist dölətinə casus olub və bir neçə şu əməliyyat şurəvi nəfinə (*xeyrinə*) və İran döləti islam məmləkətinə sədəmə varid edüb (*ziyan yetirib*).

Əz qərar məlum (*sənədlərdən məlum olub*) iki nəfər molla Ru-hullə yoldaşları şu əhvalatı eşidüb, şurəvi rusiyə kamunist dö-lətinə fərar edüb və təslim olublar.

İki ay Ərdəbildə qalub avqust ayının igirmci günü 1922 Ərdəbildə ittilə aldım (*xəbər aldım*) ki, ağayi Sərdar Naser Mir Sadeq xan hakim sabiq Ərdəbil^x dübarə (*yenidən*) qüvvə təhiyyə (*hazır*) edüb və xəyali var Kaleş elinün üstünə həmlə edsün və Banu Əzəmət xanim^{xx} Poladlu həm bənə namə yazub və xəva-hiş etdi ki, hər tur olursa Sərdar Naseri şu əməliyyatdən mün-hərif edəm (*yayıdıram*).

Xülasə ağayi Sadeqoldövlə Sadeq xan karguzar Ərdəbil-də özimlə həmrəh edub Nəmin qəsəbəsinə ki, məhs iqamət Sərdar Naserdur varid (*daxil*) oldım və müşahidə etdim ki, tə-mam Nəmin evləri və küçələri müsəlləh (*silahlı*) qüvvə ilə mövc verir (*dalğalanır*).

Ağayi Sərdar Naser xidmətinə şərəfliyəb (*şərəfləndim*) oldım və ağayi Sadiqoldövlə də ağayi Sərdarun otaqinə varid (*daxil*) oldı. Ağayi Sərdar bir küçək otaqda bizi fəvqaladə qəbul etdi və çox söhbət mütifərriq (*dağınq*) keçdi. Axer söhbət həmlə müsəlləhanə (*silahlı həmləyə*) ağayi Sərdarun Kaleş tayfəsinün əleyhinə başlandı və çox xəvahiş və istida etdük (*yalvardıq*) ki, şu iqdamatı moquf edsün (*əməlləri dayandırın*). Vəli (*lakin*) hər çe (*nə*) bən və Sadeqoldövlə israr etdük cəvabində Sərdar Naser sö-liyordi.

^x- Ərdəbil ^{xx}- Əzəmət xanim xahəri əmiri (*əmirin bacısı*)
aşayir və zövcə (*həyat yoldaşım*)

(s.71)

Keçən ildə bəni şu iqdamatdən münserif etdün (*əməliyyatdan vaz keçirdim*) və dəha heç günə səbəb yoxdur ki, təsmim həmlə (*həm-*

ləyə qərarı) gətidür və hərçə (*hər nə qədər*) xəvahiş etdük mükərərən (*dəfələrlə*) buyurdular, tufəngün ağzı bilər. Balaxərə (*nəhayət*) söhbət çəkdi nəhar vəqti oldi, bən qəhr etdim (*incidim*) və otaqdən xaric olandə böyük salondə nəhar dəstgahi sufrə bərpa oliyordi (*hazırlanırdı*). Vəli (*lakin*) bən və ağayi Sadiqoldövlə heç birimiz nəhar meyl edməğə qalmaduk və qəhr edüb (*inciyib*) həyətdən xaric olduq və atlarə səvar olub Astara tərəfinə azim olduq (*yola düşdük*).

Gədük başınə az qalmışdı bir nəfər Nəmin əhli Məhəmməd bəg yoldə təsadüf etdük. Sadiqoldövlə qəbaqdə gedişirdi. Məhəmməd bəg Sadiqoldövlə ilə çök yanıqlı söhbət ediyordi. Bən yetişdim Sadiqoldövlə sölədi, qulağ ver gör Məhəmməd bəg nə söhbət ediyor. Cəvab verdüm nə söhbət ediyor - Məhəmməd bəg başladı ki, təmam Kaleş tayfəsinün kədxudaları və rəisləri Heyran kəndində yol üstində cəm olub və Sərdarun onlarə həmləsünün nəqşəsini (*planını*) Soltan Məhəmməd bəg Qulibəgliyə mərbut ediyorlar (*aid edirlər*) və hamusı qəsəm yad ediyorlar (*and içirlər*) ki, əgər Qulibəglini görsələr oni tikə-tikə edəcəklər və Sadiqoldövlə sölədi ki, hətman (*mütləq*) geri qayıdək bu səfərdən münsərif olaq (*vaz keçək*).

Bən cəvab verdüm ki, heç münsərif olamam (*vaz keçməm*) və hərəkət edüb ağayi Rəşid xan ki, təmam Kaleşlarün rəisidür müstəqiməm (*birbaşə*) onun mənzilinə gedəcəgəm. Sadeq xan sölədi, aşkara Məhəmməd bəg nəql ediyor, sizi Sərdar Naserə qomxiş nisbət veriyorlar (*əqrəbası hesab edirlər*) və özündə məşhur partizan varsan, heç mənası yoxdur özimizi xətərə dücar edək.

Cəvabındə dedim, əgər Kaleşlər qəsd terror varsa bənimçün, sizə mərbut degil (*dəxli yoxdur*) və məndə his edirəm buradə xətər var. Ba həmeyin (*bütün bunlara baxmayaraq*) mənim çün bu

yoldan geri qayıdmək böyük nəngdur (*ayıbdır*). Siz də geri qayıdəsüz, bən gedəcəgəm.

Balaxərə (*nəhayət*) hərəkət etdük ta Heyran kəndinə yetişdük. Çün Kaleşlərin və onların rəisləri ağayi Rəşid xanun iqaməti Heyran kəndinin yanında idi. Müşahidə etdim ki, heç bir nəfər Kaleş oradə qalmıyub, təmami çadırlarını cəm edüb gedublar.

Heyran kəndi əhalisindən sordım ki, bu Kaleşlar

(s.72)

haraya gedmişlər. Cəvab verdilər ki, çün təyin olundu ağayi Sərdar Naser onlara həmlə edəcək, şu cəhətə (*səbəbə*) hamusu köç edüb cəngəl (*meşə*) içərisinə gedublar. Bir nəfər şəxs məni Heyran kəndindən götürüb cəngəl içərisinə hərəkət etduk ta ki, bir qalın səxt (*sərt*) cəngəl içərisində bir böyük oba köç müşahidə etdük ki, tazə orayə gəlublər. Əmma Rəşid xan bir başı bağı məfrəş üzərində oturub və əshabları təmam müsəlləh (*silahlı*) dörd tərəfini alublar.

Bəni görcək Rəşid xan ayağə qalxub və nökrələr gəldilər bizim atların cilosini dutdular və biz də atlardan aşağı endük və əvvəl Rəşid xan bənə xetab edüb (*üzün tutub dedi*) isteqbal etdi (*qarşıladi*), xoş gəldim dedi ki, ağayi Sadiqoldövlə bizə çok mehman olub, amma siz ki, əvvəl dəfədür varid (*daxil*) olursuz, çok şərməndə varam (*utanıram*). Bətori (*belə*) ke, şayəd (*bəlkə*) və bayəd (*bir təhər*) sizdən pəzirəliq (*qulluq*) edə bilməm.

Fori (*dərhal*) qardaşı Zərgəm şu səda etdi (*səsləndi*). Bir nəfər qasid göndərsun aşağı kəndə, oradə bir Ləm^x təhiyyə (*hazır*) edsünlər və şu gecəni oradə Soltan Məhəmməd bəg öz rəfiqi (*dostu*) ilə oradə mehman ma əst (*bizim qonağımızdı*). Biz də atlarə səvar olub (*minib*) və 5 nəfər səvari müsəlləh (*silahlı atlar*) və Zər-

ğam həmrah şu kəndə varid (*daxil*) olduq və fori (*dərhal*) bizə çay yumurta və kərə və bal hazir edüb, çün saət 5 əsr (*vaxtı*) idi və özimizdə acidük.

Şu təamı (*yeməyi*) meyl etdük və saət 6 əsr ağayi Rəşid xan on (10) nəfər səvari təmami müsəlləh (*silahlı*) şu məhələ gəldilər və məşğul söhbət olduq. Vəli (*lakin*) söhbət yenə əsnayi hərəkət yoldə söləmişdi heç nə bən və nə Rəşid xan bir kəlmə işarə edmədik və şam müfəssəl bizə verub nəhayət (*xüsusi*) ehtiram ilə istiqbal etdilər (*qarşıladılar*) (hərdən birdən ağayi Sadiqoldövlə bənim qulağemə söləyir ki, bunlar bizi qəbağə atacaqlar). Bən xəndə edüb (*gülib*) deyürdim, heç vahimə edmə (*qorxma*).

Gecə yarıdan keçmiş ağayi Rəşid xan öz məhəl suk-nasenə (*yaşadığı yerə*) getdi. Vəli (*lakin*) ağayi Zərgəm biz ilə həman kömədə yatdı və sübh bizi bir ehtiram ilə ağayi Zərgəm ta Qələbəyi kəndinə tək bədrəqə etdi (*yola saldı*) və ehtiram ilə xudahafiz edüb getdi və bizdə həman gün Astarayı İranə varid (*daxil*) olduq və səbahı Seyidaqa barkazılə Astaradan Ənzəliyə (əlan Bəndər Pəhləvi (*indi Pəhləvi limanı*)) hərəkət etdim və ağayi Sadiqoldövlə xeyli təəccüb ediyordı ki, əgər Məhəmməd bəg doğrı diyordı bəs niyə heç bizə işarə edmədilər.

Hadiseyi xəternaki dər beyni rah dəryai əz

Astarayı İran be Ənzəli

(təhlükəli hadisə dəniz yolu ilə İran Astarası ilə

Ənzəli arasında baş verdi)

Oktabr ayının 24-mci günü 1922 Astaradən saət 5 əsr (*vaxtı*) dərya (*dəniz*) yolilə Seyidağa barkazi vəsiləsilə (*vasitəsilə*) Ənzəliyə tərəf hərəkət etdik. Bir saət hərəkət edmişdik barkazun motori

^x-*вешка*

(s.73)

xərab oldi və qəmandir (naxoda) məcbur oldi yelkan badi (*külək yelkəni*) vəsiləsilə barkazə hərəkət versün. Saət 11-12 gecə matros barkaz Muxtar bulundu (*dedi*) ki, bir il (sənə) qəbaq bizi Astaradən bir küçək (*kiçik*) rəsti qaiq (*qurtulma cəhdi*) ilə Astaradən Ənzəliyə aparmışdı (təfsili 66-67 səhifələrdə işarə olub), bənə xəbər verdi Ənzəli tərəfindən bir cəngi kəşti (*hərbi gəmi*) (Baron Baxt) gəliyor və çün Muxtar sabiqdən bəni tanıyordi və bənim sabiqəmi (*keçmişimi*) kamunistlər ilə çox yaxşı buliyordi, fori (*dərhal*) başa düşdi, şu kəşti (*gəmi*) bəni təqib ediyor.

Fori (*dərhal*) bir nəqşə (*plan*) söylədi ki, bir ədəd təxtə, fori (*dərhal*) götürdi ki, keşti (*gəmi*) yanına bəğəli (*ardınca*) burgunə (*ləvbərə*) bağladı və salladı ta su üzərinə və söylədi. Əgər kamunistlər barkazə varid (*daxil*) olub sizi axtarsalar sizi fori (*dərhal*) şu təxtə üzərinə qoyub barkazun burginə buraxaruq.

Balaxərə keşti (*nəhayət gəmi*) yetişdi və çiraq (Прожектор) buraxdı, və təğriba 5 dəqiqə təvəqqüf edüb (*dayanıb*) və keştiyə (*gəmiyə*) hərəkət verüb Astara tərəfinə hərəkət etdilər.

Qəmandir barkaz keştinə (*barkaz gəmini*) mülahizə edüb bənə müraciə edüb söylədi ki, şu keşti (*gəmi*) kamunist şurəvi dölətün ki, Ənzəli portındə vardular təəllüq tapur (*aid olur*) hətman barkazi təqib ediyor və belə məlum oluyor ki, Astaradan Ənzəliyə xəbər verüblər və bu keşti (*gəmi*) Ənzəlidən hərəkət edüb ki, barkazi təqib edsün. Vəli (*lakin*) çün motor xərab olub və motor əvəzində yelkən badi (*külək yelkəni*) vəsiləsilə (*vasitəsilə*) hərəkət edirəm, şu səbəbə xəyal etdülər ki, barkaz dəgil, Türkmən lədqasıdur ki, hərəkət etdilər Astarayə tərəf ki, barkazi tapsunlar.

Su əsnədə Muxtar^x matros gəldi söylədi. Ağa əcəb xətdən necat tapduq. Cəvabındə çün ağayi naxoda (*kapitan*) məsbuq (*xə-*

bəri) dəgildi, mətləb tarik (*qaranlıq*) idi sölədi ki, nə xəta var idi, barkazda ki, qaçaqmal yoxdur. Şu əsnadə Muxtar əsli mətləbi solədi ki, keşti Baron Baxt (*Baron Baxt gəmis*) ağayi Soltan Məhəmməd bəği təqib ediyor. Şu məqamda qəmandir sölədi ki, Soltan bəğ varsuz, pəs (*buna görə*) şükür Xudayə.

Vəli (*lakin*) barkazi çün çok

^x-Muxtar

(s.74)

köçməkidi hərəkət verdi kənar deryayə (*dəniz sahilinə*) tərəf. Sölədi ki, əl ilə sinterə kömək edəsüz lazımdu. Bən də sinterə kömək edəm, barkazi ləb kanar deryayə (*dəniz kənarı sahilinə*) yoxun hərəkət edərəm ki, keşti cəng (*hərb gəmis*) (Baron Baxt) kənarə gələ bilməz və əgər dubarə (*yenidən*) cəngi Baron Baxt (Барон Бакт) bizə təsadif edsə, kənar deryayə (*dənizin sahil* tərəfə) gələ bilməz və çün barkaz yelkan vəsiləsilə hərəkət ediyor və yoxun gələ bulməz dil (*cəsarət*) edər gidər və haman tür (*təhər*) kənarə yoxun barkaz ilə Ənzəliyə tərəf hərəkət etdük və sübh Ənzəli bəndərinə (*limanına*) varid (*daxil*) olduq və şu nəhv (*bu yol*) ilə xətdən necat tapdım və Ənzəlidən Rəşt şəhərinə mənzil ağayi doktor Əbdül Xalıq Axundof varid (*daxil*) oldım.

Bir neçə gün keçmiş xəbər şayan oldı (*yayıldı*) ki, Sərdar Naser Kaleşlarun üstinə həmlə edüb və be məhz (*zamanda*) ki, zədoxord (*müharibə*) şuri oliyor (*başlayır*). Əvvəli mərhələdə Sərdarə qululə əsəbət ediyor (*dəyir*) və iki gün zərfində (*ərzində*) fot ediyor (*rəhmətə gedir*) və müddəti Gilanda əksər ohat (*zümrlər*) Ənzəlidə ağayi mirzə Hacı Baba Məcidzadə hücrəsində Aksəray Nilufərdə Ənzəlidə vaqə idi (*olmuşdu*) və kəmal itaət şu himmət (*düşüncələr*) ilə köçürdi.

Şu əsnadə bir nəfər gürcü Tiflis şəhərindən Ənzəlidə bənilə tanış oldu ki, Lordkepanidzi (Лорд Панидзе) namində və Gazian tərəfində bir mehmanxanə təşkil etdi və bir nəfər əlavə gürcü ki, Kutais şəhərindən Sakaradzi namində bənilə dost oldular və bəni ki, mühacir Qafqaz varam, mehmanxanədə bənə mənzil və yemək verdilər.

Şu əsnadə sabiq Azərbaycan Cümhuri dövləti Məhəmməd Hüseynof əfsər rütbəsi var idi, mühacirət edüb bənim sorayıma gəlüb ki, bir qismi (*belə*) ki, 4 gün oradə iqamət etdikdən sonra mehmanxanə münhəl (*ləğv*) oldu və Məhəmməd Hüseyn Rəşt şəhərinə gedüb və bəndə bir rus sabiq ağ əfsərlərdən idi Qazian tərəfdə mənzili varidi bəni mənzilinə apardı.

Bir gün bənə xəbər verdilər ki, şu əfsərin əyali (*arvadı*) bir anın piyadı fərzənd (*övladı*) Yelipayof adlı xanım idi. Cəngi (*hərbi*) paraxod ki, şu vəqt Rusiyə kamunist şürevi dövləti tərəfindən Ənzəli bəndərində (*limanında*) davam ediyordi, şu paraxodun matrosları ilə əlaqəsi vardır və şu mətləbi eşidüb bəndər (*liman*) Pəhləvi tərəfə bir neçə gün ağayi mirzə Hacı Baba mənzilinə gedub oradə mehman oldım.

Bir neçə gün mehman oldım. Bir gün xanım əfsər bəndər (*liman*) Pəhləvi tərəfə gəlüb bənə sölədi, şöhrini (*əri*) İvan Blonsi neçə gündür

(s.75)

qaib olub. Bəəd (*sonra*) məlum oldu ki, həman xanımun bevasilə (*vasitəsilə*) şu əfsər İvan Blonsi paraxod cəngi (*hərbi*) matroslar aparublar və bən fori (*dərhal*) Qazian tərəfə gedüb və əsasiyyəmi (*əşyalarımı*) cəm edub bəndər (*liman*) Pəhləvidə Qulamrza Sərrafun evində mənzil kirayə etdim.

Bir neçə ay keçmiş Qulamrza Sərraf mesli divanə (*dəli kimi*) bənə həmlə edub mənzili təxliyə edub (*boşaldıb*), deyub israr etdi. Məlum oldı ki, bəndər (*liman*) Pəhləvidə yaşayan kamunist tərəfdarları şu şəxsi təhrik edublar bənə mənzil verməsün. Məcbur oldım ki, başqə mənzil təhiyyə edim (*hazırlayam*).

Bir nəfər dost ki, həmmüvəkkil idi işlərini idarə kargüzari və hökumətidə aparıyordım. İsmi Timafey Kankovic ki, ağayi Riski neft idarəsində pişkar (*rəis*) idi, özidə Lehistani (*Polşalı*) (Поляк) bəni mulaqat etdi (*gördü*) və sölədi. Müvəqqədən bir otaq kirayə verərəm və çok təşəkkür edub fori (*dərhal*) orayə köçdim.

Şu əsnədə bir nəfər xanım rus Ukrayni Kiyef şəhərindən mühacirət edüb İranə gəlmiş. Ağayi Qulamxan Məhəmmədinün evində tanış olduq. Çok söhbətdən sonrə məlum oldı ki, şu xanım rusiyadə öz şöherilə (*əri*) ki, Dnepr və Ərsimes (*Arzamas?*) Dinikin ordusunda kamunistlərin ələhinə çok zəhmət çəküb və tıbdən də ittilaət (*xəbəri*) varidi və sestra milaserdi (şəfqət bacı) olub və şöherini (*əri*) cəngdə qətl edublar və özi Astraxan (Астрахан) şəhərindən bevəsilə keşti (*gəmi vasitəsilə*) Xəzər dəryasında əvvəl Lənkəran şəhərinə mühacirət edüb və oradən də gecə vəqti tənha dərya kənarı Astarayı Rusə gəlub və oradə bir qocə rus arvadına təsadüf edüb və neçə gün qocə rus arvadı onı məxfi edüb (*gizlədib*) və bir nəfər bələd müsəlman tapub, gecə yarisindən sonrə səhərə yoxun Astara çayını keçüb İranə torpağına varid (*daxil*) olub və İran sərhəd mühafizləri onı görüb dəstgir (*həbs*) edublar və hökmran Astara ki, şu vəqət ağayi Rəşidolməlekmiş və çün ağayi Rəşidolməlek zəbani rusi (*rus dilini*) çok yaxşı bilürmiş və Rusiyə mütivəssitə mədrəsə (*orta məktəbi*) təmam etmiş və o zəman ağayi Qulamxan Astaradə maliyə rəisi imiş. Ağayi Rəşidolməlek şu xanıma bərayi pərəs-

tari bəççəhayı (*üşaqlarının dayəliyi üçün*) ağayı Qulamxan Məhəmmədiyə mərufilik (*tanış*) ediyor və bəndə oradə ki, bədən ağayı Qulamxan Məhəmmədi bəndər (*liman*) Pəhləviyə gəlub oradə dəst ediyordı şu xanım ilə ismi Firuzə ki, Ərdəbil şəhərində ağayı mirzə Əli Əkbər Ağa şu xanımı islam dininə daxil edub və bir xətt (*yazı*) həm xanımə verubdür və adınıdə Firuzə adlandırub. Rus adı (Antanina Lazarofnadur) və çün bən mücərrəd (*subay*) yaşayurdım bəndər (*liman*)

(s.76)

Pəhləvidə izdivac etdim ki, dər tarix (*tarixində*) 28 iyul 1925 izdivac vaqə oldı və nəhayət zəhmət ilə bəndər (*liman*) Pəhləvidə həman ağayı Kankoviç pişkar (*rəis*) Riski mənzilində yaşayurduk.

Bir gün ağayı Kankoviç bənə sölədi ki, lazımdur mənzili təxliyə edəsən (*boşaldasan*), vəgərnə (yoxsa) şurəvi mamurları ki, İrandən çəltuk aliyorlar ki, İrandə təmiz edüb Rusiyə apar-sunlar (çün şu şəxs ağayı Kankoviç asiya (*dəyirman*) çəltuk təmiz edən varidu) və bənə versünlər və şərt edublər ki, ta Soltan Məhəmməd bəg sənün mənzilində var, sənə iş vermərük.

Naçar mənzil təhiyyəsinə (*axtarışı ilə*) məşğul oldım və zəhmətlə bəndər (*liman*) Pəhləvi bir seyidə xanım ki, Firuzə xanım bir otaq tapdı, kirayəsi hər ay 12 qran. Təqribən 7 ya 8 ay şu mənzildə qüzəran etdük.

Məzirət (*üzr*) istiyorım o vəqt ki, Kankoviç mənzilində yaşiyordım gecə saət 11-də küçə tərəfdən bir səda gəldi. Çün Kankoviç mənzili kənar şəhər bəndər (*liman*) Pəhləvidi və kuçə o tərəfə səhra idi və səda edən şəxs bənim adıma səda ediyordı. Bən istədim otaqdən xaric olub və səda edən şəxs tərəfinə gedəm, həmsərim (*arvadım*) Firuzə xanım mane oldı. Sölədi ki,

gecə yarısı şu şəxs səni nə çün istiyor. Özi fənar əlinə alub çıxdı və sordı, kimsən və Soltan Məhəmməd bəg ilə nə işin varındur. Şu şəxs söylədi ki, ruznamə (*qazet*) çoxlı Türkiyədən gəlüb və yaxşı xəbərlər var, gətürmüşəm şəxsən özünə verəm. Həmsərim (*arvadım*) banu Firuzə cavab veriyor, Soltan Məhəmməd bəg mənzildə yoxdur, Rəştə doktor Axundzadə mənzilinə gedüb. Şu vəqtə ruznamələri (*qazetləri*) həsardən həyətə atub və neçə kəlmə naməfhum (*anlaşılmayan*) hərflər deyur və qaib oliyor.

Bədən (*sonra*) ruznamələri (*qazetləri*) mülahizə edub müşahidə etdim, heç türk ruznaməsi (*qazet*) yoxdur. Fəqət bir neçə vərəq şurəvi kamunist ruznamələridür (*qazetləridür*). Məlum olur ki, şu şəxs qəsd terror varimiş və səbahi Rəştə azim (*yola düşdüm*) və ağayi doktor Axundzadə mənzilində mehman oldım.

3 gündən sonra həmsərim (*arvadım*) banu Firuzə Rəştə gəlüb söylədi ki, keçən gecə saat 9 bəndər (*liman*) Pəhləvidə bazarə gedub çörək alub mənzilə gəliyardım ki, mənzilün həyət qapusunə bir igirmi addım qalmış üç (3) nəfər həyət həsar dibindən qalxub xanım Firuzəyə hücum ediyorlar. Banu Firuzə qışqırıq ediyor, bir neçə it Kankoviç həyətindən çıxub şu şəxslərə həmlə ediyor. Şu əsnadə birisi yapuşur banu Firuzənün boğazından, əmma itlərin həmləsi mocebinə (*səbəbinə*) buraxub fərar ediyor.

Səbahi banu Firuzə gedub şəhrəbaniyə (*polis rəisi*) şikayət ediyor və şəhrəbani (*polis rəisi*) Kankoviç mənzilinün nəzdində pasiban (*polis*) təyin ediyor. Şu hekayət banu Firuzə

(s.77)

söläyub nəticədə dedi ki, bəndər (*liman*) Pəhləvidə yaşamaq çok vəximdür (*qorxuludur*) və Rəştdən bəndər (*liman*) Pəhləviyə qayidub ki, seyidə xanımun evində bir otaq kirayə edub yaşayırdı.

Şu əsnadə ağayi İvan Alşanski ki, pişə (*sənət*) mühəndis var idi (Инженер технолог) ki, Tehrandə riyasət rahe Qəzvin bəndər (*liman*) Pəhləvi (*Qəzvin Pəhləvi yolu rəisi*) təyin olmuşdı ki, onilə sabiqə varimidi (*keçmişdən tanışdım*). Hekayəti onə sölədim. Cəvab verdi ki, vizarət rah (*yol nazirliyi*) tərəfindən istefa verüb, bir neçə maşın bari (*yük maşını*) icarə edüb ki, Həmədandən ingilis nefti və benzini Qəzvin və Tehran və Qum, İsfəhan və

Sultanabad şəhərlərinə həml (*nəql*) edsün və fori (*dərhal*) Həmədan şəhərinə gedməği bənə təklif etdi. Bəndə qəbul etdim və avqust ayı 1927 Pəhləvidən Həmədanə hərəkət etdim ki, avqust ayının əvayelində (*əvvəlində*) Həmədanə varid (*daxil*). Vəli (*lakin*) bir neçə aydən sonrə ağayi Alşanski işi münhəl (*ləğv*) oldı ki, dubarə halım nəhayət (*son dərəcə*) pərişan oldı.

Şu haldə bir rus qədim ağ əfsərlərdən bənə Həmədandə təsadif etdi, halimi onə sölədim. Şu əfsər ismi Viktor İvanoviç Fakeyof ki, sabiq Lənkəran səfəhatində (*ərəzəsində*) İran və Rus sərhəddə dördüncü focun (*zastavanın*) rəisi olmuş və bəni yaxşı taneyordı ki, Həmədandə mehmanxanə saxlıyordı bəni mənzilinə dəvət etdi və həmsərim (*arvadım*) Firuzə xanım ilə bir yerdə müəzzəməlləhun (*alicənabın*) mənzilinə azim olduq (*yola düşdük*) və ağayi Fakeyof bəni nəhayət (*son dərəcə*) mehr ilə istiqbal (*qarşıladi*) etdi və çox bizə köməklər etdi.

Bədən (*sonradan*) ağayi Hacı Mirzə ağayi dadgüstəri (*hakim*) ki, əmin sülh Həmədan var idi və şu möhtərəm şəxs həm bənə çox kömək etdi və Həmədandə ki, o vəqt secel (*şəxsiyyət vəsiqəsi*) əhval qanuni vəəz (*icad*) olmuşdı betarix (*tarixində*) 27 fərvərdin 1308 (*1930*) vərəqe şenasnamə (*şəxsiyyət vəsiqəsi*) aldım və bəəd (*sonra*) ağayi Hacı Mirzə ağa çox kuşəş (*səy*) etdi ki, bənim çün cəvaz vekalət (*vəkillik lisenziyası*) təhiyyə (*hazir*) edsün. Vəli (*lakin*)

mümkün olmadı rubehəm rəfte (*üst-üstə*) Həmədandə nəhayət (*böyük*) ehtiyac altındə yaşıyorduk.

Bir gün həmsərim (*arvadım*) banu Firuzə yenə sölədi ki, bir nəfər xanım həmvətən Kiyef şəhərindəndür xiyabandə təsadüf etdim və saxt rusi şurəvi bank rəisidür və çox xəvahiş etdi ki, o xanımın mənzilinə və xanımlə rəbitədə (*əlaqədə*) olsun və zəmnən (*həmçinin*) sölədi ki, o xanım xəyyati (*dərzi*) işlərində var.

(s.78)

Şu münasibət ilə bank rəisi xanımın mənzilinə rəftaməd (*get-gəl*) etməyə başladı və hər gün orayə baş vıradı. Bir neçə ay keçəndən sonrə həmsərim (*arvadım*) Firuzə xanım əsr (*axşam*) vəqti mənzilə gəldi, çox hali pərişan var idi və sölədi. Daha bank rəisi mənzilinə gedməm. Sordım nə vəqə olub (*baş verib*). Sölədi ki, keçən gün bir nəfər rus şurəvidən orayə mehman gəlüb və nəhar bir yerdə rəis bank və xanım rəis bank və mühasib rəis bank.

Nəhardən sonrə şu mehman bənə təklif etdi ki, əgər istəyorsən bu hal pərişanlıqdən xelas olasan, həmsərün (*ərin*) müsəlman Soltan Məhəmməd bəgi məsmum ed (*zəhərlə*) və iki min tuman vəch nəqd (*nağd pul*) şu cəhətə verəcəkdür və cəvabində sölədim, fikr edərəm. Çox təkid etdi, ta hətti bir torba gümiş pul bənə nişan verdi ki, iki min tuman puldur.

Nəticədə həmsərim (*arvadım*) mənzilə gəlüb bu əhvalatı bənə ittilə (*xəbər*) verdi və sölədi, daha bən bankə gedməm. Vəli (*lakin*) çün bank rəis xanımı bir miqdar parçə libas tikməyə vermişdi, sölədi parçanı aparub o xanımə təhvil versün. Parçaları kağezə büküb yolə düşüb azim oldı (*getdi*) ki, parçaları təhvil verüb müraciət edsun (*qayıtsın*).

Gün batdı hərçə (*nə qədər*) gözlədim gəlmədi. Bir əsəyi möhkəm əlimə alub bank tərəfə azim oldım (*yola düşdüm*) və çün bank qapusunda İran dövləti tərəfindən pasban (*polis məmuru*) təyin olmuşdı, şu pasbana (*polis*) söylədim ki, ged mənim xanımımə söylə ki, gəlsun gedək mənzilə.

Pasban (*polis*) gəldi söylədi ki, əlan (*indi*) gəliyor. Yarım saət keçdi gəlmədi. Dubarə (*yenidən*) pasbanə (*polis*) müraciət etdim, pasban (*polis*) getdi. Gəldi söylədi ki, əlan (*indi*) gəliyor, digər yarım saət gözlədim həmsərim (*həyat yoldaşım*) gəlmədi. Şu ozani (*vəziyyəti*) görüb nəhayət əsəbani oldım və müharibə halım bənə qələbə etdi və şuri etdim (*başladım*) əsa ilə qapuni vırməgə ki, əsa sədası xiyaban müabirlərini (*gedib-gələnlerin*) təvəcəhini (*diqqətini*) cəlb etdi və mərdum (*cəmaat*) yürüş-yürüş izdiham etdilər və pasban də (*polis də*) hazır oldu gedsün qəziyyəni şəhərbanuyə (*polis rəisinə*) ittila (*xəbər*) versun.

Şu əsnadə qapu açıldı və müşahidə etdim

(s.79)

həmsərim (*həyat yoldaşım*) Firuzə xanım və xanım rəis bank və mühasib Sinelnikof (Синелников) qapu qəbağında dayanublar və həmsərəm (*həyat yoldaşım*) ilə xudahafiz edüb bənə söylədilər ki, saq səlamət həmsəruzi (*həyat yoldaşımızı*) təhvil verdük.

Həmsərəm (*həyat yoldaşım*) Firuzə xanımın halını çox pərişan gördüm. Sordım nə vaqə (*hadisə*) olub, söylədi ki, bank rəisi və mihasib ağayi Sinelnkof və xanım rəis və mehman namborde (*qeyd olunan qonaqla*) bir yerdə şam meyl etduk və əsnayı şam limunad (Лимонад) gətürdülər və mehman rus əcələ ilə limunad mənim istəkanimə tökdü və bənə verdi. Bənə alub miz üzərinə qoydım. Şu əsnadə ağayi mühasib Sinelnkof bənə işarə etdi ki, limunadı meyl edməyim.

Vəli (*lakin*) limunadtan bir balaca qurtum içmişdim, istəkanı yerə qoyub ayağə qalxdım. Şu mehman çok israr etdi, vəli (*lakin*) bən hərəkət etdim və xanım rais və ağayi Sinelnikof və həman mehman bəni bədrəqə etdilər (*yola saldılar*). Qapuyə gəlüb məlum oldı ki, qapunu vuran sən imişsən və səni qapudə gördim və indi bir az başım keçirür.

Bu əhvalatı deyüb sölədi ki, daruxaniyə (*apteka*) gedüb zidd səmm (*zəhər ələhinə*) alub gələm, çün Firuzə xanım tibbdən ittila (*məlumatı*) varidi. Gedub daruxanədən (*apteka*) daruyi ziddi səmm (*zəhərə qarşı dərman*) alub gətürdi və nuş etdi və hali yaxşı oldı.

Əlqissə (*xülasə*) bədən (*sonra*) məlum oldı, şu naməlum mehman rusiyə şurəvidən İranə mamuriyyə (tapşırıq) ilə gələrmiş və çün nəqşə (*plan*) ki, bəni məsmum (*zəhərləmək*) edməkdən ötri varimış və təyin olub və çün Firuzə xanımdə mühacirə və zid kamunist və Rusiyə Ukrain Kiyef şəhərindən kamunistlərdən fərar edüb İran dölətinə pənahəndə olmış (*sığınmış*). Şu səbəbə şu biçarəni də suiqəsd edüb məsmum edmək qəsd edüb (*zəhərləməyə çalışıb*). Ağayi Sinelnikof (Синелников) betorike (*belə ki*), bədən (*sonralar*) məlum oldı şəxsi bitərəf və ciddi rus maliklərinəndir və əvvəl ibtida kamunistlərə təslim olub və onlarə xidmət ediyor.

Həmədan şəhərində ta sənə (*il*) 1930 avqust ayının əvəsətenəcəq (*örtəlarınacan*) imrar həyat etduk (*həyat sürduk*) və çok pərişan haldə keçürdi və çün (*çünki*) Həmədandə cəvaz vəkalət (*vəkillik lisenziyası*) alməq mümkün olmadı və sabiqə (*keçmişdə*) vəkalət həm fəqət (*yalnız*) Gilandə varimidi və zemnən (*həmçinin*) mərhum Hacı şeyx Səlim həm çok esrar ediyordi Gilanə gələm və özidə

^x-Синелников

(s.80)

bəndər (*liman*) Pəhləvidə müdərresə xanidə (*orta məktəbində*) müəllim siməti (*vəzifəsi*) varidi.

Zimmən (*həmçinin*) qədim dostlarımdən ağayi Hacı Məhəmməd xan Azadəqan ki, Gilandə vəkil rəsmi dərəcə əvvəl (*birinci dərəcə*) idi, mürəcə kətbi (*yazılı müraciət*) etdim və axerolzekr (*sonuncü*) mənim çün Həmədanə igirmi beş (25) tuman pul göndərüb namə yazmışdı ki, fori (*dərhal*) hərəkət Gilanə edəm.

Bəndə Həmədandən avqust ayı 1930 sənə (*il*) Həmədandən hərəkət etdim və Rəştə be kömək (*köməyi ilə*). ağayi Hacı Məhəmməd xan Azadəqan təmām sabiq vekaləti ki Gilandə əncam vermişdüm (*aparmışdim*). Cəməvəri edüb (*toplayıb*) və quvahinamə (*lisenziya*) alub vekalət cəvazini (*vəkillik lisenziyası*) təqaza (*tələb*) etdim və çün (*çünki*) Qafqaze Lənkərəndən fərar edəndə təmām əsnad (*sənədləri*) və əz an cümlə (*o cümlədən*) əsnad (*sənədləri*) ki, qovahi elmi (*elmi sertifikat*) varim idi, hamusını bir kif (*çanta*) (Партфел) içində bir nəfər kəndçiyə tapşırdım və şu kəndçidə Şəğlə kuca kənd əhli idi aparub öz evində pünhan edüb (*gizlədib*). Əz qəza iki gün sonrə müharibə vəqti ki, bizim mücahid qüvvəsi əqəbnəşin olduq (*geri oturduq*), balşevik Şəğlə kuca kəndinə daxil olub və şu kəndə atəş vurub yandırublar belə ki, təmām əsnad (*sənədlər*) oradə yanıyor, mədum (*məhv*) oluyor.

Dərhər surət imtəhan verüb dərəcə üç (3) nail oldım və bir neçə il keçmiş dubarə imtəhan verüb vəkalət dərəcə iki (2) aldım və 5 ili sabiq (*keçmiş*) imtəhan verüb dərəcə əvvəl vəkaləti aldım ki, (şu tarixi təhrira edən vəqti ????? (*bu yazını yazdığım vaxt*) cavaz vəkalət (*vəkillik lisenziyası*) dərəcə əvvəl nail varam 1334 (1955)) və müddət (*bir müddətdən*) Rəşt şəhərində vekalət vəzifəsində məşğul oldım və fərvərdin (21mart-20 aprel) ayının 17-sində 1317 (1938) benabe dəvət (*dəvətinə əsasən*) ağayi doktor

Həmid Bəhmən şahzadə Qacariyə Tehran şəhərinə azim (*yola düşdüm*) və apri1 tər mah 1317 (1938) sifarəti dolət cümhürü Lehestan (*Polşa*) bəni dəvət etdi ki, müşavər hüquq vəzifəsini bənə vaqozar etdi (*buraxdı*) və həm ağayi doktor Həmid Bəhmən həm bənə pişnəhad (*təklif*) eylədi ki, müştərəkən vekalətə məşğul olduq və həman tor (*cür*) vəqt keçürdi ki, bən məriz və bəstəri oldım (*xəstə və yatağa düşdüm*) və ruzname (*qazet*) ittilətdə (*xəbərlərdə*) mütaliə etdim ki, doktor Həmid bazda1t olub (*təqaiüdə çıxıb*) və şu səbəbə bizim vəkalət şirkətimiz münhəl (*ləğv*) oldı və iş yetişiđi 1320 (1941) sənəyə (*ilə*) və şəhrivər (*avqust-sentyabr*) ayındə qoşun müttəfiqin keşvər (*ölkə*) İranə hücum və hər tərəfdən.

Yəni qiblə (*cənub*) tərəfindən İngilis və şimal tərəfindən Rusiyə kamunist döləti daxil keşvər İran (*İran ölkəsinə daxil*) oldılar və ta hətta bir qismət qoşun Rusiya kamunist Tehran şəhərinə varid (*daxil*) və bəqiyə ləşkər (*ordunun qalanı*) Qəzvin və Kərəc şəhərinəcək yuriş etmişdi və şəhr Tehrandə xaric şəhər cənub tərəfəndə

(s.81)

rus kamunistləri bir neçə bomb həvapeyma (*təyyarə*) vəsiləsilə pərt etdilər (*atdılar*).

Şu qəziyyə (*hadisə*) vəqti ağayi Firuği Riyasət Dölət İrani ələ alub və fori (*dərhal*) Şurayi Ali təşkil verüb və nümayəndəqan (*nümayəndələr*) müttəfiqin müzakirə edüb qərar təsvib (*qəbul*) elədi ki, qoşun müttəfiqin hər miqdar keşvər (*məmləkət*) İranə daxil olublar, oradə təvəqqüf edüb (*dayanıb*) təmərəküz edsünlər (*yerləşsünlər*) və padşah Dölət Məhruse İran ki, əlahəzrət Rza şah səltənədən istefa edüb və valahəzrət (*əlahəzrət*) Məhəmmədrza şah canəşin olacəq və təmam əşxas təbə Alman (*alman-*

lara tabe şəxslər)Və sifaret Alman İrandən xaric və həmçeni əlahəzrət Rza şah İrandən xaric oldılar və yavaş yavaş şəhr Tehrandə kamunist mamurları bəzi əşxaslar (*şəxslər*) ki, Rusiyədən mühacərat edmişdilər və Tehrandə və ətraf Tehrandə zist (*yaşayırdı*) və zindeqani ediyordılar (*yaşayırdılar*), onları terror edməyə başladılar və çün (*ona görə*) bəndə mühacir varam şu səbəbə hər gecə bir nəfər dostların mənzilində pənahəndə oliyordım və zimmən (*həmçinin*) ağayi sərtib (*general*) Arta ki, rəis siyasi şəhrbani (*polis*) idi müraciə etdim.

Ağayi Arta^x sölədi bənə ki, güman edmiyəm səni təqib edələr. Kamunistlər o şəxsləri təqib ediyorlar ki, Rusiyədən fərar edüb və onların əleyhinə iqdamat (*əməllər*) ediyorlar. Vəli (*lakin*) sən ki, onların əleyhinə iqdamat (*əməllər*) edmiyorsən. Dər hər surət (*hər halda*) gecələr mənzildən xaric olma, ehtiyat şərtüdür.

Zimmən (*həmçinin*) iki nəfər şurəvi teroristlərini bənə nişan verdilər və bəndə həmişə sübh vəqtləri xaricə çıxmaqdan qəbaq ikimci mərtəbədən pəncərədən xiyaban ətrafinə baxırdım, sonrə çıxırdım.

Bir gün ki, ədliyyə istinaq mərhələsində mühakimə varımdı ki, saat 8 istədim ədliyyə gedmək. Pəncərədən aşağı xiyaban tərəfə baxub gördüm həman iki nəfər cəllad qapuda mövcud. Biri bir tərəfdə və o biri də qapunun o biri tərəfində dayanublar. Böylə görüb nəhayət əsəbani oldım, bir qəbzə təpançanı sistemi brauning varımdı. Təpançanı götürüb saldım cibimə və əlim də təpança üstündə çıxdım qapudan və bu cəlladlar ilə üz be üz dayandım və diqqətlə nəzarət eddüm. Əndək (*bir az*) hərəkət edsələr atəş edəm.

Məlum şu cəlladlar bəni görüb və qiyafəmdən hiss edublər ki, əməl xətərnakidur (*təhlükəlidir*). Bir birlərinə yoxunnaşib

başladılar hərəkət etməyə. Bən də o biri tərəfdən hərəkət etdim və keçdim xiyabanun o biri tərəfinə. Vəli (*lakin*) cəlladlar bir 5 dəqiqə dayanub bənə baxıyordılar, bən də onlara baxıyordım,

^x-z.*Apma*

(s.82)

ta birisi istədi bənə tərəf gələ. Vəli (*lakin*) on (10) addım bənə tərəf yeridi, sonrə geri qayıtdı və Naser Xosrov xiyabanından hərəkət etdilər, ta meydan Sipəh Topxaniyə tərəf. Bəndə hərəkət etdim Bab Homoyun xiyabanında ədliyyə dadgahə (*məhkəmə*) və mühakimədə hazır oldım.

Şu qəziyyədən (*hadisədən*) bir gün keçmiş bənə iki paket yetişdi, birisi ağayi Hacı Əli Pənah Qulipur tərəfindən və o birisi müqatekar (*podradçi*) ağayi Süleyman bəg tərəfindən. Hər paket içində miqdar vəch (*pul*) göndərüb və yazmışdılar. Fori (*dərhal*) Tehrandən xaric olam. Bən də fori (*dərhal*) hərəkət edüb qəsəbə Məhəllatə (Махаллат) azim oldım (*yola düşdüm*).

İki ay oradə qaldım və Tehrandən həmişə ittilaat (*xəbər*) alırdım və təmən dostlar xəbər verirdilər ki, daha şəhər əmindür, şəhre Tehranə müraciət edəm və bən də Tehranə müraciət etdim və ağayi sərrib Arta ilə müləqat etdim (*görüşdüm*). Dəstur verdilər (*tapşırdılar*) ki, gecələr mənəzildən xaric olmiyam.

Balaxərə (*nəhayət*) cəng təmən oldı. Gərar oldı ki, müttəfiqlərin qoşunu İran topraqından xaric olsunlar. Amerika və İngilis qoşunu İrani təxliyə etməyə (*boşaltmağa*) hazer oldılar və hərçənd şurəvi Rusiyyə qoşunida şu əmrə müvafiqət etdilər. Vəli (*lakin*) məhrəmanə (*gizlincə*) məhəl kamunistlərilə müzakirə və bir dəstə kamunist qüvvəsi, demokrat namənə Azərbaycan İrandə Seid Cəfər Pişəvəri riyasətində (*başçılığında*) təşkil edüb

və həmə nöyi (*hər növ*) ləvazim cəngi (*döyüş ləvazimatı*) onlarə verüb və hər yerdə, yəni təmam Azərbaycan səfəhatində (*ərazisində*) Hezb Demokrat (*Demokrat partiyası*) təşkil edüb və əhaliyə əziyyət və fişar (*təzyiq*) verirdilər və neçə yer də qanlı hadisələr vaqe oldı (*baş verdi*).

Balaxərə (*nəhayət*) əhali Azərbaycan İran, əvvəl Təbriz şəhri əhalisi ki, bir nəfər qəssab təmam Təbriz cəvanlarını toplayub və təmam təsmim hərəkət (*hərəkətə qərar*) dini mobin (*həqqi*) islam və vətən yolında qəbul edüb və təmami kəfən təhiyyə edüb (*hazırlayıb*) giyub və hamusi öz xanevadələrindən (*ailələrindən*) xudahafiz edüb gecə vəqti Demokrat kamunostlərinin mərkəzlərinə hücum edüb və hamusi qollarını çirmələyüb, bəzisi tufəng ilə, bəzisi şəmşir ilə, bəzisi balta ilə Əllə Məhəmməd ünvan ilə (*adı ilə*) nəre çəküb kamunistlərin mərkəzlərini şəhərdə təsərrüf edüb (*ələ keçirib*) və kamunistlərə şikəst verüb (*məğlub edib*).

Və şu hadisə kamunist dəstələrini pərakəndə edüb və baqi (*əlavə*) qalanlar şəhərdən ətrafinə fərar edüblər. Vəli (*lakin*) fə dai cəvanlar kamunistlərə əman verməyub hər yerdə təqib edüblər ki, şəhri Miyanə və Zəncan və qeyri yerlərdə əcələ ilə toplanub kamunistləri təqib ediyorlar.

(s.83)

Xasə fərzəndani (*xüsusilə övladları*) mərhum sərdar Əsəd Zülfüqariha təmam əhali hamesu cəm edüb Zəncan ətrafında qoşun Keşvər rəşid (*öklənin rəşadətli qoşunu*) həm, bunlarə hemayət və müsaidət edüb və azər mah (*dekabr ayı*) 1325 (1946) sənə Qaflankuhda (*Qaflan dağında*) təmərəküz edən (*yerləşən*) demokrat silahlı qüvvəsinə hücum edüblər və bir neçə gün zədəxərd (*döyüş*) şədididi cərəyandə oldi və tarix 21 azər mah (*dekabr ayı*)

1325 (1946) İslam qüvvəsi təمام Azərbaycan səfəhatində demokrat qullabi (*qondarma*) hökumət Pişəvəriyə şikəst verüb və fəth etdilər.

Şu zəman ağayi Qəvamol-səltənə rəisol-vüzərə bud (*baş nazir idi*) və bena be təsmim və irade əlahəzrət homayun (*əlahəzrətin qərarı və iradəsi əsasında*) bir iddə kamel əz sərbəzan rəşid (*qəhrəman əsgərlər*) dövlət İran Azərbaycan ğailəsini (*üsyən və təmərrüd*) rəf edməkdən öteri Azərbaycan xəmsə və qeyrə (*digər*) yerlərə göndərmişdi ki, əlan (*indi*) həm hər il 21 azər mah (*dekabr ayı*) Azərbaycan İran benam şəkəst (*məğlubdiyyət*) və qətli doşmənan mellət və din islam cəşn (*şənlik, toy*) bərpa oliyər.

Dər həqiqət sərbəzan rəşid İran və İran rəşid millət ilə çigin be çigin düşməni tərd və məhv etdilər və hər fərd ki, Seid Cəfər Pişəvəri təhrikilə cuşə gəlüb və döləti və millət islam əleyhinə qiyam edmişdilər, təmamı düşmən dəstələrilə Ruciyə şurəvi kamunist torpaqınə fərar etdilər və inək (*indi*) bəzi cəraid (*qazetlər*) ittila əz manabe (*mötəbər mənbələrə əsasən*) ki, icalətən (*hələlik*) sihhəti çok yəqini degil, guya əksəri (*əksəriyyəti*) peşiman olub və İran torpaqınə övdət (*qayıtmaq*) etmək talebdilər, əl həmdoliləh ol vəqtdən ta kunun (*indiyə qədər*) ki, bu gün əvvəl bəhmən 1334 (1955) dür, gun be gun qüdrət dölət islam mitürəqqi (*tərəqqi*) və oc ediyor (*zirvəyə qalxır*).

1320-h.ş. (1941) şəhrivər ayının (avqust/sentyabr) 3-də Rusiya şurəvi kamunist sərbazları zöhr (günorta) sərhədlər-dən keçib şimal tərəfdən və ingilislər qiblə tərəfindən həmləyi nəgəhani (qəfil hücum) etdilər. Bu xəterat fars dilində yazılıb*.

Məlum olan qərardan İran torpağına hücum qərarı bir sualtı gəmidən Çerçil və Ruzvelt tərəfindən verildi.

Alman səfiri deyirki, mən hazır deyiləm ki, Alman təbə-ələri səbəbindən ölkə təhlükəyə düşsün. Rus qüvvələrinə yardım məqsədilə ən yaxın yol seçildi. 1320 h.ş. şəhrivər ayında müttəfiqlərin qəfil hücumlarının və İran tərəfsizliyinə məhəl qoymamağının səbəbini tam əminliklə demək olar ki, bugünə qədər (1334 h.ş.şəhrivər ayının (avqust/sentyabr) 3-ü) naməlumluq (ibham) pərdəsi arxasında qalmışdı.

Zahirən Rus və İngilis dövlətləri İranda bir neçə nəfər almanlının olmasını öz varlıqları üçün təhlükəli hesab etmişdi, bu bahana ilə ki, İran dövləti almanların üzünə xoş baxır, İran torpağına namərdcə təcavüzə məruz qoymuşlar. Bu gün yabançı qüvvələrin İran sərhədlərinə təcavüz etmələrindən 14 il keçir, İran xarici işlər nazirinin başçısı cənab Cəvad Ameri bu gizli pərdəni açaraq İran torpağına hücumun əsas səbəbini İttiaalat qəzetinin oxucularına açır. İngilisin səfiri cənab Bulard (ser Rider Bulard) görüşlərinin birində şifahi olaraq Tehrandə sakit olan almanlıları fəaliyyətlərinin çox olmasından nigəran olduğunu bilindirdi.

Bu sözlər İran dövləti üçün ki, İranda sakit olan almanların vəziyyəti, fəaliyyət və məmurlarının get-gəlməsindən, həmçinin işlərindən xəbərdar olduqları üçün təəccüb doğurdu. Necə olur ki, müttəfiq dövlətlərin müvafiq qurum-

larının dəqiq müraqibət (*nəzarət*) olduğu halda İran kimi bitərəf ölkədə bir neçə nəfər alman təbəəsinin olması iztiraba səbəb olmuşdur. Bu müzakirənin raportu mərhum əlahəzrətə xəbər verildəndə o cənab da çox təəccüblü idi, amma məqsəd ehtiyata riayət etmək və nəzərə alaraq...

*- *Tərcümə Məhəmməd Əli oğlu Pürmuxtari tərəfindən edilib.*

5 октября 1922 году в Энзели на берегу моря.

Дни кровавых событий меня,

бросили в объятья Ирана.

Сижу (в) Энзели (у) берега моря,
жду вести (из) Северного Турана.

Покоя нет, душа грустит,
бросится ли в море с балкона.

Плывать тайком не даст цели,
душе причинится новая рана.

Море дай вести утешения,
ведь берег другой совсем рядом.

Пожалей страдальца ты,
нет надежды мне другой.

Душа болит, делиться нескем,
да поймёт (ли) кто меня.

Волны бьются не оторвёшься,
хотят говорить, но немые.

Другого нет утешенья,
слёзы льются как река.

Жди пока, забудь печаль,

радость будет тебе дана.
Терпи, надейся на бога,
счастье улыбнётся сама.
Ночь, поздно, жди, покойся,
что даст утро рано.
Приют один пальто и подушка.
не спится, душа не даст покоя.
Денег только три крана,
хватит завтра, что надо.
Довольно, не ковырай старые раны,
молись богу, проси амана.

Султан Магомед бек Кулибекли.

Tərcüməsi

Tufan Axundovundur

5 oktyabr 1922 ildə Ənzəlidə dəniz sahilində

Qanlı hadisələr günləri məni,

atdı İran qucağına.

Oturmuşam Ənzəlidə dəniz sahilində,

xəbər gözləyirəm Şimal Turandan.

Rahatlıq yox, qəlbim yanır,

atılımmı dənizə balkondan.

Qizlincə üzməyim nəticə verməz,

qəlbə yeni yara vurular.

Dəniz təsəlli xəbərləri ver,

çün o biri sahil lap yaxındır.

Rəhm et istirab çəkənə,

digər ümid yerim yox.

Qəlbim ağrayır, bölüşməyə kimsə yox,

*başa düşərmə kimsə məni.
Dalğalar çırpınır, ayrılmaq olmur,
sözləri var, lakin laldılar.
Başqa təskinlik yox,
göz yaşlarım çay tək axır.
Gözlə hələ, unut kədəri,
şadlıq veriləcək sənə.
Döz, Allaha ümid et,
xoşbəxtlik özü gülümsüycək.
Gecədir, gecdir, gözlə, sakit ol,
sübh səhər nə verəcək.
Sığnaq bir palto və balıq,
yuxum gəlmir, qəlbim rahatlıq verməz.
Puldan yalnız üç qran,
bəs edər sabah, nə lazım.
Bəsdir, köhnə yaraları qurdalama,
Allaha yalvar, aman dilə.
Soltan Məhəmməd bəy Gulubəyli.*

Младенческих летах отца потерял,
возмужал, услышал от матери моей.
Что он был храбрым мужчиной,
оставил хвалу о жизни своей.
И наибом назначен Наместником Кавказа
над шахсеванями, вольными людьми.
Они, узнав об этом,
одобрили Наместника приказ.
Все эли полном вооружении,

джигировку строили торжествуя.
Или кричали голосом приветствия свои,
Аллахяр бек, ты достоин управлять нами,
мы все душевно рады вам.

Tərcüməsi

Tufan Axundovundur

*Körpəlikdə atamı itirdim,
böyüdüm, anamdan eşitdim,
ki, o iqid kişi olub,
öz həyatı haqda təriflər qoyub.
Naib təyin olub Qafqaz Cənibi tərəfindən,
Şahsevənlər, azad insanlar üzərində,
Onlar bunu bilcək,
Cənibin əmrini bəyəndilər.
Bütün ellər tam müsəllah,
at çapıb igidlik göstərdilər, təntənə ilə,
Alqış edərək qışgırırdılar,
Allahyar bəy, sən bizləri idarə etməyə layıqsən.
Biz cümlətən buna şadiq.*

Soltan Məhəmməd bəy Allahyar bəy oğlu
Qulubəyli
(1875-1964)

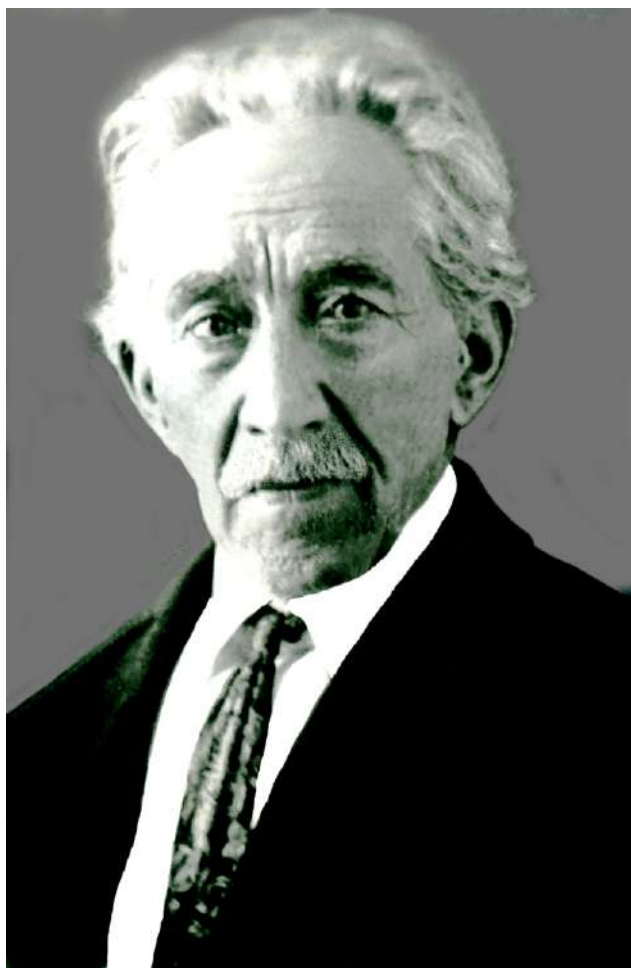

Hacı mirzə Səlim
mirzə İsmayıl Qasir oğlu
Axundzadə
(1872-1930)

Cavad bəy
Rza bəy oğlu
Məlikyeqanov
(1878-1942)

Teymur bəy Məmməd bəy oğlu
Bayraməlibəyov
(1862-1937)

Mir Əbülfət xan (Ağa xan)
Mir Rza xan oğlu Talışinski
(1885-1949)
xanımı Kişvər xanım və
övladları
Mir Abbasqulu xan, Adilə xanım

Teymur bəy Allahyar bəy oğlu Qulubəyli
18??-1902)

Teymur bəy Qulubəyli
və Hüsniyyə xanım
Qulubəyli/Hacinskaya

Hüsnüyyə xanım
Qulubəyli/Hacinskaya

Teymur bəy oğlu
Əli Ağa bəy ilə

Məşhədi Əli Ağə bəy
Teymur bəy oğlu
Qulubəyli
(18??-1924)

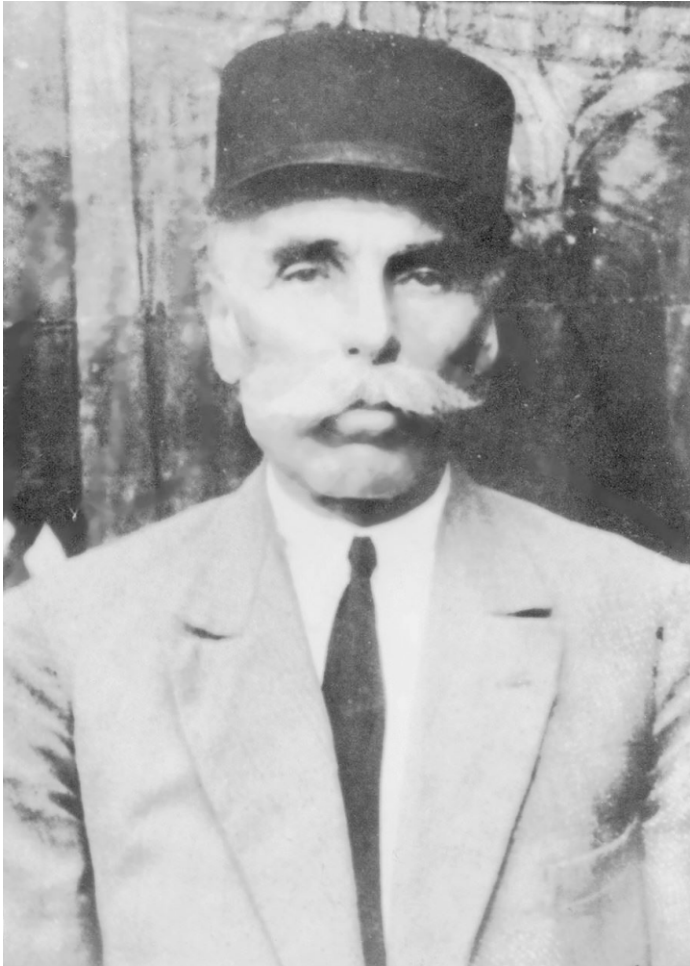

Nurulla bəy (Ağabala) Nurulla bəy oğlu
(1898-????)

Münəvvər xanım
Teymur bəy qızı
Qulubəyli
Hacı mirzə Səlim
Axundzadənin
xanımı
(1894-1983)

Soltan Məhəmməd bəy Qulubəyli
(1875/77-1964)

Məşhədi mirzə Səbiullah
mirzə İsmayıl Qasir oğlu
Axundzadə
(1880-1943)

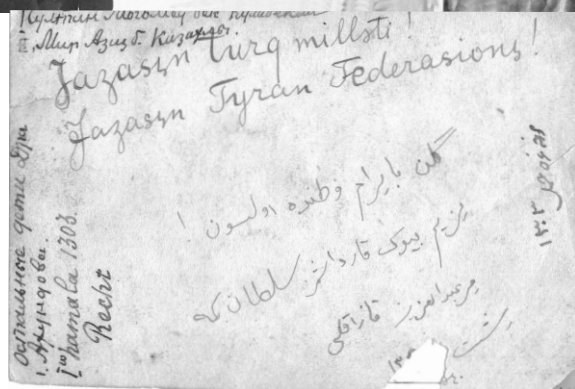

Soltan bəyin bacısı
Bəyim xanımın
qızı Səltənət xanım,
əri Mir Cavad bəy
və qızları
Fəxrəndə və Şökət
xanımlarlar

Soltan bəyin
qardaşı oğlu İbrahim bəy
Tetmur bəy oğlu (oturub) və
Nurulla bəy (?)

Şəkilərxası yazı:

1. Султан Магомед Кулибеков,
2. Мир Азиз Казахлы. Остальные дети Дро.
1. Ахундовы. I-hamala 1303. Recht

Yaşasın Türkc milləti! Yaşasın Turan Federasiyonu!
 Gələn bayram vətəndə olsun!
 Bizim böyük qardaşımız Soltan bəgə
 Mir Əbdələziz Qazaglı
 1303 Rəşt ??? Məvərrəxəgərə həməl 1303

Şökət xanım

Tacı xanım (solda)
və Fəxrəndə xanım

Məşhədi Əli Ağa bəy
Qulubəylinin oğlu
Əli Quluzadə
(1909-1945)

Şəkilarxası yazı:

Oturublar: 1. Doktor Əli Hüseyn Gəmbərzadə,

2. Hacı mirzə Səlim Axundzadə, 3. Soltan bəg Qulubəgli,

4. Əli Ağa Əlizadə, 5. Əjdər Babazadə

Duranlar: 1. Məhəmməd Həsən Əliyev, 2. Hüseyn Sadıxzadə,

3. Kərim Dadaşzadə, 4. Cəhangir Muxtarzadə, 5. Səlim Əliyev,

6. Rəsul Əliyev, 7. Əli Əkbər Əliyev, 8. Həmid Həmidzadə,

9. Seyid Əmir Ağazadə.

Arxada: 1. Əhməd Əliyev, 2. Hüseyn Abbaszadə.

Yerdəkilər: 1. Əsədulla İsmayılzadə,

2. Leyla xanım Əliyeva, 3. Əli Hacı Əli.

“Möhtərəm Hacı mirzə Səlim Axundzadə cənablarına
28 mayıs günü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin
elan edilməsi münasibətilə Sizə mugim Azəri gəncləri
tərəfindən təsəd xatirəsi

Firuzə xanım
(Antonina Lazarevna)

Soltan bəy Qulubəyli

İran. Tehran. İmamzadə Abdullah.
Soltan bəy Qulubəylinin dəfn edildiyi məkan

Zahir Axundzadə-Mühacir
Hacı mirzə Səlim Axundzadənin oğlu,
Teymur bəy Qulubəylinin nəvəsi
(14 may 1930)

Məşhədi Əli Ağa bəyin
qızı Dilşad xanım
(1909-1997)

Məşhədi Əli Ağa bəyin xanımı
Gülsüm xanım

Dilşaq xanımın oğlu
Tofiq Əbdül Bağı oğlu Əsədullayev
(1938-1994)

Soltan Məhəmməd bəy Qulubəyli
TƏLATÜMLÜ İLLƏR
Xatirat
Bakı – 2022

Üz qabığının dizaynı:
Gülnarə Vəliyeva

Kompüter yığımı və dizayn:
Tufan Axundov

Çapa imzalanıb 3.08.2022
Formatı 60x90 1/16
Ofset kağızı
Titajı 300

Kitab “APOSTROF-A” mətbəəsində hazır
depozitivlərdən çap olunmuşdur.
E-mail: apostrof0706@gmail.com

QEYD ÜÇÜN:

QEYD ÜÇÜN:

QEYD ÜÇÜN:

5 Октября 1922 году в Андеи на берегу моря

Дни кровавого события - бросили в события
 Синею Андеи берег моря - Ночь вестн Севериско
 покоя нет душа крутит - бросилась в море
 плавать тайком на даче - Душе пришло в голову
 море дай вестн утешамин - Воду брызг душой родим
 Космическй сторадаца тос - Нет надежд ^{на море}
 душа болит делится не - Да поймают кто жид
 Волна бьют себя не озорывая - Хотят говорить кончая
 Дружко нет утешамин - Анезот милой как рака
 Жду пока зобуу негали - Радостн будет тебе дама
 Терпи кадысь на бога - Счастье чинится с
 Нолл коздно ири * покойна - Это часн чини ^{савина}
 Пришло одна малто и поцума - ^{Всеприятно не стирала}
 Денел тполько в крапи - ^{радые порою мурманск}
 Довольно не коверды старая - ^{хватилу займать а что}

 раба
 амалия
 Сундан Логомед
 Век Куримович
 x Не слышит душа негой
 родной

11

Мифическй летях отца - Воздуха ^{савина}
 Это ок был крабры ^{патрикл} ^{от матери}
 И наибол надеваете Карлсе - ^{Остабиле Халу Ожиз}
 Они узане ообрали Немец - ^{тешкам Каева} ^{Волгоном мурман}
 Досилисто всу ^{тешкам} ^{Воружиском}
 Думал дит бат та достоин урга в - ^{Кридане} ^{Волгоном}

 приветили свое
 на все души в это
 море 15 амн

دولت محمد کور که بمشکلت کشیدند از آن ظهور نمودند چون قبلاً ظهور کردند و از آن ظهور
 قبلاً ظهور کردند و از آن ظهور نمودند و از آن ظهور نمودند و از آن ظهور نمودند
 او قرار معلوم در یک زود در این راه چه چیز در روز ولت تعیین شد به خاک ایران و دستار گردید و سفر الهی گفته
 ما حاضر نیستیم به خاطر اتیان آلمان که در بنظر باقیه - نزدیکی میزدیم که برادران سیدان ملک و قوال
 رسولیه و منتها بر سر عقلت آنها چه نامها که خود استحقاق و نقصی بنظر میزدیم در شهر بزرگ ۱۳۰۰
 به جرات میوان گفت تا با خود (۳ شهریور ۱۳۰۰) در پرده الهام باقر مانده است
 در ظاهر دولت کار در بود و تعلیم و جود همه نظر الهی بود و در ایران بر اثر وجودیت همه نظر ملک
 شمرند و به بهمانه و نیکو است ایران نسبت به المانها روزی وقتی داده است خاک ایران بود و نبود
 ناچار نبودند که قرار دادند امروز ایران چهارده سال که از قبل از خود این گمان به سر تا در ایران
 یکدیگر را آن چنان عاقلان کفیل و زارت امور خارجه از این زمان پرده میگردد و عقلت غرض
 به خاک ایران بر اثر آنده گلان اهل وقت تا نمیکنند اما بر بلاد سفر کبیر و تعلیم بزرگ بار و در همه آن
 شفا بر زمین و کثرت اتیان الهی در دستهای آنها و نگذارند همه اینها و برادران از جزایرت وضع اینها
 میقد ایران و فعالیت و آمد و رفت ما میزدیم و انتقالات مطلق بودی لقب آرد و همه چیز همیشه با وجود است
 و بیشتر که دستها میزدیم و دول استحقاق داشتند در کشور به طرف سوز ایران و همه نقد و اوضاع الهی با کثرت
 ارضی است و هر گویا که از این روز میزدیم با اطلاع امانت فقید رسید و ایش الهی که به شغلب بود و نه
 منظر رحمت و خیر او با توجه

سده که در حدیث آمده است که یوسف و ابراهیم در قفسه *Plum* (در ایران
 میبودند) که در آنجا در وقت زلزله کشته شدند و در قفسه بچشم آید و در
 و چون که در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران) که در قفسه
 حاضر باشد طبعی که در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 حکایت آمده است که در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در آنجا که در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)

s.58

قفسه را دیده و بداند
 بالذکر که در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 یک صفت که در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)
 در حدیث آمده است که در قفسه *Plum* (در ایران)

Plum

نظام لایفقا

حضرتان بر عهد شاهان کبیر و کبیرا...
تکرار و تفسیر...
باید که...
و چون...
مذاکره...
نظام لایفقا

s.9

1917 قریباً بیون ۵۰ مبر کونین...
و نظام لایفقا...
آن حال...
قوتی که...
و نظام لایفقا...
اوله هر...
باید اول...
و لکن...
بونیقی...
سید...
اولوب...
تسا...
موفق...
کونین...

میدان...

لا...
و...
و...
و...
و...
و...

Новосибирск Петрополь — иркутское Ермаковское x

نجات هر دو...
و صفای آن...
مردم...
بنا بر...

بنا بر کتب در آثار جدید و روش مطالعه کتاب و عهد اکبر است

۱۹۱۷

الکبر ایون ۱۲...
تقریباً...
که قوه...
ایران...
ایده...

S.7

لنگراند و از اولان و قوه و نه نظریه قویله از الحق فکرند الشیخ

۱۹۱۷

الکبر ایون ۱۳...
مردم...
لنگراند...
مسئله...
از دید...

۱۹۱۷ الکبر ایون ۱۸...
اجرای...
جمهور...
تحقیق...
یاد...
ویر...
تمام...
تمام...
محل...
س...
ساعت...
عبار...
چون...
کمی...
دعوت...

(مذکورہ بالا کے نام)

۱- بابہ احمدیہ تقریباً ۱۸۷۰ء میں لکھی اور اس میں ایک خوب طرحوں کے مسائل کے سوال اور جواب نظر آئے ہیں۔
 ۲- بابہ احمدیہ تقریباً ۱۸۷۰ء میں لکھی اور اس میں ایک خوب طرحوں کے مسائل کے سوال اور جواب نظر آئے ہیں۔
 ۳- بابہ احمدیہ تقریباً ۱۸۷۰ء میں لکھی اور اس میں ایک خوب طرحوں کے مسائل کے سوال اور جواب نظر آئے ہیں۔
 ۴- بابہ احمدیہ تقریباً ۱۸۷۰ء میں لکھی اور اس میں ایک خوب طرحوں کے مسائل کے سوال اور جواب نظر آئے ہیں۔
 ۵- بابہ احمدیہ تقریباً ۱۸۷۰ء میں لکھی اور اس میں ایک خوب طرحوں کے مسائل کے سوال اور جواب نظر آئے ہیں۔
 ۶- بابہ احمدیہ تقریباً ۱۸۷۰ء میں لکھی اور اس میں ایک خوب طرحوں کے مسائل کے سوال اور جواب نظر آئے ہیں۔
 ۷- بابہ احمدیہ تقریباً ۱۸۷۰ء میں لکھی اور اس میں ایک خوب طرحوں کے مسائل کے سوال اور جواب نظر آئے ہیں۔
 ۸- بابہ احمدیہ تقریباً ۱۸۷۰ء میں لکھی اور اس میں ایک خوب طرحوں کے مسائل کے سوال اور جواب نظر آئے ہیں۔
 ۹- بابہ احمدیہ تقریباً ۱۸۷۰ء میں لکھی اور اس میں ایک خوب طرحوں کے مسائل کے سوال اور جواب نظر آئے ہیں۔
 ۱۰- بابہ احمدیہ تقریباً ۱۸۷۰ء میں لکھی اور اس میں ایک خوب طرحوں کے مسائل کے سوال اور جواب نظر آئے ہیں۔

S.1

سلطان محمدبای قولى باي

تلاطملى ايلر

خاطيرات